

सुशासन मार्गचित्र, २०८२

(Good Governance Blueprint)

सारांश

नेपाल सरकार
प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय
सिंहदरबार, काठमाडौं

सुशासन मार्गचित्र, २०८२ (सारांश)

सुशासन मार्गचित्र, २०८२ को सारांशको आवश्यकता	५
१. अन्तरसरकारी समन्वय	७
(क) नागरिक अपेक्षा	७
(ख) सुधारका लागि सुझावहरू	७
२. प्रदेश सरकार	१०
(क) नागरिक अपेक्षा	१०
(ख) सुधारका लागि सुझावहरू	१०
३. स्थानीय सरकार	१३
(क) नागरिक अपेक्षा	१३
(ख) सुधारका लागि सुझावहरू	१४
४. योजना, वित्तीय हस्तान्तरण, बजेट, राजस्व प्रणाली र पूँजीबजार	१८
(क) नागरिक अपेक्षा	१८
(ख) सुधारका लागि सुझावहरू	२०
५. उद्योग, वाणिज्य, आपूर्ति र लगानी	३३
(क) नागरिक अपेक्षा	३३
(ख) सुधारका लागि सुझावहरू	३३
६. संस्कृति, पर्यटन र नागरिक उड्डयन	४२
(क) नागरिक अपेक्षा	४२
(ख) सुधारका लागि सुझावहरू	४२
७. सहकारी	४६
(क) नागरिक अपेक्षा	४६
(ख) सुधारका लागि सुझावहरू	४७
८. सार्वजनिक संस्थान	५०
(क) नागरिक अपेक्षा	५०
(ख) सुधारका लागि सुझावहरू	५०
९. सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन	५२
(क) नागरिक अपेक्षा	५२
(ख) सुधारका लागि सुझावहरू	५२
१०. सार्वजनिक खरिद	७०
(क) नागरिक अपेक्षा	७०
(ख) सुधारका लागि सुझावहरू	७१
११. भौतिक पूर्वाधार	७२
(क) नागरिक अपेक्षा	७२
(ख) सुधारका लागि सुझावहरू	७२

१२.	शहरी पूर्वाधार	८०
	(क) नागरिक अपेक्षा	८०
	(ख) सुधारका लागि सुझावहरू	८१
१३.	खानेपानी तथा सरसफाई	८५
	(क) नागरिक अपेक्षा	८५
	(ख) समाधानका लागि सुझावहरू	८६
१४.	ऊर्जा, सिँचाइ तथा जलविद्युत	८७
	(क) नागरिक अपेक्षा	८७
	(ख) सुधारका लागि सुझावहरू	८८
१५.	सूचना तथा सञ्चार प्रविधि	९१
	(क) नागरिक अपेक्षा	९१
	(ख) सुधारका लागि सुझावहरू	९१
१६.	शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि	९५
	(क) नागरिक अपेक्षा	९५
	(ख) सुधारका लागि सुझावहरू	९५
१७.	स्वास्थ्य	१०१
	(क) नागरिक अपेक्षा	१०१
	(ख) सुधारका लागि सुझावहरू	१०२
१८.	युवा तथा खेलकूद	१०७
	(क) नागरिक अपेक्षा	१०७
	(ख) सुधारका लागि सुझावहरू	१०७
१९.	कृषि तथा पशुपन्छी	१०८
	(क) नागरिक अपेक्षा	१०८
	(ख) सुधारका लागि सुझावहरू	१०८
२०.	वन, वातावरण र जलवायु परिवर्तन	१११
	(क) नागरिक अपेक्षा	१११
	(ख) सुधारका लागि सुझावहरू:	११२
२१.	भूमि प्रशासन	११७
	(क) नागरिक अपेक्षा	११७
	(ख) सुधारका लागि सुझावहरू	११८
२२.	सामाजिक सुरक्षा तथा संरक्षण	१२८
	(क) नागरिक अपेक्षा	१२८
	(ख) सुधारका लागि सुझावहरू	१२८
२३.	महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक	१३१
	(क) नागरिक अपेक्षा	१३१
	(ख) सुधारका लागि सुझावहरू	१३२

२४. नागरिकका आधारभूत सेवाहरू (रोजगार, पञ्जीकरण, नागरिकता, राष्ट्रिय परिचयपत्र, राहदानी, सवारीचालक अनुमतिपत्र)	१३५
(क) नागरिक अपेक्षा	१३५
(ख) सुधारका लागि सुझावहरू	१३८
२५. भ्रष्टाचार नियन्त्रण	१४२
(क) नागरिक अपेक्षा	१४२
(ख) सुधारका लागि सुझावहरू	१४२
२६. गुनासो सुनुवाइ	१४४
(क) नागरिक अपेक्षा	१४४
(ख) सुधारका लागि सुझावहरू	१४४
२७. आन्तरिक सुरक्षा	१४५
(क) नागरिक अपेक्षा	१४५
(ख) सुधारका लागि सुझावहरू	१४६
२८. कारागार व्यवस्थापन	१५२
(क) नागरिक अपेक्षा	१५२
(ख) सुधारका लागि सुझावहरू	१५२
२९. अध्यागमन	१५३
(क) नागरिक अपेक्षा	१५३
(ख) सुधारका लागि सुझावहरू	१५३
३०. कसूरजन्य सम्पत्ति व्यवस्थापन	१५४
(क) नागरिक अपेक्षा	१५४
(ख) समाधानका लागि सुझावहरू	१५५
३१. कानून तथा न्याय	१५५
(क) नागरिक अपेक्षा	१५५
(ख) सुधारका उपायहरू	१५६
३२. विपद व्यवस्थापन	१६०
(क) नागरिक अपेक्षा	१६०
(ख) सुधारका लागि सुझावहरू	१६०
३३. सूचना प्रविधि, विद्युतीय शासन र डाटा गभर्नेन्स	१६४
(क) नागरिक अपेक्षा	१६४
(ख) सुधारका लागि सुझावहरू	१६४
३४. कर्मचारी प्रशासन	१६९
(क) नागरिक अपेक्षा	१६९
(ख) सुधारका लागि सुझावहरू	१७०
३५. सार्वजनिक निकाय गाभ्ने, खारेजी वा हस्तान्तरण	१७२
(क) गाभ्न उपयुक्त हुने सार्वजनिक निकायहरू	१७२
(ख) खारेज गर्न उपयुक्त हुने सार्वजनिक निकायहरू	१७३

(ग) खारेज गर्नुपर्ने अनुमति प्रणालीहरू

१७३

(घ) हस्तान्तरण गर्न उपयुक्त हुने सार्वजनिक निकायहरू

१७३

सुशासन मार्गचित्र, २०८२

(सारांश)

सुशासन मार्गचित्र, २०८२ को सारांशको आवश्यकता

मिति २०८२ पुष १४ गतेको सम्माननीय प्रधानमन्त्रीस्तरीय निर्णयानुसार सुशासन मार्गचित्र तयार गर्न प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयका सचिव गोविन्द बहादुर कार्कीको संयोजकत्वमा गठित १३ सदस्यीय समितिले नेपाल सरकारका मुख्य सचिवज्यूलाई मिति २०८२ चैत ३ गते विस्तृत प्रतिवेदन बुझाएको छ। उक्त समितिलाई तीनै तहका सार्वजनिक निकायबाट कार्यसम्पादनको क्रममा हुनसक्ने भ्रष्टाचारको पहिचान गर्दै सुशासन, विकास व्यवस्थापन तथा सार्वजनिक सेवा प्रवाहको क्षेत्रमा गर्नुपर्ने कानूनी, नीतिगत, संस्थागत, प्रक्रियागत, जनशक्ति व्यवस्थापनको बारेमा सुझाव सहितको प्रतिवेदन पेश गर्ने लगायतका ६ वटा कायदेशहरू दिइएको थियो।

सुशासन मार्गचित्र तयारी कार्यमा सम्माननीय प्रधानमन्त्री सुशिला कार्कीज्यू, नेपाल सरकारका मुख्य सचिव सुमनराज अर्यालज्यू लगायत मन्त्रालयका सचिवज्यूहरूबाट विभिन्न राय सुझाव तथा मार्गदर्शन प्राप्त भएको थियो। यो मार्गचित्र तयारी गर्दा सार्वजनिक प्रशासनसँग सम्बन्धित विभिन्न आयोग तथा अध्ययन समितिका प्रतिवेदनहरू एवम् विभिन्न मन्त्रालय र निकायबाट यस अगाडि भएका अध्ययन प्रतिवेदनको समेत अध्ययन विश्लेषण गरिएको थियो। यस क्रममा नेपाल सरकारका सम्पूर्ण सचिवहरू र काठमाडौं उपत्यकामा उपलब्ध सहसचिवहरू सम्मिलित कार्याशाला समेत आयोजना गरी सुझाव तथा राय प्राप्त गरिएको थियो।

विभिन्न मन्त्रालय/निकायका कर्मचारीहरू, विषयविज्ञहरू, निजी क्षेत्र, गैरसरकारी क्षेत्र, नागरिक समाज, सञ्चारकर्मीहरूसँग छलफल तथा अन्तरक्रिया गरी राय सुझाव लिइएको थियो। २०८२ भदौ २३ र २४ गते जेनजी युवाहरूको अगुवाईमा भएको आन्दोलनमा मुखरित भएका भ्रष्टाचारको अन्त, सुशासनको माग तथा नेपाल सरकारले २०८२ मंसिर २४ गते जेनजी आन्दोलनका प्रतिनिधिहरूसँग गरेको सम्झौतामा उल्लेखित विषयवस्तुलाई समेत ध्यान दिई सुशासन मार्गचित्र तयार गरिएको छ। साथै २०८२ फागुन २१ गते सम्पन्न प्रतिनिधिसभाको निर्वाचनमा सहभागी भएका प्रमुख राजनीतिक दलहरूको घोषणापत्रलाई समेत आधार लिई मार्गचित्र तयार गरिएको छ।

राज्यका तीनवटै अङ्गहरू अर्थात् कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिकाको कार्यसम्पादनमा सुधार आएमात्र नेपाली जनतालाई सुशासन, न्याय र विकासको प्रत्याभुति गर्न सकिन्छ। यो मार्गचित्र कार्यपालिकाको कार्यमा केन्द्रीत भै तीनै तहका सरकारी निकायले आफ्नो कार्यसम्पादन गर्दा भोगेका समस्याहरू र नागरिकका अपेक्षाहरूको आँकलन गर्दै ती निकायको काम र सेवा प्रवाहलाई चुस्त, पारदर्शी, जवाफदेही, मितव्ययी, प्रविधिमैत्री तथा नागरिकमैत्री बनाउन विभिन्न नीतिगत, कानूनी, संरचनागत, प्रक्रियागत तथा कर्मचारी व्यवस्थापनसम्बन्धी महत्वपूर्ण सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ। सम्बत् २०८२ फागुन २१ गते सम्पन्न भएको प्रतिनिधिसभा सदस्य निर्वाचन पश्चात गठन हुन लागेको नयाँ सरकारका लागि यो मार्गचित्रले नेपालको सार्वजनिक प्रशासनको वर्तमान अवस्था चित्रण गर्न र सरकारलाई प्रशासनिक रूपान्तरण गर्न मद्दत पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ।

सुशासन मार्गचित्र, २०८२ मा नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार तथा स्थानीय तहका कार्यहरू समेटिएका करिब ४० विषय क्षेत्रहरूको विस्तृत रूपमा चर्चा गरिएको छ। यस मार्गचित्रमा उल्लिखित प्रत्येक विषयक्षेत्रसँग सम्बन्धित सुधार योजना तथा अध्ययनहरूको सारांश, प्राज्ञिक तथा वाह्य क्षेत्रबाट गरिएको अध्ययनको निष्कर्ष, विगतका प्रतिवेदन/सुधार योजना कार्यान्वयन हुन नसक्नुका कारणहरू, असल अभ्यासहरू, अबको सुशासनको मार्गचित्रको दूरदृष्टि, नागरिकका अपेक्षाहरू, विद्यमान समस्या तथा समाधानका सुझावहरू, सुझाव कार्यान्वयनको कार्ययोजना र अनुगमन, मूल्याङ्कन, सिकाई तथा सुधार कार्यढाँचा प्रस्तुत गरिएको छ।

सुशासन मार्गचित्र, २०८२ ले समेटेका विषयक्षेत्र, उपक्षेत्र तथा सन्दर्भ सामग्री समेतलाई समावेश गर्दा प्रतिवेदन १,००० पृष्ठभन्दा लामो र व्यापक भएकोले उक्त विस्तृत प्रतिवेदनमा उल्लेख भएका विषयक्षेत्रमा नागरिकका अपेक्षाहरू र सुधारका लागि प्रस्तावित सुझावहरूमात्र समावेश गरी सुशासन मार्गचित्र, २०८२ को सारांश तयार गरिएको छ। जसबाट मार्गचित्रमा प्रस्ताव गरिएका सिफारिसहरू अध्ययन गरी कार्यान्वयन गर्न तीनै तहका राजनीतिक तथा प्रशासनिक नेतृत्व एवम् सरोकारवालाहरूलाई सहज हुने अपेक्षा गरिएको छ। यद्यपी प्रतिवेदनमा उल्लेख भएका क्षेत्रगत विषयहरूमा विस्तृत रूपमा जानकारी लिनका लागि मार्गचित्रको मूल प्रतिवेदन नै अध्ययन गर्न आवश्यक देखिन्छ।

२०८२ चैत ३ गते
काठमाडौं।

१. अन्तरसरकारी समन्वय

(क) नागरिक अपेक्षा

- सहअस्तित्व, सहकार्य र समन्वयमा आधारित सङ्घीयता व्यवहारमा कार्यान्वयन होओस्।
- तीनै तहका सरकारको काममा स्पष्ट विभाजन भै काममा दोहोरोपन र जिम्मेवारी पन्छाउने प्रवृत्तिको अन्त्य होस्।
- नागरिकलाई नजिकको निकायबाट चुस्त, सहज, र गुणस्तरीय सेवा प्रवाह होस्।
- सरकारको काम र जिम्मेवारी तथा विकटताको आधारमा न्यायोचित राजस्व बाँडफाँड र वित्तीय स्रोतको व्यवस्था गरियोस्।
- तीनै तहका सरकारहरूका निर्णय प्रकृया तथा कामकारवाही जनताले थाहा पाउने पारदर्शी, उत्तरदायी होऊन्।
- तीन तहको अधिकारको विचमा उत्पन्न हुने विवाद संविधान र कानूनले व्यवस्था गरेका अन्तरसम्बन्ध तथा समन्वय संयन्त्रबाट छिटो समाधान गरियोस्।
- सूचना तथा तथ्याङ्क एक अर्का तहबीच स्वतः आदानप्रदान हुने संयन्त्रको विकास होओस् (Data Exchange Platform तथा Interoperability)।
- विकास निर्माण र सेवा प्रवाहमा राजनीतिकरण गर्ने संस्कारको अन्त होस्।
- प्रदेश र स्थानीय तहले सङ्घको देखासिकी गरी अनावश्यक समानान्तर संरचना निर्माण गर्ने कार्य रोकून्। यसरी निर्माण भैसकेका संरचना खारेज गरियोस्।
- सङ्घले स-साना आयोजनामा बजेट विनियोजन गर्ने प्रवृत्ति बन्द गरोस्। साथै सङ्घले प्रदेश तथा स्थानीय तहमा आयोजना हस्तान्तरण गर्दा बजेटसहित हस्तान्तरण गरोस्।

(ख) सुधारका लागि सुझावहरू

(अ) नीति तथा कानूनी सुधार

- संविधानमा उल्लिखित एकल तथा साझा अधिकारको सूची अनुसार स्पष्ट कार्यविभाजन सहितको कार्यविस्तृतिकरण प्रतिवेदन स्वीकृत गरी कानूनी हैसियतसमेत प्रदान गर्ने।
- अवशिष्ट अधिकारसम्बन्धी व्याख्या र मार्गदर्शन स्पष्ट गर्ने।
- सङ्घीयता कार्यान्वयनका क्रममा आवश्यक पर्ने अत्यावश्यक सङ्घीय कानूनहरू यथाशीघ्र तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने; उदाहरणका लागि: सङ्घीय निजामती सेवा ऐन।
- स्थानीय तहहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने सङ्घ/महासङ्घहरूको सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्न कानूनी आधार तयार गर्ने।
- सङ्घीय कानून प्रतिकूल हुने गरी प्रदेश तथा स्थानीय तहले तर्जुमा गरेका कानूनहरू खारेज गर्ने।
- सङ्घीयता कार्यान्वयनको १० वर्ष पुगेपछि समग्र सङ्घीय प्रणालीको समीक्षा गरी यसको प्रभावकारिता वृद्धि गर्न संविधान तथा कानूनहरूमा पुनरावलोकन गर्ने।

- नेपालको संविधानको अनुसूचीमा उल्लेख भएका एकल तथा साझा अधिकारका आधारमा सेवाको न्यूनतम मापदण्ड (Standard) र मानक (Norms) निर्धारण गरी तीनै तहका सरकारको खर्चको आवश्यकता निर्धारण गर्ने। तीनै तहका सार्वजनिक सेवाको एकीकृत गुणस्तर, मापदण्ड तथा आधारभूत ढाँचा तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने।
- प्राकृतिक स्रोतको पहिचान, संरक्षण र व्यवस्थापनका लागि एकीकृत कानून तर्जुमा गर्ने।

(आ) अन्तरसरकारी समन्वय तथा सहकार्य सुदृढीकरण

- संविधानको मर्म वमोजिम सहअस्तित्व, साझेदारी तथा सहकार्यको आधारमा नीति, योजना, बजेट तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्ने।
- संविधान तथा कानून वमोजिमका अन्तरसरकारी समन्वय संयन्त्रलाई क्रियाशील गरी विवादहरूको तत्काल समाधान गर्ने।
- समन्वय संयन्त्रले गरेका निर्णयहरूको कार्यान्वयनको अनुगमन प्रणाली विकास गर्ने।
- समन्वय संयन्त्रका सचिवालयहरू सुदृढ गर्ने।
- अधिकार र कार्यजिम्मेवारी सम्बन्धी विवाद समाधान गर्न कार्यविस्तृतीकरण प्रतिवेदन तत्काल संशोधन गर्ने।
- तीन तहका क्षेत्राधिकारलाई स्पष्ट गर्ने प्रकृतिका आवश्यक कानूनहरू निर्माण गर्ने।

(इ) नीति, योजना तथा बजेट प्रणालीमा सुधार

- नीति, योजना तथा बजेट तर्जुमा गर्दा राष्ट्रिय प्राथमिता र तहगत जिम्मेवारीको समीक्षा गरी एकअर्काका परिपूरक हुने गरी गर्ने।
- स्थानीय तहबाट सेवा प्रवाह, प्रदेशस्तरबाट क्षेत्रीय पूर्वाधार र अन्तर प्रदेश पूर्वाधार निर्माण गर्ने र रणनीतिक रूपमा आवश्यक पर्ने ठुला पूर्वाधारहरू सञ्चालन हुने गरी योजना तर्जुमा गर्ने।
- बिजुली, ढल, खानेपानी वितरण, मर्मत सम्भार र व्यवस्थापन गर्न ठुला शहरमा एकीकृत पूर्वाधार विकास कार्यालयको प्रबन्ध गरी योजना, निर्माण, वितरण र व्यवस्थापन गर्ने।
- बजेट तयारीमा समन्वित क्यालेन्डर लागू गर्ने। बजेट सीमा निर्धारणपछि अहिलेको माथिबाट तल बजेट प्रणालीलाई तलबाट माथि (bottom up) को अवधारणामा लैजाने।
- एक भन्दा बढी तहका सरकारको संयुक्त लगानीमा सञ्चालन हुने कार्यक्रम तथा आयोजनाका लागि सहवित्तीय व्यवस्थापनको मोडालिटी बनाई लागू गर्ने।
- वित्तीय हस्तान्तरणलाई थप वैज्ञानिक र पारदर्शी बनाउने। वित्तीय समानीकरण अनुदान विचैमा कटौती गर्न नपाइने व्यवस्था गर्ने।
- राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण, विकास, बाँडफाँट र उपयोगका लागि कानून तर्जुमा गर्ने।

- राजस्व बाँडफाँडमा स्पष्ट मापदण्ड तर्जुमा गरी दोहोरो कर हटाउने एवं कर छूटबाट पिँधतिरको दौड (race to bottom) को अन्त्य गर्ने।
- सङ्घले ससाना आयोजनामा वजेट विनियोजन गर्ने प्रवृत्ति बन्द गर्ने। साथै, सङ्घले प्रदेश तथा स्थानीय तहमा आयोजना हस्तान्तरण गर्दा वजेट सहित हस्तान्तरण गर्नुपर्ने।
- राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको भूमिका थप प्रभावकारी प्रभावकारी बनाउने।

(ई) सूचना प्रविधि, डिजिटल शासन तथा सेवा सुधार

- तीन तहका सूचना तथा तथ्याकहरू सुरक्षित रूपमा आदान प्रदान हुने डाटा एक्सचेन्ज प्लेटफर्म (Data Exchange Platform) तथा एक अर्काले चिन्ने सूचना प्रविधि प्रणालीहरूको अन्तरआवद्धता (Interoperability) कायम गर्ने।
- SuTRA, LMBIS, CGAS जस्ता प्रणालीहरू वीचमा अन्तरआवद्धता गर्ने।
- सार्वजनिक सेवाको पुनःइन्जिनियरिङ गरी एउटै कामका लागि तीन तहका सरकारसम्म धाउनु पर्ने अवस्थाको अन्त्य गर्ने।
- कतिपय पालिकाहरूले सफल रूपमा लागू गरेका एकल बिन्दू सेवा प्रणाली सबैतिर लागू गर्ने र प्रदेश तथा सङ्घीय सरकारले समेत ती प्रणालीको कार्यान्वयन अनुकरण गर्ने।
- सबै तहमा विद्युतीय सुशासनमार्फत सेवा प्रवाह सरलीकरण गर्ने, सेवा लागत तथा समय कटौती गर्ने उपायहरू अवलम्बन गर्ने।
- सेवामा गुणस्तर, पारदर्शिता र जवाफदेहिताको अभिवृद्धिका लागि सहकार्य गर्ने।

(उ) संरचनागत तथा संस्थागत सुधार

- प्रदेश तथा स्थानीय तहले सङ्घका समानान्तर संस्था (परिषद्, प्रतिष्ठान, समिति, बोर्ड आदि) खोल्ने कार्य बन्द गर्ने।
- प्रदेशले आवश्यकता तथा औचित्य नभएका अनावश्यक सरकारी कार्यालय तथा दरबन्दी थप गरी दीर्घकालीन आर्थिक दायित्व बढाउने कार्य बन्द गर्ने। यसरी खोलिएका अनावश्यक कार्यालय बन्द गर्ने।
- तीनै तहका राजनीतिक पदाधिकारीहरू र कर्मचारीहरूका लागि सत्यनिष्ठा तथा उत्तरदायित्व सूचक (integrity and accountability indices) तयार गरी लागू गर्ने।
- राजनीतिक आग्रहमा वजेट विनियोजन गर्ने वा नगर्ने प्रवृत्तिको अन्त्य गर्ने।
- प्रदेशका पदाधिकारी तथा स्थानीय तहका कर्मचारीहरूका लागि नीति, योजना तथा वजेट, कानून, प्राविधिक क्षेत्रमा क्षमता विकासका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- सङ्घीय निजामती सेवा ऐन तुरुन्त जारी गरी प्रादेशिक निजामती सेवा ऐनहरू सोह वमोजिम संशोधन गरी कर्मचारी व्यवस्थापनको अस्पष्टता हटाउने।

२. प्रदेश सरकार

(क) नागरिक अपेक्षा

- सरकारी कार्यालयमा नगईकनै घरदैलोबाटै सरल, सुलभ र प्रविधिमैत्री सेवा प्राप्त हुने वातावरण निर्माण होस्।
- यातायात, लगायत बढी भीडभाड हुने कार्यालयहरूमा बिचौलियाको अन्त्य भई पूर्ण डिजिटल सेवा प्रवाह होस्।
- 'एकीकृत प्रादेशिक सेवा पोर्टल' मार्फत सबै प्रकारका सेवा र सूचनाहरू एकै ठाउँबाट प्राप्त हुने व्यवस्था होस्।
- सार्वजनिक पदमा रहेका व्यक्तिहरूमा उच्च नैतिक आचरण, व्यावसायिकता र नागरिकप्रतिको उत्तरदायित्व कायम होस्।
- उपभोक्ता समितिमार्फत सञ्चालन गरिने विकास निर्माणका कार्यहरूमा पारदर्शिता र गुणस्तर कायम होस्।
- टुक्रे र अनुत्पादक योजनामा बजेट छर्ने प्रवृत्तिलाई पूर्ण रूपमा निरुत्साहित गरी ठोस परिणाम आउने पूर्वाधार विकासमा लगानी होस्।
- प्रदेशका गौरवका आयोजनाहरू र बहुवर्षीय ठेक्काहरू तोकिएको समय र लागतमै सम्पन्न हुने सुनिश्चितता होस्।
- लक्षित वर्ग (महिला, दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्ति र अल्पसङ्ख्यक) का लागि विशेष संरक्षण र आयआर्जनका कार्यक्रमहरू प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन होस्।
- स्वास्थ्य र शिक्षा जस्ता आधारभूत सेवामा नागरिकको पहुँच वृद्धि गर्न प्रादेशिक अस्पताल र विश्वविद्यालयहरूको स्तरोन्नति होस्।
- सघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचको कार्यक्षेत्रको दोहोरोपन अन्त्य गरी स्रोत र साधनको न्यायोचित वितरण होस्।
- प्राकृतिक स्रोतको बाँडफाँट र उपयोगमा देखिएका विवादहरूलाई अन्तर-सरकारी समन्वय मार्फत तत्काल समाधान होस्।
- सङ्घीय निजामती सेवा ऐन लगायतका बाँकी कानूनी व्यवस्थाहरू तत्काल पुरा गरी प्रदेशको प्रशासनिक स्वायत्तता सुनिश्चित होस्।
- कर्मचारीको बारम्बार हुने सरुवा रोकी प्रशासनिक स्थिरता र संस्थागत स्मृति कायम रहने वातावरण तयार होस्।

(ख) सुधारका लागि सुझावहरू

(अ) संस्थागत पुनर्संरचना र सुदृढीकरण

- संविधानको मर्म र कार्यबोझको वस्तुनिष्ठ विश्लेषणका आधारमा प्रदेश मन्त्रालयहरूको सङ्ख्या ७ भित्र रहने गरी आवश्यक कानूनी प्रबन्ध गर्ने।

- आवश्यकता तथा औचित्य नभएका कार्यालयहरू, बोर्ड, समिति तथा संरचनाहरूको खारेजी गर्ने।
- जिल्लास्थित छरिएका विषयगत कार्यालयहरूलाई खारेज गरी एकीकृत सेवा प्रवाहको मोडालिटी (Integrated Service Delivery Model) अवलम्बन गर्ने।
- प्रदेश सभाको नीतिगत मार्गदर्शन र सरकारका काम-कारवाही माथिको अनुगमनकारी भूमिकालाई थप सुदृढ तुल्याउने।

(आ) प्रशासनिक क्षमता विकास र स्थिरता

- सङ्घीय निजामती सेवा ऐन जारी गरि प्रदेश निजामती सेवाका आधारभूत मापदण्डमा एकरूपता ल्याउने।
- नीति निर्माणको गुणस्तर अभिवृद्धि गर्न नीति विश्लेषक, योजना विशेषज्ञ र अर्थशास्त्री जस्ता विशिष्टीकृत जनशक्तिको पद सिर्जना गर्ने।
- कर्मचारीहरूको वृत्ति विकासमा एकरूपता ल्याउन, व्यवसायिक बनाउन तथा संस्थागत स्मृति कायम राख्न प्रदेश कर्मचारीहरूको मन्त्रालयगत समूह (Ministerial Cadre) बनाउने।
- प्रदेश प्रशिक्षण केन्द्र/प्रतिष्ठाको सुदृढीकरण गरी उक्त संस्था मार्फत प्रदेश निजामती कर्मचारीको दक्षता वृद्धिका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- कर्मचारीको सरुवा, बढुवा तथा पदास्थापनालाई पारदर्शि र पुर्वानुमानयोग्य बनाउने।

(इ) विकास व्यवस्थापन र आयोजना प्रभावकारिता

- प्रदेश आवधिक योजनालाई MTEF र बजेटसँग तादात्म्य हुने गरी कार्यान्वयन गर्ने।
- हचुवाका भरमा आयोजना छनोट गर्ने परिपाटी अन्त्य गर्न आयोजना बैंक (Project Bank) प्रणालीलाई अनिवार्य गर्ने।
- लागत-लाभ विश्लेषण (Cost-Benefit Analysis) का आधारमा मात्र आयोजनाहरू छनोट गर्ने पद्धति स्थापित गर्ने।
- स-साना र खुद्रे आयोजनामा बजेट छर्ने प्रवृत्ति अन्तगरी प्रतिफल र ठोस परिणाम दिने आयोजना छनोट गर्ने।
- आयोजना अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणालीलाई वस्तुपरक बनाउन डिजिटल ड्यासबोर्डमार्फत सुदृढीकरण गर्ने।
- रणनीतिक महत्वका सडक, पर्यटन र कृषि पूर्वाधार जस्ता उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी केन्द्रित गर्ने।
- मध्यम र ठूला आयोजनाको हकमा संभाव्यता अध्ययन तथा DPR गरिएका आयोजनामा मात्र बजेट विनियोजन गर्ने।

(ई) वित्तीय स्वायत्तता र सुशासन

- सङ्घीय अनुदानमा रहेको अत्यधिक निर्भरता घटाउन प्रदेशका आन्तरिक राजस्वका स्रोतहरू पहिचान र विस्तार गर्ने।
- राजस्व चुहावट नियन्त्रण र करको दायरा बढाउन आधुनिक डिजिटल कर प्रशासन प्रणाली लागू गर्ने।
- बजेट संरचनामा गुणात्मक सुधार गरी पुँजीगत खर्च गर्ने प्रदेशको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने।
- विकास आयोजनाहरूमा वित्तीय अनुशासन र पारदर्शिता कायम गरी बेरुजू न्यूनीकरण गर्ने।
- खर्चको प्रभावकारिता मापन गर्न परिणाममुखी बजेट प्रणाली (Performance Based Budgeting) कार्यान्वयन गर्ने।
- सार्वजनिक खर्चको गुणस्तर सुधार गरी अनुत्पादक र प्रशासनिक खर्चलाई कठोरताका साथ नियन्त्रण गर्ने।
- प्रदेशको आन्तरिक आय बढाउन प्राकृतिक स्रोतको दिगो उपयोग र वैज्ञानिक व्यवस्थापन गर्ने।
- प्रदेशका जनप्रतिनिधि तथा कर्मचारीहरूलाई नैतिकता तथा सदाचारिता प्रवर्द्धन सम्बन्धी कार्यक्रम संचालन गर्ने तथा उनीहरूको आचारसंहिता बनाई लागू गर्ने।

(उ) डिजिटल शासन र प्रविधिमैत्री सेवा

- नागरिकले पाउने सेवालार्ई इन्टरनेटहित बनाउन एकीकृत प्रदेश सेवा पोर्टल (Integrated Provincial Service Portal) को विकास गर्ने।
- बजेट, योजना र कार्यक्रमको पारदर्शिताका लागि डिजिटल सूचना प्रणालीको प्रयोगलाई अनिवार्य गर्ने।
- सेवा प्रवाहको प्रक्रियालाई चुस्त र प्रविधिमैत्री बनाउन 'बिजनेस प्रोसेस रि-इन्जिनियरिङ (BPR) गर्ने।
- नागरिकका लागि डिजिटल सेवा विस्तार गरी 'पेपरलेस' र 'फेसलेस' शासनको जग बसाल्ने।
- सेवाग्राहीका गुनासो सुन्न र तत्काल समाधान गर्न डिजिटल नागरिक सहायता केन्द्र स्थापना गर्ने।
- सबै मन्त्रालय र निकायहरूमा ई-हाजिरी र अनलाइन कार्यसम्पादन प्रणाली कडाइका साथ लागू गर्ने।
- सेवा प्रवाहमा लाग्ने समय घटाउन डिजिटल टोकन र फायल ट्र्याकिङ प्रणाली सुरु गर्ने।

(ऊ) अन्तरसरकारी समन्वय र सहकार्य

- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचको विवाद र अन्योल हटाउन संविधान तथा कानूनमा व्यवस्था भएका अन्तरसरकारी समन्वय परिषद् तथा समितिहरूलाई सक्रिय बनाउने।
- तिनै तहका निकायको कार्य तथा जिम्मेवारीमा रहेको अन्यौलता र दोहोरोपना हटाउन कार्यविस्तृतीकरण प्रतिवेदन तुरुन्त संशोधन गर्ने तथा कार्यविस्तृतीकरण ऐन जारी गर्ने।
- तीनै तहको नीति, योजना, बजेट तथा कार्यक्रममा दोहोरोपना हुन नदिन समन्वय र सहकार्य बढाउने।
- साझा हितका विषयमा एकभन्दा बढी प्रदेशहरूमिलि संयुक्त कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने।
- प्रदेशलाई सङ्घ र स्थानीय तहबीचको एक भरपर्दो र गतिशील समन्वयात्मक सेतुको रूपमा विकास गर्ने।
- साझा अधिकारको सूचीमा रहेका विषयहरूमा कानून निर्माण गर्दा अनिवार्य रूपमा अन्तरसरकारी परामर्श लिने।
- सेवा प्रवाह र तथ्याङ्क व्यवस्थापनमा रहेको दोहोरोपन हटाउन सूचना र तथ्याङ्कको एकीकृत आदानप्रदान गर्ने।
- प्रदेश र स्थानीय तहबीचको वित्तीय हस्तान्तरण र राजस्व बाँडफाँटलाई समसामयिक संशोधन गर्ने।

३. स्थानीय सरकार

(क) नागरिक अपेक्षा

- सेवा प्राप्तिको प्रक्रियामा रहेको झन्झट र दोहोरोपनको अन्त्य गरी एउटै कागजात पटक-पटक पेश गर्नुपर्ने बाध्यताबाट मुक्ति होस्।
- कर्मचारी तथा जनप्रतिनिधिको प्रत्यक्ष जवाफदेहिता सुनिश्चित होस साथै सेवाको गुणस्तर एवं सेवा प्राप्त गर्दा लाग्ने लागत एवं मापदण्डमा देशैभरि एकरूपताको सुनिश्चितता होस्।
- 'End-to-End' डिजिटल सेवा तथा एकद्वार प्रणाली एवं एकल विन्दुबाट सेवा प्राप्त होस्।
- योजना तर्जुमा तथा नीति निर्माण प्रक्रियामा नागरिकहरूको प्रत्यक्ष संलग्नता सुनिश्चित होस्।
- शारीरिक रूपमा अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक र बालबालिकाका लागि पूर्णतः पहुँचयोग्य र मैत्रीपूर्ण एवं समावेशी सेवाको सुनिश्चितता होस्।
- कर्मचारीको कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनमा नागरिकको वास्तविक सन्तुष्टि (Citizen Satisfaction Index) लाई अनिवार्य आधार बनाइयोस्।

- आफ्ना गुनासाहरूको तत्काल सम्बोधन होस् र स्थानीय समस्याका लागि केन्द्र धाउनु नपरोस्।
- भ्रष्टाचार शून्य होस्, योग्यता प्रणाली (Meritocracy) ले प्रश्रय पाओस् र सेवाग्राहीलाई 'ग्राहक' नभई 'अधिकारवाला' को रूपमा सम्मानजनक र मर्यादित व्यवहार गरियोस्।

(ख) सुधारका लागि सुझावहरू

(अ) कानुनी तथा नीतिगत सुधार

- महानगरका लागि विशिष्ट कानून: आफ्नै आन्तरिक आयले समग्र खर्च धान्न सक्ने क्षमता भएका महानगरपालिकाहरूको विशिष्ट कार्यक्षेत्र, जनसङ्ख्या र आर्थिक संकुचनलाई सम्बोधन गर्न एवं राजधानीभित्रका महानगरपालिकाको विशिष्टतालाई समेत ध्यानमा राखी 'महानगरपालिका सञ्चालन सम्बन्धी छुट्टै विशिष्ट कानून' तर्जुमा गर्नु उपयुक्त हुने।
- सङ्घीय निजामती सेवा ऐन तत्काल जारी गरी त्यसमा प्रदेश र स्थानीय तहका प्रशासनिक विषयगत संरचनाको दोहोरोपना हटाउने।
- स्थानीय तहहरूको आय ठेक्का व्यवस्थापनका लागि छुट्टै कानूनी प्रवन्ध गर्ने। स्थानीय तहहरूलाई मालपोत तथा भूमि प्रशासनका कामहरू क्रमशः हस्तान्तरण गर्ने।
- कार्य विस्तृतीकरण प्रतिवेदनका आधारमा कार्य विस्तृतीकरण ऐन जारी गरी कार्यसम्पादनमा हुने दोहोरोपनाको अन्त्य गर्ने।
- प्रशासनिक स्थिरता: प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतलाई न्यूनतम २ वर्षसम्म सरुवा गर्न नपाइने गरी स्थानीय सेवा ऐनमा कानूनी सुनिश्चितता प्रदान गर्ने।
- स्थानीय तहका पदाधिकारीहरू दलीय आधारभन्दा माथि उठी 'पार्टी रहित' रूपमा सेवा प्रदान गर्ने विश्वव्यापी असल अभ्यासका आधारमा निर्वाचन पद्धतिमा सुधार गर्ने।
- अनुत्पादक खर्च निषेध: पालिकाको बजेट मन्दिर, चर्च, मस्जिद वा स्वागत गेट, विभिन्न नामका अनुदान जस्ता अनुत्पादक क्षेत्रमा लगानी गर्न पूर्णतः निषेध गरी उत्पादनशील क्षेत्रमा केन्द्रित गर्ने।
- राजस्व मापदण्ड: कर घटाउनमा प्रतिस्पर्धा तथा करमुक्त पालिका बनाउने जस्ता पालिकाकै क्षमता घटाउँदै लैजाने र स्रोतको दिगोपनामा नकारात्मक असर गर्ने खालका स्थानीय राजस्व नीति ल्याउन नपाउने गरी देशभरिका पालिकामा करको दरलाई न्यायोचित बनाउन राष्ट्रिय राजस्व मापदण्ड कार्यान्वयनमा ल्याउनु उपयुक्त हुन्छ।
- तथ्याङ्कको सुदृढ जग बसाल्ने: घरपरिवारमा पुग्ने सबै खाले अनुदान स्थानीय सरकारको एकद्वार प्रणालीबाट मात्र प्रवाहित गर्ने र सङ्घीय सरकार एवं प्रदेश

सरकारले कुनै पनि सामाजिक सुरक्षा वा संरक्षणका कार्यक्रमका लागि अनुदान वितरण गर्ने कार्य बन्द गर्ने व्यवस्थाका लागि एकीकृत सामाजिक लगत तयार गर्ने।

- सामाजिक समता र समावेशीकरण प्रवर्द्धन गर्नका लागि स्थानीय तहले अनिवार्य रूपमा कूल बजेटको निश्चित प्रतिशत रकम इयरमार्क गरी उल्लिखित प्रयोजनका लागि खर्च गर्ने गरि कानूनी व्यवस्था मिलाउने।

(आ) संरचनागत सुधार र अन्तर-तह समन्वय

- पालिका एकीकरण र सुदृढीकरण: भौगोलिक निकटता र स्रोतको उपलब्धताका आधारमा मिल्ने पालिकाहरूलाई एकीकृत (Merger) गरी ठूला नगरपालिका वा महानगरपालिका बनाउने र संरचनागत प्रशासनिक खर्च कटौतीका उपायहरू अवलम्बन गर्ने।
- स्थानीय तहहरूमा करार कर्मचारी भर्नालाई कानूनबाटै निषेध गर्ने। स्थानीय तहहरूले आयोग प्रतिष्ठान गठन गर्ने र अनावश्यक संरचना विस्तार गर्ने कार्यलाई कानून बमोजिम नै नियन्त्रण गर्ने।
- प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतको एकमुष्ट खटनपटन प्रदेश मुख्यमन्त्रि कार्यालयमा गर्ने र प्रदेशले स्थानीय तहहरूमा खटाउने गरि नीतिगत प्रबन्ध मिलाउने। साथै खटाउन पूर्व कम्तीमा १ महिनाको स्थानीय तह संचालन सम्बन्धी तालीमको व्यवस्था गर्ने।
- स्थानीय तहको प्रशासनिक संरचनाको मापदण्ड त्यसको आन्तरिक आय भौगोलिक अवस्थिति तथा जनसंख्या समेतको आधारमा निर्दिष्ट गर्ने। सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षणको विकृतिलाई अन्त्य गर्ने।
- सङ्घ र प्रदेशबाट स्थानीय तहमा स-साना योजना छर्ने प्रवृत्तिको पूर्ण अन्त्य गरी स्थानीय तहको अधिकार क्षेत्रमा हस्तक्षेप रोक्नुपर्छ र सङ्घ र प्रदेश सरकारले स्थानीय तहमार्फत आयोजना संचालन गर्दा आयोजनाको लागि आवश्यक बजेटको न्यूनतम सीमा तोकी कार्यान्वयनमा ल्याउने।
- अन्तर-स्थानीय तह साझेदारी: विपद् व्यवस्थापन र फोहोरमैला व्यवस्थापन जस्ता ठूला पूर्वाधार र सेवाका क्षेत्रमा दुई वा सोभन्दा बढी स्थानीय तहहरूबीच साझा लगानी र साझेदारी (Cluster-based approach) लागू गर्न नीतिगत व्यवस्था गर्ने।
- स्थानीय तहको प्रशासनिक खर्चको सीमा तोक्नका लागि आवश्यक नीतिगत व्यवस्था मिलाउने।
- समन्वयात्मक सङ्घीयता: सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचको क्षेत्राधिकार स्पष्ट गर्न र ससर्त कार्यक्रमको भार कम गर्न 'अन्तर-निकाय समन्वय संयन्त्र' लाई क्रियाशील बनाउने।

- जिल्ला समन्वय समिति लाइ खारेज गर्ने। प्रदेश र सङ्घका विषयगत कार्यालयहरूमा दोहोरो नपर्ने गरी निकायगत एवं सेवागत समन्वय तथा एकीकरण (Coordination and Integration) गर्ने।

(इ) कार्य प्रक्रिया पुनः इन्जिनियरिङ्ग र सेवा प्रवाह सरलीकरण

- प्रक्रिया नक्साङ्कन (Service Blueprinting): सेवाको सुरुदेखि अन्त्यसम्मको प्रक्रियालाई स्पष्ट रूपमा नक्साङ्कन गरी अनावश्यक तहहरू हटाउने गरी कतिपय पालिकाहरूमा भएको असल अभ्यास देशभरका पालिकाहरूले अनुकरण गर्ने गरि अन्तर-पालिका सिकाईलाई प्रवर्द्धन गर्ने।
- सेवाका तह कटौती (BPR): 'Business Process Re-engineering' मार्फत पाँच चरणभन्दा बढीका प्रक्रियालाई न्यूनीकरण गर्नुपर्छ। अनावश्यक दस्तुर र कागजी झन्झट कटौती गरी सेवाको लागत र समय घटाउने।
- एकद्वार सेवा: 'One-Stop Service Center' (एकद्वार सेवा केन्द्र) तथा एकीकृत सेवा प्रवाह सञ्चालन प्रणालीको मोडलमा सबै सेवा विन्दुहरूलाई एकीकृत गर्नुपर्छ। यसको लागि 'टोकन प्रणाली' (Queue Management) र सेवाग्राही सहजीकरण कक्षको अनिवार्य व्यवस्था गर्ने।

(ई) डिजिटल रूपान्तरण र विद्युतीय सुशासन

- Digital First रणनीति: प्रविधि नजान्ने नागरिकका लागि 'Intermediary Assistance' (सहजीकरण सहायता) सहितको डिजिटल सेवा प्रवाह गर्ने।
- कागजविहीन प्रशासन: 'Electronic Document Management System (EDMS)' र डिजिटल कार्यप्रवाह (Digital Workflow) लागू गरी फाइल मुभमेन्ट ट्र्याकिङ गर्ने व्यवस्था मिलाउने।
- QR कोड र e-Payment: बिजुली र इन्टरनेटको राम्रो पहुँच भएका पालिकाहरूमा सबै प्रमाणपत्रहरूमा QR कोड र दस्तुर सङ्कलनका लागि 'Integrated Payment Gateway' अनिवार्य गर्नु उपयुक्त हुन्छ। आवेदनदेखि प्रमाणपत्र प्राप्तिसम्म सबै प्रक्रिया सुरक्षित र पूर्णतः अनलाइन बनाउने।

(उ) अनुगमन, मूल्याङ्कन र नागरिक सम्बन्ध

- नतिजामा आधारित अनुगमन: मूल्याङ्कनलाई केवल बजेट खर्चमा मात्र सीमित नराखी 'Outcome' र नागरिक सन्तुष्टिको आधारमा गर्नुपर्छ। विकास आयोजनाको अनुगमन गर्दा कार्यपालिकाका राजनीतिक प्रतिनिधिहरूले गर्ने हालको व्यवस्थालाई अन्त्य गरी प्राविधिक सम्मिलित टोलीबाटै अनुगमन गर्ने र सामाजिक विकास तर्फका कार्यक्रमहरू कार्यपालिकाका पदाधिकारीहरूले अनुगमन गर्ने व्यवस्था गर्नु उपयुक्त

हुन्छ। अनुगमन टोलीलाई कार्यक्रमको निश्चित प्रतिशत रकम बुझाउने कुप्रथा तत्काल अन्त्य गर्ने।

- नागरिक पृष्ठपोषण: सेवा विन्दुमा 'Feedback Device' र 'Citizen Report Card' पद्धति लागू गर्नु उपयुक्त हुने।
- गोप्य अनुगमनबाट आकस्मिक रूपमा सेवाको गुणस्तर र कर्मचारीको व्यवहार जाँच्ने प्रणाली विकास गर्ने।
- सम्मान र दण्ड: उत्कृष्ट कार्य गर्ने पालिका वा वडालाई 'Performance Bonus' प्रदान गर्ने प्रचलनलाई निरन्तरता दिने।
- पहुँचयुक्तता: सेवा विन्दुहरूलाई भौतिक र डिजिटल रूपमा अपाङ्गता, ज्येष्ठ नागरिक र बालबालिका मैत्री बनाउने।
- स्थानीय समाधान डेस्क: प्रत्येक स्थानीय तहमा नागरिक सेवा तथा लगानी डेस्क स्थापना गरी स्थानीय समस्या स्थानीय स्तरमै समाधान गर्ने।
- टोल विकास संस्था सम्बन्धी मापदण्ड तय गरी सबै स्थानीय तहमा सूचिकृत गर्ने व्यवस्था मिलाउने। स्थानीय तहका लागि मानक सेवा मापदण्ड (Service Standard) तयार गरि कार्यान्वयन गर्ने।

४. योजना, वित्तीय हस्तान्तरण, बजेट, राजस्व प्रणाली र पूँजीबजार

(क) नागरिक अपेक्षा

(अ) कर प्रणालीप्रतिका अपेक्षाहरू

- न्यायोचित र प्रगतिशील कर प्रणाली:
  - आय र क्षमताअनुसार कर लगाइयोस्।
  - कम आय समूहलाई संरक्षण र उच्च आय समूहबाट उचित योगदान होस्।
- पारदर्शिता र जवाफदेहिता
  - उठेको राजस्व कहाँ र कसरी खर्च भयो भन्ने स्पष्ट जानकारी होस्।
  - बजेट तथा खर्च विवरण सार्वजनिक र सहज पहुँचयोग्य होस्।
- कर प्रशासनमा सरलता
  - कर दर्ता, फाइलिङ र भुक्तानी प्रक्रिया सरल र डिजिटल होस्।
  - इन्ड्रट, लाइन र अनावश्यक कागजी प्रक्रिया घटाइयोस्
- करदर र नियमको स्थायित्व
  - बारम्बार करदर परिवर्तन नगरी नीतिगत स्थिरता कायम होस्।
  - दीर्घकालीन योजना बनाउन सक्ने वातावरण होस्।
- करको समान र निष्पक्ष कार्यान्वयन
  - सबै करदातामा समान व्यवहार होस्।
  - राजनीतिक प्रभाव वा पहुँचका आधारमा छुट दिने वा करका दर हेरफेर गर्ने काम नहोस्।
- भ्रष्टाचाररहित प्रणाली
  - कर निर्धारण र सङ्कलनमा घुस/मिलेमतो नहोस्।
  - आन्तरिक नियन्त्रण र डिजिटल ट्र्याकिङ सुदृढ होस्।
- सेवा—उन्मुख कर प्रशासन
  - कर कार्यालयले सेवाग्राहीमैत्री व्यवहार गरोस्।
  - गुनासो सुन्ने र छिटो समाधान गर्ने संयन्त्र होस्।
- दोहोरो करबाट मुक्ति
  - सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच समन्वय होस्।
  - एउटै कर दोहोरिन नदिन स्पष्ट अधिकार क्षेत्र किटान होस्।
- कर राजस्वको प्रभावकारी उपयोग
  - करको रकम वितरणमुखी कार्यक्रममा भन्दा पूर्वाधार, शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारीमा लगानी होस्।
  - आफूले तिरेको करको प्रत्यक्ष लाभ नागरिकले अनुभूत गर्न सक्ने व्यवस्था होस्।

- डिजिटल र आधुनिक प्रणाली
  - अनलाइन भुक्तानी, इ-रसीद, इ-बिजक प्रणाली सबै कारोवारमा अनिर्वाय गरियोस्।
  - कर छली नियन्त्रणमा प्रविधिको प्रयोग होस्।
- करदाताको अधिकार संरक्षण
  - कर निर्धारणमा सहज रूपमा पुनरावलोकन गर्ने अधिकार सुनिश्चित होस्।
  - अनुचित जरिवाना वा उत्पीडनबाट संरक्षण मिलोस्।
- आर्थिक वृद्धिमैत्री कर नीति
  - उद्यम, लगानी र रोजगारी प्रवर्द्धन हुने गरी कर संरचना बनाइयोस्।
  - साना तथा मझौला व्यवसायलाई प्रोत्साहन हुने खालका करका दरहरू तोकियोस्।

(आ) बजेट प्रणालीप्रतिका अपेक्षाहरू

- पारदर्शी र खुला बजेट प्रक्रिया: बजेट निर्माण, विनियोजन र खर्चको स्पष्ट जानकारी सार्वजनिक गरियोस्।
- आवश्यकतामा आधारित प्राथमिकता: कनिका छराई होइन कि शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, पूर्वाधार जस्ता आधारभूत क्षेत्रमा पर्याप्त बजेट विनियोजन होस्।
- न्यायोचित र समावेशी वितरण: ठूला नेताका जिल्ला वा क्षेत्रमा खन्याउने होइन, क्षेत्रीय तथा सामाजिक रूपमा सन्तुलित बजेट विनियोजन होस्।
- परिणाममुखी खर्च प्रणाली: रकम खर्च मात्र होइन, ठोस उपलब्धी र सेवा सुधार पनि देखियोस्।
- समयमै कार्यान्वयन: बजेट छुट्याउने मात्र होइन, समयमै खर्च होस्, असार कुर्न नपरोस्।
- भ्रष्टाचाररहित खर्च व्यवस्थापन: अपारदर्शी ठेक्का, मिलेमतो र दुरुपयोग नियन्त्रण होस्, उपभोक्ता समितिको ढोकाबाट छिरेर कुनै नेता वा दल विशेषले दुरुपयोग नगरोस्।
- तीन तहका सरकारबीच समन्वय: दोहोरो कार्यक्रम र स्रोत दोहोरिन नदिन तीनै तहका सरकारबीच स्पष्ट समन्वय होस्।
- सार्वजनिक सहभागिता: बजेट तर्जुमा प्रक्रियामा नागरिक सुझाव समावेश होस्, मन्त्री वा पालिका अध्यक्ष/प्रमुख वा उच्चपदस्थ कर्मचारीको खलतीबाट योजना र बजेट निस्कने काम बन्द होस्।
- ऋणको जिम्मेवार व्यवस्थापन: अनावश्यक ऋण नलिने र दीर्घकालीन दायित्व व्यवस्थापन गर्न सकिने गरी विवेक पुन्याएर प्रतिफल दिने क्षेत्रमा मात्र सरकारले ऋण लेओस्।
- डिजिटल र ट्र्याक गर्न सकिने प्रणाली: अनलाइन बजेट ट्र्याकिङ र खर्च निगरानीको व्यवस्था होस्।

(ख) सुधारका लागि सुझावहरू

१. नेपालको बजेट प्रणाली सुधारका लागि सुझावहरू

- अन्तरसरकारी वित्तीय हस्तान्तरणलाई केवल स्रोत वितरणको उपकरण नभई क्षेत्रीय असमानता घटाउने, सेवा वितरणको न्यूनतम मापदण्ड सुनिश्चित गर्ने, र कार्यसम्पादन सुधारमा प्रोत्साहन दिने रणनीतिक साधनका रूपमा रूपान्तरण गर्ने।
- खुला र पारदर्शी बजेट प्रणालीको अभ्यासका लागि खुला बजेट पोर्टल सञ्चालन र विनियोजन र खर्चको वास्तविक-समय (Real-time) मा आधारित विवरण सार्वजनिक गर्ने अभ्यासको सुरुआत गर्ने।
- तथ्याङ्कमा आधारित क्षेत्रगत प्राथमिकता (शिक्षा, स्वास्थ्य, कृषि, रोजगारीमा लक्षित लगानी) निर्धारण गरी बजेट विनियोजन गर्ने।
- क्षेत्रीय असमानता घटाउने फार्मुला आधारित विनियोजन गरी समावेशी र सन्तुलित वितरण प्रणाली अवलम्बन गर्ने।
- प्रत्येक कार्यक्रमका स्पष्ट लक्ष्य, नतीजा सूचक (KPI), समयसीमा र खर्चसँगै उपलब्धिको अनुगमनको सुनिश्चितता हुने गरी नतिजामा आधारित बजेट तर्जुमा गर्ने।
- तीनै तहका सरकारका लागि साझा परियोजना बैंक बनाई, दोहोरो कार्यक्रम हटाउने संयन्त्र सुनिश्चित हुने गरी तीन तहबीच समन्वित बजेट तर्जुमा गर्ने।
- उत्पादनमुखी क्षेत्रमा मात्र ऋण लगानी हुने गरी ऋण उपयोगको स्पष्ट मापदण्ड बनाई ऋण तथा दायित्व व्यवस्थापनमा सुधार गर्ने।
- मोबाइल/वेबमार्फत बजेट ट्र्याकिङ सुविधा सहित IFMIS आयोजना व्यवस्थापनसँग जोडी डिजिटल र ट्र्याकयोग्य वित्तीय प्रणाली विकास गर्ने।
- आवधिक योजना, मध्यमकालीन खर्च संरचना (MTEF) र वार्षिक बजेटबीच तादात्म्य कायम गर्ने।
- स्रोत अनुमानलाई आवश्यकता र यथार्थमा आधारित बनाउने।
- चालु खर्चलाई वाञ्छित सीमामा राख्दै योजना भन्दा बाहिरका, तयारी नपुगेका, सञ्चालन मोडालिटी स्पष्ट नभएका र लोकप्रियतामुखी कार्यक्रम घटाउने।
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको क्षेत्राधिकार अनुरूप मात्र बजेट विनियोजन गर्ने।
- आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीलाई Compliance based बाट Responsive and Outcome Oriented बनाउने।
- महालेखा परीक्षकका प्रतिवेदनले बजेट कार्यान्वयन सम्बन्धमा सुझाएका सुझावको कार्यान्वयनमा जोड दिने।
- आयोजना स्थानान्तरण, बजेट रकमान्तरमा राजनीतिक दवावबाट प्रभावित नहुने।
- Budget deficit पुरा गर्न सार्वजनिक ऋण लिँदा त्यसको दीर्घकालीन दायित्व एवं उत्पादकत्व सुनिश्चित हुने गरी मात्र लिने।

- प्रदेश तथा स्थानीय तहले सकेसम्म घाटा बजेट नबनाउने। घाटा बजेट बनाउनै परेको अवस्थामा सङ्घीय सरकारको सहयोग बिना नै दायित्व फरफारक गर्न सक्ने स्पष्ट स्रोतको ट्रयाकिङ् खुलाएर मात्र गर्ने।

२. आन्तरिक राजस्व परिचालनका लागि सुधारका सुझावहरू

न्यायोचित, प्रगतिशील र स्थिर कर नीतिको अवलम्बन:

- आय र क्षमताअनुसार प्रगतिशील कर संरचना सुदृढ गर्ने,
- न्यून आय वर्गलाई संरक्षण र उच्च आय वर्गबाट उचित योगदान सुनिश्चित गर्ने,
- मध्यम अवधिको राजस्व रणनीति (Medium-Term Revenue Strategy) लागू गरी करका दर तथा नीतिगत स्थिरता कायम गर्ने।

(१) कानुनी तथा प्रक्रियागत सरलीकरण:

- सेवा प्रवाहसँग सम्बन्धित कानून, नियम तथा कार्यविधिलाई सरल, स्पष्ट र नागरिकमैत्री बनाउने,
- कर परिपालना, दर्ता, फाइलिङ र भुक्तानीमा रहेका दोहोरो तथा अनावश्यक प्रक्रिया हटाउने,
- करदाता सेवामा One-Stop Service को अवधारणा कार्यान्वयन गर्ने।
- राजस्व छुट सम्बन्धी मौजुदा व्यवस्थामा पुनर्विचार गरिनु पर्ने।
- राजस्व बक्यौतामा लाग्ने ब्याज, जरिवाना तथा थप दस्तुरलाई समसामयिक बनाउनु पर्ने। वर्तमान अवस्थामा १५ प्रतिशतसम्म ब्याज लिनु न्यायोचित नभएको।

(२) पूर्ण डिजिटल र प्रविधिमा आधारित कर प्रशासन:

- ई-दर्ता, ई-फाइलिङ, ई-पेमेन्ट, र ई-इनभ्वाइसिड प्रणालीको पूर्ण विस्तार गरी लागू गर्ने,
- अन्तःशुल्क अनुमति तथा नवीकरण प्रक्रिया पूर्ण स्वचालित गर्ने,
- डिजिटल ट्रयाकिङ र AI technology मार्फत कर छली नियन्त्रण गर्ने।

(३) अन्तरआवद्ध (Interoperability) र डाटामा आधारित प्रणाली विकास:

- सरकारी निकायहरूबीच सूचना प्रविधि प्रणालीको अन्तरआवद्धता (Interoperability) कायम गर्ने,
- साझा कर सूचना डाटाबेस विकास गर्ने,
- जोखिममा आधारित कर परीक्षण तथा अनुसन्धान प्रणाली लागू गर्ने।

(४) पारदर्शिता, ट्रयाकिङ र नागरिकहरूको सूचनामा पहुँच

- राजस्व सङ्कलन तथा उपयोगसम्बन्धी विवरण सार्वजनिक ड्यासबोर्डमार्फत उपलब्ध गराउने,
- अनलाइन गुनासो दर्ता, ट्रयाकिङ र समयबद्ध सुनुवाइ प्रणाली सञ्चालन गर्ने,
- करदाताले तिरेको कर तथा तिर्नुपर्ने दायित्व सम्बन्धी जानकारी स्वचालित रूपमा निजले पाउने गरी उपलब्ध गराउने।

(५) भ्रष्टाचार नियन्त्रण र मुहारविहीन राजस्व प्रशासन:

- Full Audit लाई जोखिममा आधारित र Faceless Audit मा रूपान्तरण गर्ने,
- सेवाग्राही/करदाता/लेखापरीक्षक तथा कर प्रशासनमा कार्यरत कर्मचारीहरूकाबीच अनुसन्धानको परिस्थिति बाहेकको अवस्थामा प्रत्यक्ष सम्पर्क गर्ने नपर्ने प्रणालीको विकास गर्ने,
- उच्च जोखिमका क्षेत्र (राजस्व, अनुमति प्रणाली, ठेक्का) मा विशेष निगरानी प्रणाली लागू गर्ने,
- करदाताका प्रतिनिधि (Agent) वा लेखापरीक्षकहरूलाई करदाताको तर्फबाट निजले गरेका कामलाई कानूनी हिसाबले नै उत्तरदायी बनाउने।
- सुशासन, नैतिकता र भ्रष्टाचार विरोधी अभियान सञ्चालन गर्ने।

(६) सेवाउन्मुख र उत्तरदायी कर प्रशासन:

- आन्तरिक राजस्व कार्यालयलाई सेवाग्राहीमैत्री सेवा केन्द्रमा रूपान्तरण गर्ने,
- डिजिटल सहायता प्रणाली तथा अनलाइन करदाता सहायता डेस्क सञ्चालन गर्ने,
- गुनासो समाधानको समयसीमा निर्धारण र सुनुवाईको अनुगमन गर्ने।

(७) करदाताको अधिकार संरक्षण र न्यायिक प्रक्रिया सुदृढीकरण:

- स्वतन्त्र र प्रभावकारी कर पुनरावेदन संयन्त्र सुदृढ गर्ने,
- अनुचित जरिवाना वा उत्पीडनविरुद्ध कानूनी सुरक्षा सुनिश्चित गर्ने,
- कर निर्धारण प्रक्रियामा पारदर्शी र Due Process मा आधारित लागू गर्ने।

(८) साइबर सुरक्षा र प्रणाली विश्वसनीयता:

- कर प्रशासनमा प्रयोग भइरहेका सबै डिजिटल प्रणालीहरूको साइबर सुरक्षा सुदृढ गर्ने,
- डाटा संरक्षण नीति र नियमित सुरक्षा परीक्षण (Security Audit अनिवार्य गर्ने),
- प्रणाली अवरोध वा डाटा ह्याकिङ जोखिम न्यूनीकरणका लागि Disaster Recovery Mechanism विकास गर्ने।

(९) संस्थागत क्षमता विकास:

- कर प्रशासनमा कार्यरत कर्मचारीहरूमा सूचना प्रविधि, अनुसन्धान तथा नैतिकता सम्बन्धी क्षमता अभिवृद्धि गर्ने,
- प्रदेश तथा स्थानीय तहको राजस्व प्रशासनको क्षमता विकास तथा सुदृढीकरणका लागि पर्याप्त तालिम दिने,
- कार्यसम्पादनमा आधारित प्रोत्साहन तथा मूल्याङ्कन प्रणाली लागू गर्ने।

गैरकर राजस्वतर्फ सुधारका क्षेत्रहरू

- (१) गैरकर राजस्वको दायरा विस्तार र दर पुनरावलोकन
  - सेवाशुल्क, इजाजत, रोयल्टी, प्राकृतिक स्रोत उपयोग शुल्कको समयसापेक्ष पुनरावलोकन गर्ने,
  - लागत-आधारित (Cost-Recovery Based) शुल्क निर्धारण प्रणाली लागू गर्ने,
  - नयाँ सेवा (जस्तै: निजी घरहरू Air B&B मा भाडामा लगाउने) तथा सूचना प्रविधि/डिजिटल सेवाबाट सम्भावित आम्दानीका स्रोतहरू पहिचान गर्ने।
- (२) शीर्षकमा आधारित विश्लेषण र आम्दानी गिरावट पहिचान
  - अघिल्लो वर्षको तुलनामा घटेका वा नउठेका गैरकर राजस्व शीर्षकहरूको विस्तृत विश्लेषण गर्ने,
  - सम्बन्धित निकायबाट कारण विश्लेषण (Root Cause Analysis) गराउने,
  - नउठेका राजस्वका लागि सुधारात्मक कार्ययोजना तयार गर्ने।
- (३) कोषहरूको एकीकरण र केन्द्रीकरण
  - गैरबजेटरी रूपमा सञ्चालित सरकारी/अर्धसरकारी कोषहरूको सूची अद्यावधिक गर्ने,
  - अनावश्यक कोष खारेज वा मर्ज गर्ने (जस्तै: महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय अन्तर्गतका विभिन्न कोषहरू),
  - सबै सरकारी आम्दानीलाई सञ्चित कोष (Consolidated Fund) मा अनिवार्य दाखिला गर्ने व्यवस्था कडाइ गर्ने।
- (४) सरकारी लगानी र प्रतिफल व्यवस्थापन सुधार
  - सरकारको शेयर लगानी, ऋण लगानी र सार्वजनिक संस्थानबाट प्राप्त लाभांश, साँवा र ब्याज समयमै असुल गर्ने,
  - लाभांश वितरण नीति स्पष्ट गर्ने,
  - सरकारको लगानी भएका संस्थानबाट सञ्चालन आय बाहेक अन्य आयबाट कमिशन तथा प्रोत्साहन रकम वितरण नगर्ने,
  - कम प्रतिफल दिने संस्थानको पुनर्संरचना वा लगानी पुनरावलोकन गर्ने।
- (५) सार्वजनिक सम्पत्ति र प्राकृतिक स्रोतको प्रभावकारी उपयोग
  - सार्वजनिक जग्गा, भवन, वन, जल, खानी, दूरसञ्चार फ्रिक्वेन्सी जस्ता स्रोतबाट यथोचित रोयल्टी सुनिश्चित गर्ने,
  - प्रतिस्पर्धात्मक र पारदर्शी लिलामी प्रकृया लागू गर्ने,
  - दीर्घकालीन लिज सम्झौतामा नियमित पुनरावलोकन गर्ने,
  - सरकारी जग्गा लिजमा दिने कानूनको तर्जुमा गर्ने।
- (६) मासिक लक्ष्य निर्धारण र अनुगमन
  - मन्त्रालय/निकायगत मासिक गैरकर राजस्व लक्ष्य तोक्ने,

- Performance Dashboard विकास गर्ने ।
- (७) बक्यौता / सरकारी बाँकी (Arrears) व्यवस्थापन सुदृढीकरण
  - बाँकी बक्यौता रकमको अद्यावधिक लगत तयार गर्ने,
  - असुली कार्यलाई कर बाँकी सरह प्राथमिकता दिने,
  - ठूला बक्यौता भएका संस्थाहरूको सार्वजनिक विवरण प्रकाशित गर्ने ।
- (८) डिजिटल प्रणाली र अन्तरआवद्धता
  - गैरकर राजस्व सङ्कलनका लागि एकीकृत डिजिटल प्लेटफर्म विकास गर्ने,
  - इ-रसीद, इ-लाइसेन्स, इ-रजिस्ट्रेसन प्रणाली लागू गर्ने,
  - बैकिङ, कम्पनी रजिस्ट्रार कार्यालय र राजस्व प्रणालीबीच डेटा साझेदारी गर्ने ।
- (९) पारदर्शिता र सार्वजनिक प्रतिवेदन
  - गैरकर राजस्वको स्रोत, दर र सङ्कलन विवरण सार्वजनिक गर्ने,
  - वार्षिक रूपमा “Non-Tax Revenue Performance Report” प्रकाशन गर्ने,
  - शुल्क निर्धारणको आधार सार्वजनिक गर्ने ।
- (१०) संस्थागत संरचना र क्षमता विकास
  - गैरकर राजस्व व्यवस्थापनका लागि स्पष्ट जिम्मेवारी निर्धारण गर्ने,
  - आर्थिक विश्लेषण, लगानी मूल्याङ्कन र सम्पत्ति व्यवस्थापनमा दक्ष जनशक्ति विकास गर्ने,
  - आन्तरिक लेखापरीक्षण र जोखिममा आधारित अनुगमन प्रणाली सुदृढ गर्ने ।
- (११) सार्वजनिक संस्थान सुधार र व्यावसायिकता
  - नाफारहित सार्वजनिक संस्थानको पुनर्संरचना गर्ने,
  - सार्वजनिक संस्थानहरूको Board governance सुधार गर्ने,
  - व्यावसायिक व्यवस्थापन प्रणाली लागू गर्ने ।
- (१२) नीति तथा कानुनी सुधार
  - गैरकर राजस्व सम्बन्धी कानुनी अस्पष्टता हटाउने,
  - शुल्क निर्धारण, रोयल्टी, इजाजत प्रणालीका लागि एकीकृत मार्गदर्शन तयार गर्ने,
  - अनधिकृत छुट तथा राजस्व चुहावट नियन्त्रण गर्ने ।

भन्सार प्रशासनमा सुशासन अभिवृद्धि तथा प्रभावकारी सेवा प्रवाह सुधारका सुझावहरू

- (१) पूर्ण डिजिटल, कागजविहीन र मुहारविहीन भन्सार (Fully Digital, Paperless and Faceless Customs)
- सम्पूर्ण घोषणा, मूल्याङ्कन, भुक्तानी र जाँचपास प्रक्रिया अनलाइन गर्ने,
  - भौतिक कागजात हटाई इलेक्ट्रोनिक डेटा इन्टरचेन्ज (EDI) प्रणाली सुदृढ गर्ने,
  - सेवाग्राही/एजेन्ट र कर्मचारी प्रत्यक्ष सम्पर्क न्यूनतम गर्ने ।

- (२) जोखिममा आधारित र कृत्रिम बौद्धिकताको सहयोगमा आधारित जाँच प्रणाली
- कृत्रिम बौद्धिकतामा आधारित जोखिम व्यवस्थापन प्रणाली लागू गर्ने,
  - कम जोखिम कार्गोका लागि Green Channel को दायरा विस्तार गर्ने,
  - उच्च जोखिम वस्तुमा लक्षित जाँच लक्षित जाँच (Targeted Inspection) प्रणाली लागू गर्ने,
  - Customs Intelligence Unit स्थापना गरी सूचनामा आधारित नियन्त्रण सुदृढ गर्ने।
- (३) Post-Clearance Audit र अनुपालन (Compliance) केन्द्रित मोडेल
- जाँचपास पछिको परीक्षण (Post Clearance Audit) लाई प्राथमिकता दिने,
  - स्वैच्छिक अनुपालन (Voluntary Compliance) प्रवर्द्धनका लागि प्रोत्साहन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने,
  - उल्लङ्घनमा दण्डात्मकभन्दा सुधारात्मक दृष्टिकोण अपनाउने।
- (४) Trusted Traders / Authorized Economic Operator (AEO) मोडेलको कार्यान्वयन
- विश्वसनीय व्यवसायीलाई सरलीकृत प्रक्रिया र प्राथमिकताको सुविधा दिने
  - AEO कार्यक्रम विस्तार गरी अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता प्राप्त गर्ने,
  - वैध व्यापार प्रवर्द्धन र अवैध कारोबार न्यूनीकरण गर्न अन्तरनिकाय सूचना आदानप्रदान गर्ने।
- (५) अन्तरनिकाय समन्वय र खुला सिमाना व्यवस्थापन
- खुला सिमानामा संयुक्त गस्ती, सूचना साझेदारी र समन्वयलाई प्रविधिसँग जोड्ने,
  - भन्सार, राजस्व, प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी, राजस्व अनुसन्धान विभागबीच डेटा एकीकरण र अनुसन्धानमा सहकार्य गर्ने,
  - तस्करी नियन्त्रणका लागि संयुक्त कार्यदल गठन गर्ने।
- (६) सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा भन्सार अपराध नियन्त्रण
- भन्सारसँग सम्बन्धित सम्पत्ति शुद्धीकरण कसूरको अनुसन्धान र अभियोजन सुदृढ गर्न “भन्सार सम्बद्ध सम्पत्ति शुद्धीकरण कसूर सम्बन्धी अनुसन्धान कार्यविधि, २०८२” को कार्यान्वयन गर्ने।
  - उच्च/ न्यून बिजकीकरण (Under/Over Invoicing) नियन्त्रण गर्न स्वघोषणालाई वास्तविक खरिद मूल्यमा आधारित बनाउने,
  - अवैध वित्तीय प्रवाह पहिचान गर्न छिमेकी राष्ट्रसँग पारस्परिक सूचना आदानप्रदान सम्झौता गर्ने।
- (७) आधुनिक प्रविधि र उपकरणको प्रयोग
- भन्सारमा X-ray Scanner, Container Scanner, Drone Surveillance जस्ता उपकरण प्रयोगलाई बढावा दिने,

- Automated Weighbridge र Radio Frequency Identification (RFID) technology को प्रयोगलाई बढावा दिने,
- डिजिटल ट्र्याकिङ र Cargo Tracking System लागू गर्ने।

(द) सुशासन, नैतिकता र आचारसंहिता कार्यान्वयन

- भन्सार कर्मचारीको Code of Conduct कडाइका साथ लागू गर्ने,
- नियमित नैतिकता तथा भ्रष्टाचार विरोधी व्यवहार परिवर्तन तालिम प्रदान गर्ने,
- उच्च जोखिम क्षेत्रका कर्मचारीको आवधिक चक्रिय जिम्मेवारी परिवर्तन नीति अवलम्बन गर्ने,
- भन्सार प्रशासनमा उच्च नैतिक निष्ठा भएका कर्मचारीहरू मात्र खटाउने।

(९) क्षमता विकास र व्यावसायिकता

- अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुसार तालिममा सहभागिताको अवसर सिर्जना गरी भन्सार अधिकारीहरूको क्षमता विकास गर्ने,
- सूचना प्रविधि, जोखिम विश्लेषण, फरेन्सिक अडिट र अनुसन्धान क्षमतायुक्त जनशक्ति तयार गर्ने आन्तरिक जनशक्तिले सम्भव नभएको अवस्थामा outsourcing गर्ने,
- कार्यसम्पादनमा आधारित मूल्याङ्कन र प्रोत्साहन प्रणाली लागू गर्ने।

(१०) व्यापार सहजता र सेवा प्रवाह सरलीकरण

- Single Window System को पूर्ण कार्यान्वयन गर्ने,
- औसत जाँचपास समय घटाउन Time and Motion Study गरी लक्ष्य निर्धारण गर्ने,
- चोरी पैठारी हुन सक्ने जोखिमका नाकाहरूमा अन्तरनिकाय समन्वय सहित डिजिटल निगरानी बढाउने।

(११) पारदर्शिता र सार्वजनिक सूचना प्रणाली

- शुल्क दर, प्रक्रिया र नियम सार्वजनिक पोर्टलमा उपलब्ध गराउने,
- Real-time Clearance Tracking को व्यवस्था गर्ने,
- अनलाइन गुनासो तथा समस्या समाधान प्रणाली लागू गर्ने।

अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सहायता परिचालनमा गर्नुपर्ने सुधारका सुझावहरू

- Project Readiness Filter को प्रभावकारी कार्यान्वयनमार्फत सबै वैदेशिक सहायताका आयोजना/ कार्यक्रमहरूको पूर्वतयारी सुदृढ गरी वित्तीय, आर्थिक तथा प्राविधिक प्रतिफल सुनिश्चित हुने गुणस्तरीय आयोजना मात्र छनौट गर्ने व्यवस्था गर्ने।
- आयोजना कार्यान्वयनमा अन्तरनिकाय तथा तहगत समन्वय सुदृढ गर्न नियमित Steering Committee बैठक प्रणाली विकास गरी देखिएका समस्या तत्काल समाधान गर्ने संयन्त्र सक्रिय बनाउने।

- विकास साझेदारका खरिद निर्देशिका तथा प्रक्रियाबारे आयोजना कार्यालयहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्दै प्राविधिक तालिम, वित्तीय व्यवस्थापन र सोधभर्ना प्रणाली सुदृढ गरी समयमै सोधभर्ना सुनिश्चित गर्ने।
- वन स्वीकृति, वातावरणीय कानून तथा रूख गणना प्रक्रियामा देखिएका असङ्गति सुधार गरी स्वीकृति प्रणालीलाई डिजिटल र समयबद्ध बनाउने।
- वैदेशिक सहायताको वित्तीय लागत बढ्दै र अनुदानको अंश घट्दै गएको अवस्थामा आयोजना छनौट गर्दा वित्तीय दायित्व, ऋण वहन क्षमता, आर्थिक प्रतिफल र रूपान्तरणकारी प्रभावको वैज्ञानिक मूल्याङ्कन अनिवार्य गर्नुपर्ने व्यवस्था मिलाउने।
- प्रदेश तथा स्थानीय तहको मागमा आधारित वैदेशिक ऋण सम्झौता गर्दा सम्बन्धित तहले नै साँवा व्याज दायित्व र समपूरक रकम (Counterpart Funding) व्यहोर्ने नीति स्पष्ट रूपमा कार्यान्वयन गरी सो विषयमा आयोजना विकासको प्रारम्भिक चरणमै दातृ पक्ष र सम्बन्धित तहलाई जानकारी गराउने।
- आयोजना/कार्यक्रमलाई तोकिएको समय र लागतमा सम्पन्न गराउन नतिजामूलक अनुगमन प्रणाली विकास गरी Time and Cost Overrun रोक्न उच्चस्तरीय समन्वय तथा अनुगमन संयन्त्र परिचालन गर्ने।
- सहायता परिचालनको पारदर्शिता र तथ्याङ्कको यथार्थपरकता सुनिश्चित गर्न मन्त्रालयको डिजिटल प्लेटफर्म (DFMIS) लाई अन्य सरकारी सूचना प्रणालीसँग अन्तरआवद्ध (Integration and Interoperability) गरी एकीकृत सहायता सूचना व्यवस्थापन प्रणाली विकास गर्ने।
- बजेटरी सहायता बापत प्राप्त हुने वैदेशिक ऋणलाई पूँजी निर्माण तथा रूपान्तरणकारी पूर्वाधार आयोजनामा केन्द्रित गर्ने नीति कडाइका साथ कार्यान्वयन गर्ने।
- नीतिगत सुधारमा आधारित सहायताका सर्त (Policy Matrix) पूरा गर्न तथा अन्तरमन्त्रालय समन्वय चुस्त बनाउन उच्चस्तरीय समन्वय समिति गठन गरी निरन्तर सहजीकरण गर्ने व्यवस्था मिलाउने।
- वैदेशिक मुद्राको विनिमय दरमा हुने उतारचढावबाट आयोजना लागतमा पर्ने असर न्यूनीकरण गर्न आयोजना तर्जुमाकै चरणमा वैज्ञानिक जोखिम विश्लेषण, पूर्वानुमान र 'हेजिड' जस्ता उपाय अवलम्बन गर्ने।
- जलवायु वित्त परिचालन व्यवस्थित गर्न छुट्टै कार्यविधि तर्जुमा गरी अन्तर्राष्ट्रिय कोषहरूमा प्रत्यक्ष पहुँच (Direct Access) स्थापित गर्ने तथा सम्बन्धित निकायहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने।
- अनुदान र सहूलियतपूर्ण ऋण घट्टै गएको सन्दर्भमा Blended Finance, हरित बन्ड जस्ता वैकल्पिक विकास वित्त उपकरणहरूको सम्भाव्यता अध्ययन गरी प्रयोगमा ल्याउने।

- प्राविधिक सहायता प्राप्ति, अभिलेखीकरण र त्यसको नतिजामूलक योगदान सुनिश्चित गर्ने स्पष्ट व्यवस्थापन प्रणाली विकास गर्ने।
- वैदेशिक ऋण र सहायक ऋण सम्झौतामार्फत सार्वजनिक संस्थानलाई गरिने लगानीमा बजार ब्याजदर, वित्तीय जोखिम तथा स्रोत परिचालनको दीर्घकालीन दायित्वको वैज्ञानिक विश्लेषण गरी विवेकपूर्ण निर्णय लिने।
- वैदेशिक सहायता प्राप्ति, विनियोजन र सम्पूरक बजेटबीच तालमेल सुनिश्चित गर्दै सबै तहका सरकारले सम्झौताअनुसारको सम्पूरक रकम समयमै विनियोजन गर्ने व्यवस्था कडाइका साथ कार्यान्वयन गर्ने, आदि।

वित्तीय सङ्घीयताको प्रभावकारिता अभिवृद्धिका लागि सुधारका सुझावहरू

- तीन तहका सरकारबीच कार्यक्षेत्र स्पष्ट रूपमा किटान गरी त्यसअनुसार सङ्गठन संरचना र दरबन्दीको पुनर्संरचना (Rightsizing) गर्दै दायित्व र स्रोतबीच सन्तुलन कायम गर्ने।
- संविधानको धारा ६०(३) को मर्मअनुसार वित्तीय हस्तान्तरण आयोगको सिफारिसमा आधारित हुने सुनिश्चित गर्न विद्यमान कानुनी व्यवस्थामा आवश्यक परिमार्जन गरी आयोगको भूमिका सुदृढ गर्ने।
- प्राकृतिक स्रोतको परिचालन, रोयल्टी सङ्कलन र बाँडफाँटलाई व्यवस्थित तथा विवादरहित बनाउन लगानी, प्रतिफल र हिस्सा निर्धारणसमेत समेटिएको एकीकृत प्राकृतिक स्रोत तथा रोयल्टी व्यवस्थापन सम्बन्धी कानून निर्माण गर्ने।
- वित्तीय हस्तान्तरणलाई वैज्ञानिक, पारदर्शी र पूर्वानुमानयोग्य बनाउन स्वचालित (Formula-Based Automated) प्रणाली विकास गरी कार्यान्वयन गर्ने।
- सिर्जित दायित्व भुक्तानीका समयमा स्वतः हस्तान्तरण हुने प्रणाली विकास गर्दै सङ्घीय सञ्चित कोषको नगद व्यवस्थापनलाई थप प्रभावकारी बनाउनु पर्ने।
- सार्वजनिक खर्चलाई उत्तरदायी र अनुशासित बनाउन बजेट अनुशासन सम्बन्धी पृथक कानून तर्जुमा गरी तीनै तहमा वित्तीय अनुशासन कडाइका साथ लागू गर्ने।
- प्रदेश तथा स्थानीय तहका कर्मचारीहरूको दीर्घकालीन दायित्व व्यवस्थापनका लागि योगदानमा आधारित अवकाश कोष (Contributory Pension System) अनिवार्य गरी भविष्यको वित्तीय दायित्वलाई दिगो ढङ्गले व्यवस्थापन गर्ने।
- अन्तरसरकारी वित्त परिषद्, राष्ट्रिय समन्वय परिषद् तथा विषयगत समितिका बैठकहरू नियमित, नतिजामूलक र समाधानमुखी बनाउँदै तीन तहबीच देखिने असमझदारी हटाउने र नीतिगत समन्वय बढाउने।

- वित्तीय हस्तान्तरण, राजस्व तथा रोयल्टी बाँडफाँटमा प्रयोग गरिएका आधार, सूत्र र मापदण्ड सार्वजनिक गर्दै श्वेतपत्र प्रकाशन र विस्तृत कार्यप्रक्रिया (SOP) अवलम्बन गरी पारदर्शिता तथा जवाफदेहिता सुदृढ गर्ने।
- राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगका सिफारिस पूर्व प्रस्तावित विवरण सार्वजनिक गरी प्रदेश तथा स्थानीय सरकारलाई गुनासो/दाबी पेश गर्ने अवसर दिनुका साथै अनलाइन गुनासो दर्ता, सुनुवाइ र ट्र्याकिङ प्रणाली सञ्चालन गर्ने।
- आयोगले गरेका सिफारिस, आन्तरिक ऋण सीमा तथा वित्तीय अनुशासन पालनाको नियमित अनुगमन गरी अध्ययन, अनुसन्धान र तथ्याङ्कका आधारमा सिफारिसहरू आवधिक रूपमा परिमार्जन तथा परिष्कृत गर्ने।
- अद्यावधिक, विश्वसनीय र पारदर्शी तथ्याङ्क प्रणाली विकास गर्दै विद्युतीय तथ्याङ्क व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (EDMIS) परिमार्जन गरी तीन तहका सरकारबीच तथ्याङ्क साझेदारी सुनिश्चित गर्ने।
- प्राकृतिक स्रोतको रोयल्टी बाँडफाँटमा देखिएका वा सम्भावित विवाद समाधानका लागि सम्बन्धित निकायसँग समन्वय र सहजीकरण गर्दै तथ्यमा आधारित निर्णय प्रणाली विकास गर्ने।
- आयोगको संस्थागत क्षमता सुदृढ गर्न रणनीतिक योजना कार्यान्वयन, अध्ययन अनुसन्धानमा आधारित वैज्ञानिक सिफारिस प्रणाली विकास, आन्तरिक कार्यप्रणालीलाई सूचना प्रविधिमैत्री बनाउने तथा सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण गरी आवश्यक विज्ञ/विशेषज्ञ सेवा सुनिश्चित गर्ने।
- नवप्रवेशी कर्मचारी र पदाधिकारीका लागि अभिमुखीकरण तथा नियमित क्षमता अभिवृद्धि तालिम सञ्चालन गर्दै आचारसंहिताको पूर्ण पालना, संस्थागत स्मृति (Institutional Memory) संरक्षण र कर्मचारी प्रोत्साहन प्रणाली विकास गर्ने।
- वैदेशिक सहायता, ऋण दायित्व र समपूरक बजेटबीच तालमेल कायम गरी तीनै तहका सरकारले आफ्नो वित्तीय दायित्व स्पष्ट रूपमा वहन गर्ने प्रणाली कडाइका साथ लागू गर्ने।
- योजना, मध्यमकालीन खर्च संरचना, आयोजना बैंक एवम् समग्र विकास कार्यक्रम कार्यान्वयनको समन्वयका लागि निकायगत र तहगत समन्वयलाई प्रभावकारी बनाउन संरचनागत व्यवस्था गर्ने।
- सार्वजनिक वित्तको परम्परागत स्रोत माथिको दबाव कम गर्न वैकल्पिक विकास वित्तको सम्भाव्यता अध्ययन गरी उपयुक्त निर्णय लिने।
- तीनै तहका आवधिक योजना तर्जुमाको मार्गदर्शन संशोधन गर्ने।
- मध्यमकालीन खर्च संरचना MTEF MIS लाई अध्यावधिक गरी मार्गदर्शनलाई सरलीकरण गर्ने।

- आयोजना बैंक कार्यविधि सरलीकरण र NPBMIS लाई अध्यावधिक गरी प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि जवाफदेहिता र जिम्मेवारी सुनिश्चित गर्ने।

सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धानको प्रभावकारिता अभिवृद्धिका लागि सुधारका विषयहरू

- रोक्का, नियन्त्रण र जफत सम्बन्धी विभिन्न ऐनहरूमा रहेका प्रावधानलाई कसूरजन्य सम्पत्ति (रोक्का, जफत र नियन्त्रण) ऐन, २०७० सँग पूर्णरूपमा मिलान हुने गरी आवश्यक कानुनी संशोधन गरी एकरूपता र स्पष्टता कायम गर्ने, साथै सो ऐनमा भएका पछिल्ला संशोधनअनुरूप सम्बन्धित नियमावलीहरू पनि अद्यावधिक गर्ने।
- कसूरजन्य सम्पत्ति व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (PCMIS) विकास गरी रोक्का, नियन्त्रण र जफत गरिएका सम्पत्तिको अद्यावधिक अभिलेख, ट्र्याकिङ र पारदर्शी व्यवस्थापन सुनिश्चित गर्ने।
- अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड र असल अभ्यासअनुसार सम्पत्ति पुनःप्राप्ति सञ्जालसँग समन्वय विस्तार गर्दै सम्बन्धित निकायलाई ARIN-AP जस्ता क्षेत्रीय सञ्जालको Focal Point बनाउने पहल गर्ने।
- नियन्त्रणमा लिइएका तथा जफत गरिएका सम्पत्तिको सुरक्षित भण्डारण, मूल्य संरक्षण र लिलाम बिक्री प्रक्रियालाई व्यवस्थित बनाउन प्रत्येक प्रदेशमा वेयरहाउस स्थापना गरी पारदर्शी सम्पत्ति व्यवस्थापन प्रणाली लागू गर्ने।
- अनुसन्धानकारी, अभियोजनकारी निकाय तथा अदालतमा कार्यरत जनशक्तिको क्षमता अभिवृद्धि गर्दै Forensic Accounting, Financial Crime Investigation, Cyber तथा Digital Forensics जस्ता विशिष्टीकृत क्षेत्रमा दक्षता विकास गर्न निरन्तर तालिम र अन्तर्राष्ट्रिय ज्ञान आदानप्रदानको व्यवस्था मिलाउने।
- जोखिममा आधारित (Risk-Based) अनुसन्धान प्रणाली अवलम्बन गरी उच्च जोखिम क्षेत्रलाई प्राथमिकता दिँदै प्रमाणमा आधारित अनुसन्धानलाई संस्थागत बनाउने।
- जटिल वित्तीय अपराधका अनुसन्धानका लागि संयुक्त अनुसन्धान टोली (Joint Investigation Team) को अभ्यास संस्थागत गर्दै अन्तरनिकाय समन्वयलाई प्रभावकारी बनाउने।
- अनुसन्धान, अभियोजन र न्यायिक प्रक्रियाबीच सूचना आदानप्रदानलाई छिटो, सुरक्षित र विश्वसनीय बनाउन एकीकृत डिजिटल प्लेटफर्म विकास गरी प्रयोगमा ल्याउने।
- कसूरजन्य सम्पत्ति व्यवस्थापन कोषलाई स्पष्ट कार्यविधि र पारदर्शी मापदण्डका आधारमा उद्देश्यअनुकूल परिचालन गर्दै प्राप्त सम्पत्तिलाई सार्वजनिक हित र संस्थागत सुदृढीकरणमा उपयोग गर्ने।

नेपालको वित्तीय क्षेत्र तथा पूँजीबजार सुधारका लागि सुझाव

- अर्थ मन्त्रालय, नेपाल राष्ट्र बैंक, धितोपत्र बोर्ड तथा बीमा प्राधिकरण लगायतका नियामक संस्थाको नियामकीय क्षमता विकास गर्ने। नेपाल राष्ट्र बैंक को सुपरीवेक्षण, जोखिम मूल्याङ्कन तथा प्रविधि प्रयोग क्षमतामा सुधार गर्नु पर्ने।
- कर्जा विविधीकरण नीति लागू गर्नु पर्ने। उत्पादनशील क्षेत्र (कृषि, उद्योग, ऊर्जा) मा कर्जा प्रवाह बढाउने नीतिगत व्यवस्था गर्नु पर्ने।
- गैर निष्पादित कर्जा व्यवस्थापन प्रणाली सुधार। NPL घटाउन कर्जा पुनर्संरचना, खराब कर्जा व्यवस्थापनका लागि आवश्यक प्रवन्ध मिलाउने।
- वित्तीय तथा पूँजी बजारको पहुँच र अवसरको नेपालको ग्रामीण क्षेत्र तथा वैदेशिक रोजगारीमा रहेका नेपाली नागरिकहरूसम्म विस्तार गर्नु पर्ने। दुर्गम क्षेत्रमा शाखा विस्तार, मोबाइल बैंकिङ तथा डिजिटल सेवा विस्तार गर्नु पर्ने।
- वित्तीय साक्षरता कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने। विद्यालय, कलेज तथा समुदाय स्तरमा वित्तीय शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालनमा जोड दिनु पर्ने।
- डिजिटल सुरक्षा प्रणालीक विकास र सुदृढीकरणमा जोड दिनु पर्ने। साइबर सुरक्षा मापदण्ड कडाइका साथ लागू गरी डिजिटल बैंकिङ सुरक्षित बनाई विश्वास अभिवृद्धि गर्ने।
- कर्पोरेट गभर्नेन्स सुदृढीकरण गर्ने। बोर्ड संरचना, आन्तरिक नियन्त्रण तथा पारदर्शिता सुधार गर्नु पर्ने।
- बैंक तथा वित्तीय क्षेत्र र धितोपत्र सम्बन्धी कानून, नियमावली र निर्देशिकाहरू समसामयिक रूपमा संशोधन गर्ने।
- नयाँ वित्तीय उपकरण (Bond market, Derivatives, ETF) विकास गर्ने। पूँजी बजारमा दलाल कमिशन तथा कारोबार शुल्क संरचना पुनरावलोकन गरी लागत घटाउने।
- बजार स्थायित्वका लागि Market Stabilization Fund स्थापना गर्ने।

सुशासन अभिवृद्धि तथा प्रभावकारी सेवा प्रवाहका लागि सुधारका सुझावहरू

- राजस्व चुहावटसँग सम्बन्धित कसुरहरूलाई स्पष्ट रूपमा आर्थिक कसुरका रूपमा परिभाषित गर्दै अधिकतम आर्थिक परिपूरण (Recovery-Oriented Justice) को नीति अवलम्बन गरी दण्डात्मकभन्दा परिणाममुखी दृष्टिकोण अपनाउने।
- अनुसन्धान र अभियोजन प्रक्रियालाई तथ्य, प्रमाण र जोखिम विश्लेषणमा आधारित बनाउँदै अनुसन्धान अधिकृतहरूको तजविजी अधिकारमा आवश्यक अंकुश लगाई निर्णयको औचित्य, कारण र आधार परीक्षण गर्ने प्रणाली विकास गर्ने।

- राजस्व चुहावटका उच्च जोखिम क्षेत्रहरू पहिचान गरी जोखिममा आधारित अनुसन्धान पद्धति लागू गर्नुका साथै जोखिमका क्षेत्रहरूमा संयुक्त गस्ती तथा अनुगमन अभियानलाई तिब्रता दिनु पर्ने ।
- व्यापार, कर, भन्सार, बैकिङ लगायतका विभिन्न निकायमा छरिएका सूचनाहरूलाई एकीकृत डिजिटल प्लेटफर्ममा आबद्ध गरी प्रविधिमा आधारित निगरानी, विश्लेषण र नियन्त्रण प्रणाली सुदृढ गर्ने ।
- कर निर्धारण, कर छुट, कर फिर्ता तथा अदालतमा अभियोजन गर्नुपर्ने राजस्व सम्बन्धी विषयमा अनुसन्धान अधिकृतको तजविजी अधिकार सीमित गर्दै पारदर्शी र मानकीकृत कार्यप्रक्रिया लागू गर्ने ।
- राजस्व चुहावट अनुसन्धान निर्देशिका तथा भन्सार सम्बद्ध सम्पत्ति शुद्धीकरण कसूर सम्बन्धी अनुसन्धान कार्यविधि, २०८२ को प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्दै अन्तरनिकाय समन्वय र अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य (जस्तै: Mutual Legal Assistance र Cross-Border Data Exchange) सुदृढ गर्ने ।
- सेवा प्रदायक र सेवाग्राहीबीच रहेका दलाल, बिचौलिया वा अनधिकृत प्रतिनिधिको भूमिकालाई निषेध गरी प्रत्यक्ष, पारदर्शी र डिजिटल सेवा प्रणाली कार्यान्वयन गर्ने ।
- सबै सार्वजनिक सेवाहरूलाई क्रमशः पूर्ण डिजिटल माध्यममा रूपान्तरण गर्दै प्रत्यक्ष सम्पर्क न्यूनीकरण र स्वचालित ड्र्याकिङ प्रणाली लागू गर्ने ।
- प्रभावकारी गुनासो सुनुवाइ संयन्त्र विकास गरी सेवाग्राहीलाई समयबद्ध सुनुवाइ र ड्र्याकिङको सुविधा उपलब्ध गराउँदै प्रणालीप्रति विश्वास जगाउने ।
- उच्च जोखिम क्षेत्रहरूमा नियमनकारी निकायहरूको निगरानी बढाउँदै Ethics and Integrity Audit प्रणाली विकास गरी संस्थागत सदाचार सुदृढ गर्ने ।
- पदाधिकारी र कर्मचारीको स्वार्थको द्वन्द्व (Conflict of Interest) का क्षेत्र पहिचान गरी त्यस्ता व्यक्तिहरूलाई सम्बन्धित निर्णय प्रक्रियाबाट अलग गर्ने व्यवस्था लागू गर्ने ।
- नैतिकता र सदाचार प्रवर्द्धनका लागि नयाँ अधिकृतहरूमा नैतिक शिक्षा र विद्यमान कर्मचारीका लागि कडा दण्डात्मक तथा उत्तरदायित्व प्रणाली लागू गर्ने ।
- नागरिक सचेतना विस्तार गर्दै कानून, प्रणाली र प्रविधिको उपयोग सम्बन्धी जनचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
- कानुनी सञ्जाल विस्तारभन्दा सरल, स्पष्ट र कार्यान्वयनयोग्य कानून निर्माणमा जोड दिँदै प्रभावकारी कार्यान्वयन संयन्त्र विकास गर्ने ।

५. उद्योग, वाणिज्य, आपूर्ति र लगानी

(क) नागरिक अपेक्षा

- उद्योग तथा व्यापारक्षेत्रमा सरकारी नीति कार्यक्रमहरू निजी क्षेत्रको विकासका लागि सहयोगी होऊन्।
- सरकारले निजी क्षेत्रलाई पर्याप्त कर तथा गैरकर सुविधाहरू प्रदान गरोस्।
- उद्योग, लगानी र व्यापार सम्बन्धी सरकारी नीतिहरू स्थिर र पूर्वानुमानयोग्य होऊन्।
- उद्योग तथा व्यापार प्रशासनको काम सरल, सहज र अनलाईनबाट होस्। एउटै कागजात विभिन्न निकायमा पटक पटक बुझाउनु पर्ने झन्झटबाट मुक्त होस्।
- बजार अनुगमनमा कुनै आग्रह पूर्वाग्रह तथा अनावश्यक दुख दिने काम नहोस्।
- उद्योग व्यवसायमा आधुनिक प्रविधिको प्रयोग भित्र्याउन, बजारको खोजी गर्न तथा विभिन्न सीप विकास गर्न सरकारबाट पर्याप्त सहयोग प्राप्त होस्।
- उद्योग व्यापारमा प्रदान गरिएका छुट सुविधाहरू अर्थ मन्त्रालयको आर्थिक विधेयकले नकाटोस्।
- उद्योग वाणिज्य क्षेत्रमा कर्मचारीकोको स्थायित्व होस्।
- सरकारबाट उद्योग तथा व्यापारका लागि आवश्यक पर्ने पूर्वाधारको निर्माण र विकास होस्।
- उद्योग व्यापार तथा लगानीक्षेत्रका नीति, कानून तथा रणनीतिहरू व्यवसायमैत्री हुने गरी परिमार्जन होस्।
- नेपालका सबै भूभागमा जनतालाई आवश्यक पर्ने वस्तु तथा सेवाको सहज आपूर्ति होस्।
- कार्टेलिङ, सिण्डिकेट, कालोबजारी, उपभोग्य वस्तुमा मिसावट नहोस् र सुपथ मुल्यमा गुणस्तरीय वस्तु तथा सेवा सहजै पाइयोस्।

(ख) सुधारका लागि सुझावहरू

(अ). औद्योगिक विकास तथा उत्पादन प्रणाली सुदृढीकरण

- एकल बिन्दु सेवा प्रणाली (One Stop Service System): उद्योग विभाग, लगानी बोर्ड, कम्पनी रजिष्ट्रार लगायतका निकायमा धाउनु पर्ने अवस्थाको अन्त्य गर्दै उद्योग स्थापना र सञ्चालनसँग सम्बन्धित सबै सेवा एउटै डिजिटल प्लेटफर्मबाट उपलब्ध गराउने।
- उद्योग प्रशासनको पूर्ण डिजिटल रूपान्तरण: उद्योग दर्ता, नवीकरण, अनुमति र स्वीकृतिका प्रक्रियामा हुने ढिलासुस्ती र कागजी झन्झट हटाउन सबै सेवा पूर्ण अनलाइन, डिजिटल क्लियरिन्स र समयबद्ध सेवा प्रणालीमार्फत सञ्चालन गर्ने।
- MSME क्षेत्रको सुदृढीकरण: लघु, घरेलु, साना तथा मझौला उद्योगहरूको विकासका लागि वित्तीय पहुँच, प्रविधि हस्तान्तरण, सीप विकास र बजार पहुँच विस्तार गर्ने कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।

- औद्योगिक पूर्वाधार र औद्योगिक क्षेत्र विस्तार: उद्योग स्थापनाका लागि आवश्यक आधारभूत पूर्वाधारको अभाव हटाउन औद्योगिक कोरिडोर, क्लस्टर, औद्योगिक क्षेत्र, औद्योगिक ग्राम तथा विशेष आर्थिक क्षेत्र (SEZ) विस्तार गर्ने।
- विश्वसनीय औद्योगिक ऊर्जा र लजिस्टिक पूर्वाधार: उद्योग सञ्चालनमा हुने विद्युत अभाव, सडक पहुँच र ढुवानी समस्यालाई समाधान गर्न औद्योगिक क्षेत्रहरूमा २४ घण्टा विद्युत आपूर्ति, सडक पहुँच र आधुनिक लजिस्टिक प्रणाली सुनिश्चित गर्ने।
- औद्योगिक प्रयोजनका लागि भूमि व्यवस्थापन: उद्योग स्थापनामा जग्गा उपलब्धताको समस्या समाधान गर्न औद्योगिक प्रयोजनका लागि भूमि बैङ्क स्थापना गरी व्यवस्थित भूमि व्यवस्थापन गर्ने।
- स्टार्टअप र नवप्रवर्तन प्रवर्द्धन: नवप्रवर्तन र उद्यमशीलता विस्तार गर्न स्टार्टअप, स्तरोन्मुख उद्यम तथा नवप्रवर्तनमा आधारित उद्योगहरूलाई नीतिगत प्रोत्साहन, लगानी र संस्थागत सहयोग उपलब्ध गराउने।
- उत्पादनमा आधारित औद्योगिक प्रोत्साहन प्रणाली: औद्योगिक उत्पादन र प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता बढाउन उत्पादन वृद्धि गर्ने उद्योगहरूलाई नगद प्रोत्साहन, कर सहूलियत तथा उत्पादनमा आधारित प्रोत्साहन (Production Linked Incentive – PLI) प्रणाली लागू गर्ने।
- उच्च सम्भावनायुक्त उद्योगहरूको लक्षित प्रवर्द्धन: सिमेन्ट, गार्मेन्ट, फुटवेयर, जडिबुटी प्रशोधन, जलविद्युत लगायत उच्च सम्भावनायुक्त उद्योगहरूका लागि विशेष प्रोत्साहन प्याकेज लागू गर्ने।
- औद्योगिकीकरणका लागि वित्तीय पहुँच विस्तार: उद्योग क्षेत्रमा लगानी बढाउन सहूलियतपूर्ण ऋण, कर छुट, वित्तीय प्रोत्साहन तथा लगानी प्रोत्साहन नीति कार्यान्वयन गर्ने।
- विदेशी लगानी सहजीकरण प्रणाली सुदृढीकरण: विदेशी लगानी आकर्षित गर्न लगानी बोर्डमार्फत भिसा, वर्क पर्मिट, उद्योग दर्ता तथा लगानी स्वीकृति जस्ता सेवा एकै स्थानबाट उपलब्ध गराउने।
- औद्योगिक नीतिगत र कानुनी सुधारस औद्योगिक तथा लगानी प्रवर्द्धनसँग सम्बन्धित कानून, नीति र संस्थागत संरचनामा सुधार गरी उद्योगमैत्री वातावरण निर्माण गर्ने।
- उत्पादकत्वमा आधारित श्रम सम्बन्ध प्रणाली: श्रम ऐन र औद्योगिक ऐनबीच तादात्म्यता कायम गर्दै उद्योग क्षेत्रमा उत्पादकत्वमा आधारित श्रम—सम्बन्ध प्रणाली विकास गर्ने।
- हडतालमुक्त औद्योगिक वातावरण निर्माण: उद्योगी र मजदुरबीच सहकार्यपूर्ण सम्बन्ध स्थापना गर्दै औद्योगिक क्षेत्रहरूलाई हडतालमुक्त र उत्पादनमैत्री वातावरणमा रूपान्तरण गर्ने।
- सम्बद्ध राष्ट्रहरूसँग BTA/DTAA वा वैदेशिक लगानी प्रवर्द्धनका लागि सम्झौताहरू गर्ने।
- उद्योग बहिर्गमन (Exit) प्रणाली सुधार: उद्योग बन्द वा टाट पल्टिँदा हुँदा हुने जटिल प्रक्रियालाई सरलीकरण गर्दै स्पष्ट Exit Policy तथा Easy Liquidation प्रणाली लागू गर्ने।
- गुणस्तर र मानकीकरण प्रणाली सुदृढीकरण: नेपाली उत्पादनको गुणस्तर र प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता बढाउन गुणस्तर प्रमाणीकरण, परीक्षण प्रयोगशाला तथा नापतौल प्रणाली अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुसार सुदृढ गर्ने।

- बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार संरक्षण: उद्योग तथा नवप्रवर्तनलाई संरक्षण गर्न पेटेन्ट, ट्रेडमार्क र डिजाइन सम्बन्धी औद्योगिक सम्पत्ति अधिकार (IPR) प्रणाली सुदृढ गर्ने।
- खानी तथा खनिजजन्य उद्योग प्रवर्द्धन: खानी तथा खनिज स्रोतहरूको प्रभावकारी उपयोगका लागि अन्वेषण, उत्खनन तथा प्रशोधन उद्योग विकासलाई प्रोत्साहन गर्ने।
- घरेलु उद्योगको डिजिटल बजार पहुँच विस्तार: साना तथा घरेलु उद्योगका उत्पादनलाई डिजिटल प्लेटफर्म र अन्तर्राष्ट्रिय बजारसँग जोड्ने व्यवस्था गर्ने।
- स्वदेशी उत्पादन प्रवर्द्धन र आयात प्रतिस्थापन: आयातमा निर्भरता घटाउन स्वदेशी उत्पादन प्रवर्द्धन, घरेलु उपभोग विस्तार र “Make in Nepal” अभियान सञ्चालन गर्ने।

(आ) व्यापार/वाणिज्य तथा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता विकास

- भन्सार प्रशासनको डिजिटल रूपान्तरण गर्ने: भन्सार प्रक्रियामा हुने ढिलासुस्ती र कागजी झन्झट हटाउन Paperless Customs, Single Window System र Digital Trade Window लागू गर्ने। WCO मा प्रचलनमा रहेका मध्ये उपयुक्त भन्सार मूल्याङ्कन प्रणाली लागू गर्ने।
- एकीकृत डिजिटल व्यापार प्लेटफर्म विकास गर्ने: भन्सार, ढुवानी, ट्रान्जिट र व्यापार सम्बन्धी सबै प्रक्रियालाई एउटै डिजिटल प्रणालीमा आबद्ध गरी पूर्ण डिजिटल व्यापार प्रणाली लागू गर्ने। हालको NSW लाई पुर्ण क्षमतामा विकास गरी लागू गर्ने।
- निर्यातमा आधारित भन्सार फिर्ता प्रणाली लागू गर्ने: कच्चा पदार्थ आयात गर्दा तिरेको भन्सारलाई निर्यातपछि स्वचालित Duty Drawback प्रणालीमार्फत छिटो फिर्ता गर्ने।
- डिजिटल व्यापार पूर्वाधार र कानुनी ढाँचा विकास गर्ने: अन्तर्राष्ट्रिय डिजिटल व्यापारमा नेपाली उत्पादन जोड्न ई—कमर्स तथा डिजिटल व्यापारसम्बन्धी पूर्वाधार र कानुनी व्यवस्था लागू गर्ने।
- घरेलु उत्पादनलाई अन्तर्राष्ट्रिय ई—कमर्स बजारसँग जोड्ने: साना किसान, घरेलु उद्योग र उद्यमीका उत्पादनलाई Amazon, Alibaba लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय ई—कमर्स प्लेटफर्मसँग जोड्न सहजीकरण गर्ने।
- नेपाली विशिष्ट उत्पादनको अन्तर्राष्ट्रिय ब्रान्ड निर्माण गर्ने: अर्गानिक नेपाल, हिमालयन उत्पादन, जडिबुटी, चिया, पश्मिना लगायत विशिष्ट उत्पादनको वस्तुनिष्ठ प्रमाणीकरण र ब्रान्डिङ गरी विश्व बजारमा प्रवर्द्धन गर्ने।
- निर्यात प्रोत्साहन प्रणाली सुदृढ गर्ने: Direct Benefit Transfer (DBT) तथा अन्तर्राष्ट्रिय ब्रान्ड प्रमाणीकरणमार्फत निर्यात विस्तारलाई प्रोत्साहन गर्ने।
- तुलनात्मक लाभ भएका वस्तुको निर्यात विस्तार गर्ने: जलविद्युत, सिमेन्ट, जडीबुटी, हस्तकला, कार्पेट, सूचना प्रविधि सेवा तथा शुद्ध हिमाली पानी लगायत तुलनात्मक लाभ भएका उत्पादनहरूको निर्यात विस्तार गर्ने रणनीति लागू गर्ने।
- पारवहन (Transit) सहजीकरण सुदृढ गर्ने: भूपरिवेष्टित देशको सीमिततालाई ध्यानमा राख्दै भारत र चीनसँगको पारवहन व्यवस्थालाई थप सहजीकरण गर्ने तथा वैकल्पिक पारवहन मार्ग विस्तार गर्ने।

- भारतसँगको व्यापारिक सन्धिहरू अद्यावधिक गर्ने: Nepal–India Treaty of Trade लगायतका सन्धिहरूलाई वर्तमान व्यापार आवश्यकताअनुसार अद्यावधिक गर्ने।
- चीनसँगको व्यापार सहकार्य सुदृढ गर्ने: Nepal–China Trade Agreement लाई पुनरावलोकन गर्ने तथा Transit Transport Agreement, 2016 को प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्दै चीनसँगको व्यापार असन्तुलन घटाउने रणनीति अपनाउने।
- तृतीय देशसँग व्यापार विस्तार गर्ने: युरोप, अमेरिका, मध्यपूर्व तथा दक्षिणपूर्व एशियाका बजारहरूमा नेपाली उत्पादनको पहुँच विस्तार गर्न व्यापार कूटनीति तथा अन्तर्राष्ट्रिय बजार रणनीति विकास गर्ने।
- निर्यात प्रवर्द्धन कार्यक्रम सुदृढ गर्ने: निर्यात प्रोत्साहन, अन्तर्राष्ट्रिय ब्रान्डिङ, गुणस्तर प्रमाणीकरण तथा व्यापार सूचना तथा सं. प्रणाली विकास गरी निर्यात विस्तारलाई सहयोग गर्ने।
- Comprehensive Trade and Investment Agreement (CITA) गर्न पहल गर्ने: भारत र चीनसँग व्यापक व्यापार तथा लगानी सहकार्यलाई समेट्ने CITA वा अन्य यस्तै प्रकारका सम्झौताहरूको सम्भाव्यता अध्ययन गरी वार्ता प्रक्रिया अघि बढाउने।
- शुल्क तथा व्यापार अवरोध व्यवस्थापन गर्ने: CITA वा अन्य यस्तै प्रकारका व्यापार सम्झौतामार्फत शुल्क व्यवस्थापन, व्यापारिक अवरोध न्यूनीकरण तथा बजार पहुँच विस्तार गर्ने।
- सेवा व्यापार विस्तार गर्ने: सूचना प्रविधि, पर्यटन, आतिथ्य सेवा तथा वित्तीय सेवामा क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सेवा व्यापार विस्तार गर्ने।
- सीमा आर्थिक क्षेत्र (Border Economic Zones) विकास गर्ने: सीमा क्षेत्रमा संयुक्त औद्योगिक क्षेत्र तथा सीमा आर्थिक क्षेत्र स्थापना गरी संयुक्त औद्योगिक परियोजनामार्फत रोजगारी, उत्पादन र निर्यात वृद्धि गर्ने।
- पूर्वाधारमा संयुक्त लगानी प्रवर्द्धन गर्ने: लजिस्टिक, पारवहन, ऊर्जा तथा औद्योगिक पूर्वाधार विकासमा अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य र संयुक्त लगानी आकर्षित गर्ने।
- प्रविधि हस्तान्तरण र औद्योगिक सहकार्य विस्तार गर्ने: विदेशी लगानी र औद्योगिक सहकार्यमार्फत प्रविधि हस्तान्तरण र उत्पादन दक्षता अभिवृद्धि गर्ने।
- ऊर्जा व्यापार विस्तार गर्ने: जलविद्युत उत्पादन वृद्धि गर्दै भारत, बंगलादेश तथा क्षेत्रीय ऊर्जा बजारतर्फ विद्युत निर्यात विस्तार गर्ने।
- LDC प्राथमिकतायुक्त बजार पहुँचको उपयोग गर्ने: LDC status मा छँदासम्म अति कम विकसित मुलुकका रूपमा प्राप्त विशेष व्यापार सुविधा र बजार पहुँचको अधिकतम उपयोग गर्ने।
- गैर—भन्सार अवरोध न्यूनीकरण गर्ने: द्विपक्षीय तथा बहुपक्षीय संवाद र सहकार्यमार्फत प्राविधिक मापदण्ड, क्वारेन्टिन तथा प्रमाणीकरण प्रक्रियालाई सरल बनाउँदै पारस्परिक मान्यता प्रणाली लागू गरी गैर—भन्सार अवरोध हटाउने पहल गर्ने।

- आर्थिक कूटनीति सुदृढ गर्ने: विदेशस्थित दूतावासहरूलाई आवश्यक साधन र स्रोत दिई व्यापार प्रवर्द्धन केन्द्रका रूपमा परिचालन गर्ने र राजदूतहरूको KPI मा आर्थिक कूटनीति तथा व्यापार विस्तार समावेश गर्ने।
- व्यापार लजिस्टिक प्रणाली आधुनिकीकरण गर्ने: भन्सारदेखि ढुवानीसम्म डिजिटल ट्रान्जिट प्रणाली लागू गर्दै आधुनिक लजिस्टिक र पारवहन प्रणाली विकास गर्ने।
- कन्टेनरमा आधारित व्यापार प्रणाली प्रवर्द्धन गर्ने: भन्सार तथा ढुवानी प्रक्रियालाई आधुनिक बनाउँदै कन्टेनरमा आधारित व्यापार प्रणालीलाई प्राथमिकता दिने।
- Rules of Origin प्रक्रिया सरलीकरण गर्ने: निर्यात व्यापारमा हुने प्रशासनिक जटिलता हटाउन Rules of Origin सम्बन्धी प्रक्रिया सहज, वैज्ञानिक र पारदर्शी बनाउने।
- गुणस्तर प्रमाणीकरण प्रणाली सुदृढ गर्ने: आयात निर्यात हुने वस्तुको गुणस्तर सुनिश्चित गर्न अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता प्राप्त Accredited Laboratories स्थापना र सुदृढ गर्ने।
- नेपाली उत्पादनको अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता बढाउने: गुणस्तर परीक्षण, प्रमाणीकरण र मानकीकरण प्रणाली सुदृढ गरी नेपाली उत्पादनलाई अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा प्रतिस्पर्धी बनाउने।
- व्यापार सूचना र बजार पहुँच प्रणाली विकास गर्ने: निर्यातकर्तालाई अन्तर्राष्ट्रिय बजार, मूल्य, माग र व्यापार अवसरसम्बन्धी सूचना उपलब्ध गराउने व्यापार सूचना तथा सं. प्रणाली विकास गर्ने।
- निर्यातकर्ताको संस्थागत क्षमता विकास गर्ने: निर्यातकर्ता, उत्पादक र उद्योगीको क्षमता अभिवृद्धिका लागि तालिम, प्राविधिक सहयोग र व्यापार सहजीकरण कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- सङ्घ-प्रदेश-स्थानीय तहबीच व्यापार समन्वय सुदृढ गर्ने: तीनै तहका सरकारको सहभागितामा उद्योग तथा वाणिज्य परिषद गठन गरी व्यापारसम्बन्धी नीतिगत समस्या समाधान गर्ने।
- व्यापार सहजीकरण र प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिवृद्धि गर्ने: भन्सार प्रक्रियामा हुने ढिलासुस्ती, गैर-भन्सार अवरोध र प्रशासनिक जटिलता हटाउँदै निर्यात-उन्मुख व्यापार प्रणाली विकास गर्ने।

(इ) आपूर्ति व्यवस्था सुदृढीकरण तथा उपभोक्ता हित संरक्षण

- देशको वस्तु तथा सेवाको कुल माग र आपूर्तिको जानकारी हुने डिजिटल प्रणाली विकास गर्ने।
- बजार मूल्य अनुगमनको डिजिटल प्रणाली विकास गर्ने: दैनिक उपभोग्य वस्तुको मूल्य पारदर्शी बनाउन Real-time Price Portal स्थापना गरी देशभरबाट मूल्य सूचना अनलाइन सङ्कलन गर्ने।
- प्रविधिले समर्थित बजार अनुगमन प्रणाली लागू गर्ने: GPS, E-monitoring तथा Digital Dashboard प्रयोग गरी बजार अनुगमनलाई प्रभावकारी र वस्तुनिष्ठ बनाउने।
- डिजिटल मौज्जात र मूल्य ड्यासबोर्ड निर्माण गर्ने: उपभोग्य वस्तुको मौज्जात, आपूर्ति र मूल्यको डिजिटल ड्यासबोर्ड विकास गरी स्मार्ट बजार व्यवस्थापन गर्ने।

- कृत्रिम अभाव र कार्टेलिङ्ग नियन्त्रण गर्ने: प्रविधिमैत्री निगरानी प्रणालीको प्रयोगबाट बजारमा हुने एकाधिकार, सिन्डिकेट, अनियन्त्रित मूल्यवृद्धि, वस्तुगत सिन्डिकेट र कार्टेलिङ्ग विरुद्ध कडा नियमन र कानुनी कारबाही गर्ने।
- मिसावट र उपभोक्ता ठगी विरुद्ध कडा कारबाही गर्ने: मिसावट, गुणस्तरहीन वस्तु तथा उपभोक्ता ठगी गर्ने व्यवसायीलाई कानुनी कारबाहीको दायरामा ल्याउने।
- उपभोक्ता अदालत स्थापना गर्ने: उपभोक्ताको गुनासो छिटो समाधान गर्न उपभोक्ता अदालत स्थापना गर्ने र उपभोक्ता उजुरी परेको ३० दिनभित्र फैसला हुने गरी Fast-track उपभोक्ता न्याय प्रणाली लागू गर्ने।
- प्रतिस्पर्धा कानून प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने: Trade Competition Act तथा प्रतिस्पर्धा प्रवर्द्धन तथा बजार संरक्षण ऐन कडाइका साथ कार्यान्वयन गर्ने।
- उपभोक्ता हित संरक्षण प्रणाली सुदृढ गर्ने: उपभोक्ता अधिकार संरक्षणका लागि अनुगमन, निरीक्षण र नियमन प्रणाली सुदृढ गर्ने।
- रणनीतिक खाद्य तथा इन्धन मौज्जात व्यवस्था गर्ने: खाद्यान्न, इन्धन र अत्यावश्यक वस्तुको आपूर्ति सुनिश्चित गर्न रणनीतिक मौज्जात प्रणाली विकास गर्ने।
- प्रदेशस्तरीय खाद्य तथा इन्धन सुरक्षा भण्डार स्थापना गर्ने: निजी क्षेत्रसँग सहकार्य गर्दै प्रदेशस्तरमा खाद्य तथा इन्धन सुरक्षा भण्डार निर्माण गर्ने।
- खाद्य खाद्य व्यवस्था तथा व्यापार कम्पनीको आधुनिकीकरण गरी खाद्यान्न मौज्जात र आपूर्ति व्यवस्थापन प्रभावकारी बनाउन सक्षम बनाउने।
- किसान र बजारबीच प्रत्यक्ष सम्पर्क प्रणाली विकास गर्ने: किसानका उत्पादनलाई सिधै बजारसँग जोड्न Digital Agri-Market प्रणाली विकास गरी तहगत मूल्यवृद्धि रोक्ने।
- कृषि उत्पादनको बजार पहुँच विस्तार गर्ने: किसान तथा कृषि उद्यमीका उत्पादनलाई ठूला बजार, प्रशोधन उद्योग र उपभोक्तासँग प्रत्यक्ष जोड्ने प्रणाली विकास गर्ने।
- आपूर्ति शृङ्खला व्यवस्थापन सुदृढ गर्ने: उत्पादनदेखि उपभोगसम्मको आपूर्ति शृङ्खलालाई पारदर्शी र प्रभावकारी बनाउने। बिचौलिया र समिति प्रणाली हटाइ व्यापारको तह कम गर्ने।
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच समन्वय सुदृढ गर्ने: तीन तहका सरकारबीच समन्वय गर्दै गुणस्तरीय वस्तु तथा सेवाको नियमित, सुलभ र पारदर्शी आपूर्ति व्यवस्था सुनिश्चित गर्ने।
- सार्वजनिक—निजी सहकार्यमार्फत बजार व्यवस्थापन, मौज्जात र आपूर्ति प्रणाली सुधार गर्न सार्वजनिक र निजी क्षेत्रबीच सहकार्य सुदृढ गर्ने।
- डिजिटल उजुरी र उपभोक्ता सूचना तथा सं. प्रणाली विकास गर्ने: उपभोक्ताले सजिलै उजुरी दर्ता गर्न र बजार सम्बन्धी सूचना प्राप्त गर्न डिजिटल उपभोक्ता सेवा प्रणाली विकास गर्ने।
- बजार सन्तुलन र मूल्य स्थिरता कायम गर्ने: प्रभावकारी अनुगमन, रणनीतिक मौज्जात र प्रतिस्पर्धा प्रवर्द्धनमार्फत बजार सन्तुलन कायम गर्दै उपभोक्तालाई गुणस्तरीय वस्तु तथा सेवा उपलब्ध गराउने।

(ई) आन्तरिक तथा बाह्य लगानी प्रवर्द्धन

आन्तरिक लगानी प्रवर्द्धन

- औद्योगिक तथा लगानी प्रवर्द्धनका लागि नीतिगत, कानुनी तथा प्रक्रियागत सुधार गर्दै लगानीमैत्री वातावरण निर्माण गर्ने।
- सार्वजनिक-निजी साझेदारी (PPP) नीति तथा राष्ट्रिय लगानी नीति कार्यान्वयन गर्ने।
- निजी क्षेत्रबाट ठूलो परिमाणमा लगानी परिचालन गर्न PPP तथा लगानी ऐन, औद्योगिक व्यवसाय ऐन, प्रविधि हस्तान्तरण ऐन संशोधन गर्ने।
- उद्योग तथा लगानी प्रशासनमा नियमनकारीबाट सहजीकर्तामा रूपान्तरण गर्ने।
- लगानीकर्तालाई दीर्घकालीन नीतिगत स्थायित्व र लगानी सुरक्षा प्रदान गर्ने।
- स्वदेशी उद्योगलाई विदेशी सस्तो आयातबाट जोगाउन Safeguards, Anti-dumping र Countervailing उपायहरू लागू गर्ने।
- स्वदेशी तथा विदेशी लगानी बढाउन वित्तीय सहूलियत, कर छुट, उत्पादनमा आधारित प्रोत्साहन (PLI) प्रणाली लागू गर्ने।
- नेपालको सर्वाङ्गीण विकास र समृद्धिका लागि सोही राष्ट्रिय योजनाले आ.व. २०८१/८२ देखि २०८५/८६ सम्मका लागि निजी क्षेत्रबाट परिचालन गर्नुपर्ने करिब ७४ खर्ब रुपैया अर्थात ६७ प्रतिशत लगानीको वातावरण बनाउन नेपाल सरकारले देहायका नीति तथा कार्यक्रम अवलम्बन गर्ने:
  - “सार्वजनिक-निजी साझेदारी सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति” तथा “राष्ट्रिय लगानी नीति” तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने।
  - निजी क्षेत्रको स्वदेशी तथा विदेश लगानी परिचालनसँग सम्बन्धित “सार्वजनिक-निजी साझेदारी तथा लगानी ऐन”, “लगानी प्रवर्द्धन तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन” र “औद्योगिक व्यवसाय ऐन” तथा ती बमोजिमका नियमावलीहरूमा समय सापेक्ष संशोधन गर्ने।
- सार्वजनिक निजी साझेदारी तथा लगानी प्रवर्द्धनका निमित्त स्थापित “लगानी बोर्ड नेपाल” लाई सिफारिसकर्ता र सहजकर्ताका अतिरिक्त कार्यान्वयनका लागि निर्देशन नियमन र अनुगमन गर्न सक्ने गरी कानुनी अधिकारसहितको स्वायत्त, सक्षम र सुदृढ बनाउने।
- सार्वजनिक निजी साझेदारी तथा लगानी ऐन, २०७५ बमोजिम रु. ६ अर्ब भन्दा कमका निजी क्षेत्रको लगानी परियोजनाहरूको लागि सम्बन्धित प्रदेश एवं स्थानीय सरकार अन्तर्गत सानिसा तथा लगानी प्रवर्द्धन सम्बन्धी संरचनागत व्यवस्था गरी सहजीकरण गर्ने। यस कार्यका लागि तत्काललाई नेपाल सरकार एवं लगानी बोर्डले आवश्यक बजेट व्यवस्था सहित प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराउने।

- नेपाल लगानी बोर्ड र उद्योग विभागबिचको लगानी व्यवस्थापनका सम्बन्धमा दोहोरोपना हटाई एकीकृत गर्ने।
- वैकल्पिक विकास वित्त कोषको स्थापना गरी पूर्वाधार विकासका लागि न्यून हुने दीर्घकालीन पूँजीको स्रोत व्यवस्थापनमा सहजीकरण गर्ने।

बाह्य लगानी प्रवर्द्धन

- Invest-Operate-Exit उद्योगहरूको सहजीकरण गर्ने।
- लगानी बोर्डलाई सुदृढ गरी विदेशी लगानीकर्तालाई भिसा, वर्क पर्मिट, उद्योग दर्ता आदि सेवा एकै स्थानबाट उपलब्ध गराउने।
- परियोजना सहजीकरण तथा अनुगमन समिति र प्राविधिक समितिहरूलाई KPI सहित नतिजा प्राप्तिप्रति जिम्मेवार बनाउने।
- राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा लगानीकर्ताहरूको मनोबल बढाई नेपालमा लगानीका लागि आकर्षित गर्न क्षेत्रगत र भौगोलिक महत्वका दृष्टिले सम्भाव्य लगानीकर्ताको सूची तयार गरी प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रम आयोजना गर्ने।
- लगानी बोर्ड र लगानीकर्ताबीच “समझदारी पत्र (MOU)” वा “आयोजना विकास सम्झौता पत्र (PDA)” वा “आयोजना लगानी सम्झौतापत्र (PIA)” भई कार्यान्वयनको चरणमा प्रवेश गरेका तर विभिन्न कारणवश रोकिएका परियोजनाहरूको समस्या समाधान गरी कार्यान्वयन सुरु गर्न सहजीकरण गर्ने।
- विदेशी लगानी आकर्षित गर्न बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार (IPR) संरक्षण, पेटेन्ट, डिजाइन र ट्रेडमार्क ऐन सुधार गर्ने।
- लगानी तथा व्यापार प्रवर्द्धनका लागि नेपाली डायस्पोरा, विदेशी साझेदार र अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सहकार्य सुदृढ गर्ने।
- लगानी बोर्डबाट स्वीकृत भएको “रणनीति तथा व्यावसायिक योजना (२०८१/८२—२०८४/८५)” लाई निर्धारित कार्यतालिका बमोजिम कार्यान्वयन गर्ने:
  - लगानी बोर्डलाई विदेशी लगानी र सार्वजनिक निजी साझेदारीका ठूला आयोजनाको व्यवस्थापन सहजीकरणका लागि नेपाल सरकारको विशिष्ट निजी मुहारका रूपमा विकास गर्ने। यसका लागि अन्तर्राष्ट्रियस्तरको सेवा र सुविधा दिन सक्ने गरी कार्यालय विन्यास, एकल बिन्दु सेवा केन्द्र र प्रविधिमैत्री उत्कृष्ट केन्द्रको रूपमा पूर्वाधार विकास गर्ने।
  - डिजिटल प्रणाली सहितको प्रस्तावित “एकल बिन्दु सेवा केन्द्र संचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि” स्वीकृत गरी लगानीकर्ताहरूलाई द्रुत गतिमा सबै प्रकारका सेवा, सुविधा एकै स्थानबाट उपलब्ध गराउने।

(उ) डिजिटल सुशासन र व्यवहारमा सुधार

- नियमनकारीबाट सहजीकर्तामा रूपान्तरण (Regulatory to Facilitator) हुनुपर्ने।
- कम्तीमा १० वर्षसम्म परिवर्तन नहुने गरी 'औद्योगिक र लगानी सुरक्षा' को ग्यारेन्टी गर्ने।

- इजाजत, नवीकरण र खारेजी प्रक्रियालाई पूर्णतः अनलाइन र समयसीमा (Time-bound) भित्र सीमित गर्ने।
- एकल विन्दु डिजिटल पोर्टल (Single Window २.०) निर्माण गरी भन्सार, उद्योग, आन्तरिक राजस्व र कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयलाई एउटै सफ्टवेयरमा एकीकृत गर्ने।
- बजार अनुगमनलाई 'जीपीएस' र 'रियल-टाइम डाटा' मा आधारित बनाउन ई-अनुगमन (E-Monitoring) को व्यवस्था गर्ने।
- उद्योग र वाणिज्य क्षेत्रका विज्ञ (Technocrats) हरूलाई मन्त्रालय र उद्योग प्रशासनमा प्राथमिकता दिने।
- मन्त्रालयभित्रका सेवाहरूमा हुने बिचौलियाको अन्त्य र 'Feedback-based Appraisal' (सेवाग्राहीको सन्तुष्टिको आधारमा कर्मचारीको मूल्याङ्कन) सुरु गर्न

६. संस्कृति, पर्यटन र नागरिक उड्डयन

(क) नागरिक अपेक्षा

- हाम्रो मौलिक कला, संस्कृति र पुरातात्विक सम्पदाहरूको राम्रोसँग संरक्षण होस्।
- हाम्रा सम्पदाहरू पर्यटनसँग जोडिएर स्थानीय मानिसले रोजगारी र आमदानी पाऊन्।
- देशभरका धार्मिक, सांस्कृतिक र प्राकृतिक गन्तव्यहरूको व्यवस्थित रूपमा विकास होस्।
- पर्यटक आउने ठाउँमा राम्रो सडक, सफा वातावरण, सूचना र आवश्यक सेवा उपलब्ध होस्।
- भिसा, अनुमति, दर्ता जस्ता पर्यटकीय सेवाहरू सजिला र झन्झटरहित होऊन्।
- नेपाल सुरक्षित, आकर्षक र विश्वसनीय पर्यटन गन्तव्यका रूपमा चिनियोस्।
- हवाई यात्रा सुरक्षित, भरपर्दो र समयमै होस्।
- अन्तर्राष्ट्रिय र आन्तरिक विमानस्थलहरू राम्रोसँग सञ्चालन भएर हवाई पहुँच सहज होस्।
- पर्यटनबाट गाउँसम्म रोजगारी र आर्थिक अवसर पुगोस्।
- पर्यटन, संस्कृति र उड्डयन क्षेत्र पारदर्शी र व्यवस्थित रूपमा सञ्चालन भएको होस्।

(ख) सुधारका लागि सुझावहरू

- समग्र नीति, शासन र कार्यान्वयन प्रणाली सुधार
- संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन क्षेत्रका नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरूबीच स्पष्ट कार्यान्वयन ढाँचा तयार गरी एकीकृत कार्यान्वयन संयन्त्र स्थापना गर्ने।
- मन्त्रालय, पर्यटन बोर्ड, पुरातत्व विभाग, नागरिक उड्डयन प्राधिकरण, प्रदेश तथा स्थानीय तहबीच समन्वय कायम गर्न स्थायी संस्थागत संयन्त्र विकास गर्ने।
- पर्यटन दशक (२०२३—२०३२) तथा राष्ट्रिय पर्यटन प्रवर्द्धन कार्यक्रमहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्ने।
- संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहबीच पर्यटन गन्तव्य व्यवस्थापन तथा पूर्वाधार विकासका विषयमा समन्वित योजना लागू गर्ने।
- अन्तरसरकारी समन्वय सुदृढ गर्न विषयगत समितिका निर्णयहरूलाई कार्ययोजनासहित कार्यान्वयन गर्ने।
- पर्यटन गन्तव्य विकास र उत्पादन विविधीकरण
- नेपालको भौगोलिक, प्राकृतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा धार्मिक विविधतालाई पर्यटन विकाससँग जोड्ने।
- परम्परागत मौलिक लोक संस्कृति, भाषा तथा सांस्कृतिक अभ्यासहरूलाई पर्यटन गतिविधिसँग आवद्ध गर्ने।

- पदयात्रा तथा हिमाल आरोहणमा सीमित पर्यटन संरचनालाई विस्तार गर्दै सांस्कृतिक, धार्मिक, खेलकुद, चलचित्र, अध्ययन तथा सभा—सम्मेलन पर्यटन विकास गर्ने।
- पर्यटकीय सम्भावना भएका क्षेत्रहरूको पहिचान गरी विशेष पर्यटकीय केन्द्र (Tourism Hub) विकास गर्ने।
- प्रमुख पर्यटकीय गन्तव्यहरू वरिपरिका क्षेत्रहरूलाई स्याटलाइट पर्यटन गन्तव्यका रूपमा विकास गर्ने।
- धार्मिक तथा आध्यात्मिक पर्यटन परिपथहरू विकास गर्ने।
- ७५३ स्थानीय तहमा कम्तीमा एक नयाँ पर्यटकीय गन्तव्य पहिचान गरी पूर्वाधार विकास गर्ने।
- ग्रामीण पर्यटन र समुदायमा आधारित पर्यटन विस्तार
- होमस्टे कार्यक्रमलाई व्यवस्थित, गुणस्तरीय र दिगो बनाउन राष्ट्रिय मापदण्ड तयार गर्ने।
- ग्रामीण पर्यटन, पर्यावरणीय पर्यटन तथा स्थानीय संस्कृति आधारित पर्यटन कार्यक्रमहरू विस्तार गर्ने।
- कृषि उत्पादन, स्थानीय जीवनशैली तथा पर्यटन गतिविधिलाई जोड्दै कृषि पर्यटन (Agro-Tourism) प्रवर्द्धन गर्ने।
- स्थानीय समुदायलाई पर्यटन व्यवसायमा प्रत्यक्ष सहभागी बनाउँदै पर्यटनबाट प्राप्त लाभ स्थानीय स्तरसम्म पुग्ने व्यवस्था गर्ने।
- पर्यटन बजार प्रवर्द्धन र अन्तर्राष्ट्रिय ब्रान्डिङ
- लक्षित अन्तर्राष्ट्रिय स्रोत बजारहरूमा डिजिटल माध्यममार्फत नियमित पर्यटन प्रवर्द्धन अभियान सञ्चालन गर्ने।
- अन्तर्राष्ट्रिय ट्राभल तथा पर्यटन सङ्गठनहरूसँग सहकार्य गर्दै नेपालको पर्यटन गन्तव्यहरूको प्रचार गर्ने।
- नेपाली राजदूतावास, कूटनीतिक नियोग तथा गैरआवासीय नेपाली संस्थामार्फत पर्यटन प्रवर्द्धन गर्ने।
- डिजिटल प्लेटफर्म, अन्तर्राष्ट्रिय सञ्चार माध्यम तथा प्रभावशाली व्यक्तिहरूमार्फत नेपालको पर्यटन ब्रान्डिङ गर्ने।
- कृत्रिम बुद्धिमत्ता प्रयोग गरी पर्यटन बजार विश्लेषण तथा Market Intelligence प्रणाली विकास गर्ने।
- नवप्रवर्तन र युवा सहभागितामा आधारित पर्यटन
- विदेशमा अध्ययनरत नेपाली विद्यार्थी तथा वैदेशिक रोजगारीमा रहेका युवाहरूलाई नेपालको पर्यटन प्रवर्द्धन अभियानमा संलग्न गराउने।

- पर्यटन क्षेत्रसँग सम्बन्धित शिक्षण संस्था तथा तालिम केन्द्रमार्फत पर्यटन करियर परामर्श कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- नवप्रवर्तन आधारित पर्यटन व्यवसाय तथा सेवा विकासमा युवाहरूलाई प्रोत्साहन गर्ने।
- आरोग्य (Wellness) पर्यटन विकास
- योग, ध्यान, आयुर्वेद तथा प्राकृतिक उपचारमा आधारित आरोग्य पर्यटन प्रवर्द्धन गर्ने।
- आरोग्य पर्यटनका लागि सम्भावित हब क्षेत्र पहिचान गरी एकीकृत गन्तव्य योजना तयार गर्ने।
- आरोग्य पेशाकर्मीहरूको इजाजतपत्र तथा दर्ता प्रणाली लागू गर्ने।
- “Wellness Nepal” ब्रान्ड विकास गरी अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा प्रवर्द्धन गर्ने।
- आरोग्य पर्यटनसम्बन्धी वार्षिक प्रतिवेदन प्रकाशित गर्ने।
- पर्यटन उद्योग व्यवस्थापन र निजी क्षेत्र सहभागिता
- होटल, रिसोर्ट तथा पर्यटन व्यवसायलाई उत्पादनमूलक उद्योगसरह कर तथा विद्युत् शुल्कमा सहूलियत प्रदान गर्ने।
- पर्यटन क्षेत्रमा सार्वजनिक—निजी साझेदारी विस्तार गरी पर्यटन पूर्वाधार विकासमा निजी क्षेत्रको लगानी आकर्षित गर्ने।
- पर्यटन व्यवसायमा कार्यरत श्रमिकहरूलाई सेवा शुल्कमार्फत प्रोत्साहन गर्ने कानुनी व्यवस्था गर्ने।
- हरित आतिथ्य (Green Hospitality) मापदण्ड विकास गरी वातावरणमैत्री पर्यटन व्यवसायलाई प्रोत्साहित गर्ने।
- सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षण र प्रवर्द्धन
- पुरातात्विक तथा ऐतिहासिक सम्पदाहरूको संरक्षण, पुनर्निर्माण तथा प्रवर्द्धन गर्ने।
- अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदा ऐन, प्रतिलिपि अधिकार ऐन तथा संग्रहालय ऐन निर्माण गर्ने।
- अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदाहरूलाई युनेस्को सूचीमा सूचीकृत गर्ने।
- सांस्कृतिक सम्पदासम्बन्धी नीति तथा कानून समयानुकूल संशोधन गर्ने।
- सम्पदा संरक्षण र पर्यटन उपयोगबीच सन्तुलित व्यवस्थापन प्रणाली विकास गर्ने।
- धार्मिक तथा तीर्थस्थल व्यवस्थापन सुधार
- पशुपति क्षेत्र र लुम्बिनी क्षेत्रको व्यवस्थापन प्रणालीलाई पारदर्शी र व्यवस्थित बनाउने।
- दर्शनार्थीहरूबाट सङ्कलित दान तथा आमदानीको पारदर्शी अभिलेखीकरण प्रणाली विकास गर्ने।
- भक्तजनका लागि पार्किङ, शौचालय, पिउने पानी तथा अन्य सेवा सुविधाहरू सुधार गर्ने।
- संकेतचिन्ह, स्वयंसेवक तथा मार्गदर्शक सेवा सञ्चालन गरी दर्शनार्थी व्यवस्थापन सुधार गर्ने।
- घाट व्यवस्थापन तथा धार्मिक सेवा प्रणालीलाई पारदर्शी र व्यवस्थित बनाउने।

- नागरिक उड्डयन क्षेत्रको संस्थागत सुधार
- नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरणलाई नियामक र सेवा प्रदायक गरी विभाजन गर्ने।
- हवाई दुर्घटना अनुसन्धान प्रणाली सुदृढ गर्ने।
- Air Transport Safety Bureau स्थापना गर्ने।
- अन्तर्राष्ट्रिय उड्डयन महासन्धिहरूमा सहभागी भई कानुनी सुधार गर्ने।
- हवाई सुरक्षा व्यवस्थापन प्रणाली सुदृढ गर्ने।
- हवाई सेवा विस्तार र अन्तर्राष्ट्रिय कनेक्टिभिटी
- नयाँ स्रोत बजारहरूसँग द्विपक्षीय हवाई सेवा सम्झौता विस्तार गर्ने।
- चार्टर उडान विस्तार गर्न विशेष प्रोत्साहन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- वायुसेवा कम्पनीहरूको व्यवस्थापकीय तथा प्राविधिक क्षमता सुधार गर्ने।
- विदेशी वायुसेवा कम्पनीहरूलाई नेपालमा सञ्चालन गर्न प्रोत्साहन दिने।
- हवाई भाडादर व्यवस्थापनमा पारदर्शिता कायम गर्ने।
- विमानस्थल व्यवस्थापन र पहुँच सुधार
- पोखरा र भैरहवा अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल पूर्ण रूपमा सञ्चालनमा ल्याउने।
- अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलहरूको अधिकतम उपयोग सुनिश्चित गर्ने।
- आन्तरिक विमानस्थलहरूको गुणस्तर सुधार गर्ने।
- नियमित सञ्चालन नभएका विमानस्थलहरूमा साहसिक पर्यटन गतिविधि सञ्चालन गर्ने।
- पर्यटन प्रयोजनका लागि ड्रोन प्रयोग व्यवस्थापन प्रणाली लागू गर्ने।
- त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल सेवा सुधार
- पार्किङ शुल्क, समय गणना तथा सेवा प्रणालीलाई डिजिटल माध्यमबाट पारदर्शी बनाउने।
- यात्रु सहजीकरण तथा भीड व्यवस्थापन सुधार गर्न अतिरिक्त सुरक्षा तथा सहायक जनशक्ति परिचालन गर्ने।
- ट्रली सेवा तथा अन्य यात्रु सुविधा सुधार गर्ने।
- विमानस्थलभित्र सञ्चालित सेवा प्रदायकहरूको सेवा गुणस्तर तथा मूल्य नियमन गर्ने।
- नेपाल वायुसेवा निगम सुधार
- वायुसेवा निगमको व्यवस्थापकीय तथा वित्तीय क्षमता सुधार गर्ने।
- प्रयोगविहीन विमानहरूको व्यवस्थापन गर्ने।
- टिकट बिक्री, रिफण्ड तथा पुनःतालिका प्रणाली पूर्ण रूपमा डिजिटल बनाउने।
- उडान सूचना प्रणालीलाई वास्तविक समय आधारित बनाउने।
- उडान तालिका व्यवस्थापन तथा समयपालन सुधार गर्ने।
- पुरातात्विक सम्पदा संरक्षण र पुनर्निर्माण

- पुरातात्विक सम्पदा संरक्षण तथा पुनर्निर्माणका लागि सार्वजनिक खरिद नियमावलीमा विशेष व्यवस्था गर्ने।
- ऐतिहासिक स्मारक संरक्षणका लागि विशेष सामग्रीको दर निर्धारण गर्ने।
- पर्यटन शिक्षा, तालिम र मानव संसाधन विकास
- पर्यटन क्षेत्रका दक्ष जनशक्ति विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- NATHM र NMA लाई एकीकृत गरी प्रभावकारी पर्यटन तालिम संस्था स्थापना गर्ने।
- आतिथ्य, गाइडिङ, भाषा तथा पर्यटन व्यवस्थापन तालिम विस्तार गर्ने।
- अभिलेख तथा ज्ञान व्यवस्थापन सुधार
- राष्ट्रिय अभिलेखालयमा खोजयोग्य डिजिटल अभिलेख प्रणाली निर्माण गर्ने।
- ऐतिहासिक दस्तावेजहरू सङ्कलन, संरक्षण तथा व्यवस्थापन गर्ने।
- डिजिटल अभिलेख व्यवस्थापनका लागि कानुनी व्यवस्था गर्ने।
- भाषा संरक्षण र सांस्कृतिक विविधता प्रवर्द्धन
- संघीय भाषा ऐन निर्माण गरी भाषा आयोगका सिफारिसहरू कार्यान्वयन गर्ने।
- भाषा आयोग, थारू आयोग, मधेसी आयोग तथा आदिवासी जनजाति आयोगबीचको भाषा सम्बन्धी कार्यक्षेत्रमा दोहोरोपन हटाउने।
- राष्ट्रिय भाषा सर्वेक्षण सञ्चालन गर्ने।
- सूचना प्रविधि र डिजिटल शासन प्रणाली
- एकीकृत कार्यालय सूचना व्यवस्थापन प्रणाली लागू गर्ने।
- कर्मचारी इ-लगबुक प्रणाली लागू गर्ने।
- पर्यटन तथा प्रशासनिक सेवाहरूलाई डिजिटल बनाउने।
- सेवा प्रवाह सुधार र उत्तरदायित्व प्रणाली
- सेवामा ढिलाइ गर्ने कर्मचारीलाई पूर्ण रूपमा जवाफदेही बनाउने।
- सेवाग्राहीको सुविधा अनुसार एकद्वार सेवा प्रणाली लागू गर्ने।
- डिजिटल नागरिक बडापत्र लागू गर्ने।
- सरकारी कार्यालयमा आधिकारिक इमेल प्रयोग अनिवार्य गर्ने

७. सहकारी

(क) नागरिक अपेक्षा

- सदस्यहरूले आफ्नो बचत जुनसुकै समयमा फिर्ता पाउने भरपर्दो कानूनी ग्यारेन्टी र बचत बीमाको सुनिश्चितता गरियोस्।
- बजेट र मौद्रिक नीतिको घोषणा बमोजिम ५ लाख रुपैयाँसम्मका साना बचतकर्ताको रकम तत्काल फिर्ता गर्ने व्यवस्था मिलाइयोस्।

- बचत अपचलन गर्ने सञ्चालक तथा कर्मचारीको सम्पत्ति जफत गरी सोहीबाट बचतकर्ताको रकम शोधभर्ना गर्ने प्रक्रिया अघि बढाइयोस्।
- सहकारीको वित्तीय अवस्था र व्यक्तिगत बचतको विवरण मोबाइल एपमार्फत जुनसुकै बेला हेर्न सकिने गरी डिजिटल पारदर्शिता कायम गरियोस्।
- संस्थाहरूमा हुने बिचौलियाको चलखेल अन्त्य गरी सरल, सहज र झन्झटरहित सेवा प्रवाहको सुनिश्चितता गरियोस्।
- सीमित व्यक्तिबाट हुने ठूलो रकमको जोखिम न्यूनीकरण गर्न बचत र कर्जाको माथिल्लो सीमा कानूनी रूपमै निर्धारण गरियोस्।
- सहकारी विभाग र प्राधिकरण बीचको दोहोरो संरचना हटाई अर्धन्यायिक अधिकारसहितको एकल शक्तिशाली नियामक निकाय सक्रिय बनाइयोस्।
- सहकारीको लगानीलाई पैसाको कारोबारमा मात्र सीमित नगरी कृषि र उत्पादनमूलक क्षेत्रमा केन्द्रित हुने वातावरण निर्माण गरियोस्।
- प्रत्येक सहकारीले आफ्नो वास्तविक वित्तीय अवस्था झल्कने यथार्थपरक श्वेतपत्र सार्वजनिक गरी सदस्यहरूलाई सुसूचित गराइयोस्।
- दलित, महिला, ज्येष्ठ नागरिक र सीमान्तकृत समुदायलाई सहकारी सेवा र सहूलियतमा विशेष प्राथमिकता र पहुँच प्रदान गरियोस्।

(ख) सुधारका लागि सुझावहरू

(अ) निक्षेप सुरक्षा तथा बचत फिर्ता सम्बन्धी उपायहरू

- समस्याग्रस्त सहकारीका बचतकर्ताहरूमध्ये रु. ५ लाखसम्म बचत भएका सदस्यहरूको पहिचान गरी बचत तथा कर्जा सुरक्षण कोषमार्फत प्राथमिकताका आधारमा तत्काल बचत फिर्ता गर्ने।
- बचत फिर्ताको निश्चित समयसीमा तोकी सो अवधिभित्र फिर्ता गरिसक्ने गरी सरकारबाट सार्वजनिक सूचना जारी गर्ने र निक्षेप सुरक्षाको कानूनी प्रत्याभूति प्रदान गर्ने।
- सहकारी ऐन बमोजिम सरकारको प्रारम्भिक योगदान र सहकारीहरूबाट कुल सम्पत्तिको निश्चित प्रतिशत वार्षिक योगदान रहने गरी 'बचत तथा कर्जा सुरक्षण कोष' लाई पूर्ण रूपमा सक्रिय बनाउने।
- असुल गरिएको सम्पत्तिबाट बचत फिर्ता हुन नसकेको खण्डमा सुरक्षण कोषबाट ५ लाखसम्मको बचत फिर्ता हुने ग्यारेन्टी गर्ने र सो रकम पछि संस्थाको सम्पत्तिबाट शोधभर्ना गर्ने।
- साना बचतकर्ताको बचत फिर्ताका लागि सरकारले आवश्यकता अनुसार विशेष 'सहकारी ऋणपत्र (Cooperative Bond)' जारी गरी तत्काल तरलता व्यवस्थापन गर्ने।

- समस्याग्रस्त सहकारीको सम्पत्ति व्यवस्थापन र दायित्व राफसाफका लागि गठित कार्यदललाई सम्पत्ति नगदीकरणका लागि विशेष कार्यकारी अधिकार प्रदान गर्ने।
- ५ लाख माथिको बचतको हकमा दामासाहीका आधारमा सम्पत्ति वितरण गर्ने गरी निक्षेपकर्ताहरूको वरीयता सूची (Priority List) तयार गर्ने।
- निक्षेप फिर्ता नहुँदासम्म सञ्चालकहरूको अन्य व्यावसायिक कारोबार र आम्दानीमाथि समेत कानूनी निगरानी राख्ने।

(आ) संस्थागत तथा संरचनागत सुधारका उपायहरू

- विद्यमान सहकारी विभागलाई खारेज गरी नियमनको सम्पूर्ण जिम्मेवारी अर्धन्यायिक र कार्यकारी अधिकार सहितको स्वायत्त 'सहकारी नियमन प्राधिकरण' लाई सुम्पने।
- प्राधिकरणलाई दोषी सञ्चालकको राहदानी रोक्का गर्ने, बैंक खाता तथा सम्पत्ति रोक्का गर्ने र व्यक्तिगत सम्पत्ति जफत गरी लिलाम गर्ने पूर्ण अर्धन्यायिक अधिकार प्रदान गर्ने।
- मन्त्रालयमा नीतिगत र कानूनी कार्यका लागि सानो आकारको 'सहकारी महाशाखा' मात्र कायम राखी कार्यान्वयन र नियमनको पाटो प्राधिकरण मातहत ल्याउने।
- प्रत्येक समस्याग्रस्त सहकारीका लागि विज्ञ जनशक्ति सहितको छुट्टाछुट्टै कार्यदल (Dedicated Task Force) गठन गरी संस्थागत राफसाफको कार्य सम्पन्न गर्ने।
- सहकारी नियमन प्राधिकरणमा वित्तीय विश्लेषण, फोरेन्सिक अडिट र साइबर नियमनमा विशेषज्ञता हासिल गरेको विशिष्टीकृत जनशक्ति दरबन्दी सुनिश्चित गर्ने।
- समस्याग्रस्त सहकारीको सम्पत्ति व्यवस्थापनका लागि एक 'सम्पत्ति व्यवस्थापन कम्पनी (Asset Management Company)' को मोडलमा कार्य गर्ने स्थायी संरचना निर्माण गर्ने।
- सहकारी प्रशिक्षण केन्द्रहरूलाई प्राधिकरण मातहत ल्याई सञ्चालक र सदस्यहरूको वित्तीय साक्षरता र उत्तरदायित्व सम्बन्धी क्षमता विकासमा केन्द्रित गर्ने।
- नियमनकारी निकायका पदाधिकारीहरूलाई स्वार्थको द्वन्द्व नहुने गरी कार्यसम्पादन सम्झौताका आधारमा नियुक्त गर्ने।

(इ) संघीयता र अन्तर-तह समन्वयका उपायहरू

- सहकारीको कारोबार रकमका आधारमा क्षेत्राधिकार पुनः वर्गीकरण गरी १ करोडसम्म स्थानीय, ५० करोडसम्म उप/महानगर, १ अर्बसम्म प्रदेश र ५ अर्ब माथि संघको क्षेत्राधिकारभित्र पार्ने।
- तोकिएको कारोबारको सीमा नाघ्ने बित्तिकै सम्बन्धित तहमा स्वचालित रूपमा स्तरोन्नति वा स्तर-अवनति हुने 'अटो-अपग्रेड/डाउनग्रेड' प्रणाली लागू गर्ने।

- तीनै तहका सरकारबीच सहकारीको तथ्याङ्क, कालोसूचीमा परेका ऋणी र खराब सञ्चालकको विवरण आदानप्रदान गर्न एकीकृत डिजिटल सर्भर स्थापना गर्ने।
- अन्तर-तह क्षेत्राधिकारमा रहेका सहकारीहरूको संयुक्त अनुगमनका लागि संघीय प्राधिकरणको नेतृत्वमा 'अन्तर-सरकारी सुपरीवेक्षण संयन्त्र' निर्माण गर्ने।
- प्रदेश र स्थानीय तहका सहकारी नियमनकारी निकायहरूको क्षमता विकासका लागि संघीय प्राधिकरणले प्राविधिक सहयोग र मापदण्ड (Standards) उपलब्ध गराउने।
- एक तहमा समस्याग्रस्त घोषित संस्थाका सञ्चालकलाई अर्को तहको सरकार मातहतका सहकारी वा सार्वजनिक निकायमा जिम्मेवारी लिन कानूनी बन्देज लगाउने।
- स्थानीय तहमा मात्र नयाँ सहकारी दर्ता हुने व्यवस्था गर्ने र प्रदेश तथा संघलाई केवल विशिष्टीकृत र ठूला कारोबारको नियमनमा सीमित गर्ने।

(ई) नीतिगत तथा कानूनी सुधारका उपायहरू

- सहकारी ऐन र नियमावलीमा समसामयिक संशोधन गरी सहकारी संस्था, सङ्घ र महासङ्घको व्यावसायिक सीमा, परिभाषा र क्षेत्राधिकार स्पष्ट रूपमा किटान गर्ने।
- 'एक व्यक्ति, एक सहकारी' को नीतिलाई डिजिटल प्रणालीका आधारमा कडाइका साथ लागू गर्ने र व्यक्तिको कुल बचतको माथिल्लो सीमा तोक्ने कानूनी प्रबन्ध मिलाउने।
- महासंघहरूलाई बचत तथा ऋणको कारोबार गर्न पूर्ण रूपमा बन्देज लगाई केवल प्रवर्द्धनात्मक र छाता संगठनको भूमिकामा मात्र सीमित गर्ने।
- रुग्ण र जोखिमयुक्त संस्थाहरूलाई सबल संस्थासँग गाभ्नका लागि बाध्यात्मक र प्रोत्साहनमूलक एकीकरण (Merger) नीति र कार्यविधि कार्यान्वयन गर्ने।
- सहकारी क्षेत्रलाई गैर-कानूनी सम्पत्ति शुद्धीकरणको थलो बन्न नदिन 'एएमएल/सीएफटी' सम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीति बमोजिमका कानूनहरू कडाइका साथ लागू गर्ने।
- सहकारीका सञ्चालक र पदाधिकारीहरूको योग्यता, अनुभव र आचरण सम्बन्धी कडा मापदण्ड तोकी सोको अनिवार्य पालना गराउने।

(उ) कार्यान्वयन, प्रविधि र वित्तीय सुशासनका उपायहरू

- सहकारी, बैंक, वित्तीय संस्था र अन्य सरकारी निकायहरू बीच सूचना प्रणालीको अन्तर-आबद्धता (Interoperability) सुनिश्चित गरी ऋणीको बहुबैंकिङ र वास्तविक सम्पत्ति यकिन गर्ने।
- कोपोमिस (COPOMIS) प्रणालीलाई अनिवार्य गरी एकीकृत डिजिटल तथ्याङ्क निर्माण गर्ने र यथार्थ तथ्याङ्क प्रविष्टि नगर्ने संस्थाको कारोबार रोक्का गर्ने।
- सहकारीको बचतलाई घरजग्गा र शेयर बजार जस्ता अनुत्पादक क्षेत्रमा लगानी गर्न बन्देज लगाई कृषि, उत्पादन र प्रशोधन जस्ता उत्पादनमूलक क्षेत्रमा लगानी विविधीकरण गर्ने।

- अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय मापदण्ड (PEARLS) को पालना अनिवार्य गर्ने र प्रत्येक संस्थाले त्रैमासिक रूपमा यथार्थ वित्तीय श्वेतपत्र जारी गर्नुपर्ने व्यवस्था मिलाउने।
- लगातार ३ वर्षसम्म लेखापरीक्षण र साधारण सभा नगर्ने तथा वित्तीय अनुशासन पालना नगर्ने संस्थाहरूलाई तत्काल दर्ता खारेजी वा विघटनको प्रक्रियामा लैजाने।

८. सार्वजनिक संस्थान

(क) नागरिक अपेक्षा

- पारदर्शी र भ्रष्टाचारमुक्त होऊन्।
- राजनीतिक हस्तक्षेपबाट मुक्त भई व्यावसायिक रूपमा सञ्चालन होऊन्।
- गुणस्तरीय र भरपर्दो सेवा छिटो र सहज रूपमा उपलब्ध गराऊन्।
- नाफा नोक्सानप्रति उत्तरदायी र आर्थिक रूपमा आत्मनिर्भर होऊन्।
- योग्यता र दक्षताका आधारमा नेतृत्व र कर्मचारी व्यवस्थापन हुने संस्था होऊन्।
- आधुनिक प्रविधि प्रयोग गरी सेवाहरू डिजिटल र सरल बनाऊन्।
- निजी क्षेत्रसँग प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने दक्ष र प्रभावकारी संस्था होऊन्।
- सार्वजनिक सम्पत्ति र स्रोतको मितव्ययी तथा जिम्मेवार उपयोग गर्ने संस्था होऊन्।
- नागरिकमैत्री व्यवहार र सेवा संस्कृतिमा आधारित संस्था होऊन्।
- राष्ट्रिय अर्थतन्त्र, रोजगारी र विकासमा ठोस योगदान पुऱ्याउने संस्था होऊन्।

(ख) सुधारका लागि सुझावहरू

- सार्वजनिक संस्थाहरूमा पदाधिकारी नियुक्ति तथा अन्य नीतिगत विषयहरूमा सुधारः
- सार्वजनिक संस्थानहरूमा पदाधिकारी नियुक्ति तथा नीतिगत निर्णय प्रक्रियामा हुने राजनीतिक हस्तक्षेपलाई अन्त्य गरी नेतृत्व योग्यता, क्षमता र अनुभवका आधारमा प्रतिस्पर्धात्मक तरिकाले नियुक्ति र नीतिगत निर्णयमा अहस्तक्षेपको वातावरण तयार गर्ने।
- संस्थानहरूको सञ्चालक समितिलाई निर्णयमा स्वतन्त्रता तथा स्वायत्तता प्रदान गर्ने।
- सार्वजनिक संस्थानहरूको नेतृत्वसँग स्पष्ट कार्यसम्पादन सम्झौता गर्ने।
- नतिजामुखी कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन प्रणाली विकास गरी कार्यसम्पादनका आधारमा दण्ड तथा पुरस्कार प्रणाली लागू गर्ने।
- व्यावसायिक सुशासनको सुदृढीकरण
- OECD Guidelines लगायत अन्तर्राष्ट्रिय सुशासन मापदण्डहरूलाई आत्मसात गरी सार्वजनिक संस्थानहरूको सञ्चालनलाई व्यावसायिक, पारदर्शी र उत्तरदायी बनाउने।
- वित्तीय अनुशासन र पारदर्शिता सुदृढ गर्न आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीका साथै आन्तरिक र बाह्य लेखापरीक्षणलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने।

- सार्वजनिक संस्थानहरूलाई आवश्यक व्यवसायिक स्वायत्तता प्रदान गर्दै निर्णय प्रक्रियालाई सरल बनाउने, निर्णयका तहहरू घटाउने र पारदर्शी व्यवस्थापन प्रणाली अवलम्बन गर्ने।
- वित्तीय पुनर्संरचनामा जोड दिने
- निरन्तर घाटामा रहेका सार्वजनिक संस्थानहरूको पुनर्संरचना, मर्जर वा व्यवसायिक पुनर्गठन गर्ने।
- Public-Private Partnership (PPP) मोडेलमार्फत सार्वजनिक संस्थानहरूको वित्तीय दक्षता र लगानी क्षमता अभिवृद्धि गर्ने।
- अनावश्यक कोष तथा वित्तीय दायित्वहरूको व्यवस्थापन गर्दै अनुत्पादक सम्पत्ति बिक्री गरी घाटा र ऋणको आकार क्रमशः न्यूनीकरण गर्ने।
- कार्यसम्पादनमा आधारित दण्ड-पुरस्कार प्रणाली लागू गर्ने
- वार्षिक कार्यसम्पादन योजना, Milestone तथा KPI सहित स्पष्ट लक्ष्य निर्धारण गर्ने।
- कार्यसम्पादनको नतिजाका आधारमा Performance-based incentive प्रणाली लागू गर्ने।
- नतिजामुखी नियमित अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणाली विकास गरी कार्यसम्पादनको समीक्षा गर्ने।
- आधुनिक प्रविधि र नवप्रवर्तनलाई आन्तरिकीकरण गर्ने
- वस्तु तथा सेवाको उत्पादन र वितरण प्रक्रियामा डिजिटल प्रणालीको विकास तथा विस्तार गर्ने।
- E-procurement प्रणाली पूर्ण रूपमा लागू गरी खरिद प्रक्रियालाई पारदर्शी र मितव्ययी बनाउने। सार्वजनिक संस्थानबाट हुने खरिद प्रक्रियालाई निजी क्षेत्रसँग प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने गरी प्रकृयागत सरलीकरण गर्ने गरी सार्वजनिक खरिद कानूनमा संशोधन गर्ने।
- सेवा प्रवाहमा स्वचालन (Automation) प्रवर्द्धन गरी दक्षता र सेवा गुणस्तर अभिवृद्धि गर्ने।
- निजीकरण वा रणनीतिक साझेदारी प्रवर्द्धन गर्ने
- निरन्तर घाटामा रहेका र निजी क्षेत्रको सबल उपस्थिति भएका क्षेत्रका सार्वजनिक संस्थानहरूलाई क्रमशः निजीकरण वा पुनर्संरचना गर्ने।
- सार्वजनिक संस्थानहरूको पुँजी, प्रविधि, सीप र व्यवस्थापन क्षमता अभिवृद्धिका लागि रणनीतिक साझेदार भित्र्याउने।
- सार्वजनिक संस्थानहरूको औचित्य पुष्टि हुने गरी स्वस्थ व्यवसायिक प्रतिस्पर्धात्मक वातावरण निर्माण गर्ने।
- सीपयुक्त, दक्ष र सदाचारयुक्त मानव संसाधन विकासमा जोड दिने
- कर्मचारी संरचनाको पुनरावलोकन गरी अनावश्यक दरबन्दी हटाउने तथा आवश्यकताअनुसार जनशक्ति व्यवस्थापन गर्ने।

- कर्मचारीहरूको नियमित तालिम र क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- कर्मचारीलाई प्रदान गरिने सेवा सुविधा र पारिश्रमिकमा यथासम्भव एकरूपता कायम गर्ने।
- कार्यान्वयनयोग्य आचारसंहिता निर्माण गरी यसको प्रभावकारी अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने।

९. सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन

(क) नागरिक अपेक्षा

- सरकारी आयोजना छनौट तथा बजेट विनियोजन कार्य कुनै पनि खालका राजनीतिक प्रभाव, मोलाहिजा लेनदेनबाट मुक्त होस्।
- आयोजना छनौट, राजस्व, राजस्व अनुसन्धान, भन्सार, लेखा र लेखापरीक्षणसँग सम्बन्धित कर्मचारीहरू सीपयुक्त, सदाचार र नैतिकवान हुन्।
- सरकारी विकास निर्माणका आयोजनाहरू तोकिएको समय, लागत र गुणस्तरमा सम्पन्न होस्।
- सार्वजनिक सम्पत्ति र खर्चको दुरुपयोग रोकियोस्।
- बजेट, आयोजना, आम्दानी तथा खर्ज सम्बन्धी आर्थिक विवरणहरू पारदर्शी र जनताको पहुँचमा होस्।
- सार्वजनिक श्रोतको अनियमितता तथा भ्रष्टाचार नहोस् र कसैले गरेमा विना भेदभाव कारवाही होस्।
- विकास निर्माण कार्य र जनताको सेवा प्रवाहको काम विना घूस, झन्झट रहित सरल र सजह रूपमा सम्पादन होस्।
- सरकारी बजेट खर्च गर्दा बेरुजु नहोस् र भैहाले पनि त्यसको समयमै फर्छ्यौट होस्।

(ख) सुधारका लागि सुझावहरू

(अ) नेपालको योजना तथा बजेट प्रणाली सुधारका उपायहरू:

तथ्यमा आधारित योजना निर्माणका लागि निम्न सुधारका उपायहरूको अवलम्बन गर्नुपर्ने:

- संविधानको एकल तथा साझा अधिकारका आधारमा तिनै तहले आ-आफना नीति, योजना तथा बजेट तर्जुमा गर्ने।
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले नीति, योजना तथा बजेट तर्जुमा गर्दा समन्वय र साझेदारी गर्ने।
- नेपाल सरकार र प्रदेश सरकारका आयोजना बैंकलाई अन्तरआवद्ध गरी आयोजनको दोहोरोपना हटाउने।
- तथ्याङ्क प्रणाली सुदृढ गरी Administrative Data Integration, Big Data Analytics र Evidence-based Planning प्रणाली विकास गर्ने।

- सरकारी बजेट प्रस्तुत गर्नु अगाडि नागरिकको सहभागिता गराउने (Public Consultation Framework, Open Budget Portal आदि) कानुनी व्यवस्था गर्ने।
- आवधिक योजना, MTEF र वार्षिक बजेटको तादात्म्यता सुनिश्चित गर्ने कानुनी संयन्त्र बनाउने।
- Planning–Budgeting Integration Platform विकास गरी आयोजना स्वीकृति, बजेट विनियोजन र खर्च कार्यान्वयन एउटै Integrated IFMIS मा आवद्ध गर्ने।
- Performance-based Budgeting प्रणालीलाई संस्थागत गर्ने।
- Independent Project Appraisal Mechanism स्थापना गरी लागत-लाभ विश्लेषणका आधारमा योजना तथा कार्यक्रमहरू छनौट गर्ने पद्धतिको विकास गर्ने।
- निश्चित लागत भन्दा बढी लागतका आयोजनाको हकमा Detailed Project Report (DPR) बिना बजेट विनियोजन नगर्ने।
- Debt Forecasting र Macro-fiscal Discipline संस्थागत गर्न Medium-Term Debt Strategy र Fiscal Risk Statement वार्षिक रूपमा सार्वजनिक गर्ने व्यवस्था गर्ने।
- ठुला र राष्ट्रिय प्राथमिकताप्राप्त आयोजनाहरूको तेस्रो पक्षबाट स्वतन्त्र मूल्याङ्कन अनिवार्य गर्ने।
- कर्मचारीको ववसायिकता विकासका लागि योजना र सार्वजनिक वित्तक्षेत्रको कर्मचारी क्याडर तयार गर्ने।

बजेट विनियोजनलाई यथार्थपरक र नतिजामुखी बनाउने

- अर्थ मन्त्रालयमा स्रोत यथार्थता परीक्षण (Resource Realism Check) गर्ने स्वतन्त्र Macro-Fiscal Unit स्थापना गर्ने।
- लेखाउत्तरदायी अधिकृतले आफ्नो कार्यालय र अन्तर्गतका निकायहरूको बजेट प्रस्ताव यथार्थपरक भएको प्रमाणित गर्नुपर्ने व्यवस्था अनिवार्य गर्ने।
- कार्यक्रम तथा आयोजनाको Outcome Indicator सहितको प्रस्ताव नआएमा बजेटमा समावेश नगर्ने नीति अङ्गीकार गर्ने।
- बजेट क्रियाकलाप प्रस्ताव गर्दा नतिजा सूचक, कार्यान्वयन तालिका र खरिद योजना अनिवार्य रूपमा समावेश गर्ने।
- बजेट विनियोजनको निर्णय प्रक्रियामा आवद्ध पदाधिकारीको जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्ने गरी बजेट अनुशासन सम्बन्धी कानूनी प्रवन्ध गर्ने।
- बजेट तर्जुमा कार्यतालिकालाई कार्यविधि कानून मार्फत अनिवार्य गर्ने।
- स्रोतको आकारलाई वस्तुपरक पूर्वानुमान गरी बजेट सिलिङ्ग तय गर्ने।
- तहगत सरकारमार्फत सञ्चालन हुने, गैरबजेटरी निकायबाट सञ्चालन हुने र निजी वा नागरिक संलग्नताको क्षेत्रलाई प्रोत्साहन गर्ने बजेट क्रियाकलापहरूलाई सोहीअनुसार बजेट तथा कार्यक्रम खण्डमा व्यवस्थापन गर्ने गरी कानूनी आधार दिने।

- सरकारले प्रतिवद्धता गरी सम्झौता गरिएका परियोजनाहरूका लागि सोही अनुसार विनियोजनको व्यवस्था मिलाउने।

बजेट कार्यान्वयन प्रणालीमा सुधार गर्ने

- सङ्घीय संरचनाको मर्म अनुसार केन्द्रीकृत बजेटरी नियन्त्रणबाट निक्षेपित वित्तीय जवाफदेहिता (Delegated Fiscal Responsibility) संस्थागत गर्ने।
- महालेखा नियन्त्रक कार्यालयको तथ्याङ्क वर्गीकरण पुनरावलोकन नीति तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने।
- सञ्चित कोष तथा अन्य सरकारी कोषको लेखाङ्कन तथा प्रतिवेदनका लागि कार्यविधि र ढाँचा निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्ने। तीनै तहका सरकारको आकस्मिक कोष सञ्चालन मापदण्ड तयार गरी लागू गर्ने।
- बैदेशिक मुद्रामा राजस्व सङ्कलन, लेखाङ्कन र प्रतिवेदन सम्बन्धी स्पष्ट नीतिगत व्यवस्था तर्जुमा गर्ने।
- बजेट विनियोजन स्वीकृतिको चरणमा स्वीकृत भएको कार्यान्वयन कार्ययोजना र खरिद योजना अनुसार समयमा नै कार्यान्वयन प्रक्रिया अवलम्बन गर्ने गरी कानूनी व्यवस्था गर्ने।
- तोकिएको सिमामा नतिजाप्रति जवाफदेही हुने गरी कार्यक्रम संशोधन र रकमान्तरका लागि कार्यान्वयन तहका पदाधिकारीलाई अधिकार विकेन्द्रित गर्ने (Agency Budgeting System)।
- कार्यान्वयन तहमा पर्याप्त र दक्ष मानवस्रोतका व्यवस्था गरी बजेट कार्यान्वयन सम्बन्धी कार्यसम्पादन सम्झौता गरी जिम्मेवारी दिने।
- RMIS मा Multi-Currency Transaction स्वीकार गर्ने कार्यविधि र मापदण्ड निर्धारण गर्ने।
- नगद प्रवाह योजनालाई अनिवार्य रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याउने। यसका लागि:
  - LMBIS मा स्वीकृत कार्यक्रम र वार्षिक खरिद योजना अनुरूप हुने गरी मासिक निकास सीमालाई विकास गर्न आवश्यक कानून र प्रणालीमा सुधार गर्ने।
  - कुनैपनि कोषमा नगद रकम निष्क्रिय रहन नदिन सरकारी कारोवार सम्बन्धी आर्थिक कार्यविधि कानूनमा आवश्यक व्यवस्था गर्ने।
- कार्यान्वयनका लागि नर्म्स तथा मापदण्ड र प्रक्रियागत कार्यविधि सहितको आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली अनिवार्य गर्ने।
- बजेट विनियोजनको निर्णय गर्दाकै चरणमा सो को कार्यान्वयनका लागि कुनै नर्म्स तथा मापदण्ड र प्रक्रियागत कार्यविधि आवश्यक पर्ने भएमा सो विषय समेत बजेट निर्माणको अङ्ग बनाउने।

- खर्चका लागि आवश्यक पर्ने सूचनाहरू र प्रक्रियागत चरणहरूलाई पूर्ण डिजिटल प्रविधिमा आधारित बनाउँदै जाने। दोहोरो खर्च भुक्तानी नहुने प्रवन्धका लागि सूचना प्रविधिमा आधारित भई नियन्त्रणको व्यवस्था गर्ने, जस्तै: दोहोरो भत्ता भुक्तानी आदि।
- LMBIS मा प्रविष्ट मध्यमकालीन खर्च संरचनामा उल्लिखित बहुवर्षीय योजनाको बजेट अनुमानलाई CGAS प्रणालीमा देखिने बनाउने तथा LMBIS / PLMBIS / SuTRA बीच Real-time अन्तरआबद्धता गर्ने ।
- निवृत्तिभरण प्रणालीलाई नागरिक एपसँग अन्तरआबद्ध गर्ने।
- सेवा तथा वस्तु आपूर्तिकर्ताले भुक्तानी लिने प्रयोजनका लागि Bill Submission Module को तर्जुमा गरी लागू गर्ने।
- Project Accounting Module लाई थप परिष्कृत एवम् आवश्यक क्षमता विकासका साथ पूर्ण रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याउने ।
- निकास र खर्चको विवरण देखिने गरी PTSA र SuTRA को FMIS मा अन्तरआबद्धता गराउने।
- New RMIS को Version-2 विकास गरी SuTRA को राजस्व मोड्युल र स्थानीय तह राजस्व पोर्टल (LLRP) सँग अन्तरआबद्धता गर्ने ।
- प्रदेश र स्थानीय तहमा गर्ने वित्तीय हस्तान्तरणलाई Real-Time निकास प्रणालीमा आबद्ध गर्ने। स्थानीय तहको वित्तीय हस्तान्तरण र अनुदान फिर्ता कार्यलाई प्रणाली (TSA-SuTRA) मा अन्तरआबद्ध गर्ने।
- स्थानीय तह राजस्व पोर्टल (LLRP) मा सुधार गरी नागरिकलाई स्वयं कर प्रणालीमा प्रोत्साहित गर्ने।
- रोयल्टी सङ्कलन हुने क्षेत्रहरूको वर्गीकृत विवरण तयार गर्नको लागि अध्ययन प्रतिवेदनका आधारमा RMIS मा वन, हिमाल, जलविद्युत र खनिज जस्ता क्षेत्रहरूको पहिचान आधार तयार गरी सङ्कलित रोयल्टीको बाँडफाँडको प्रवन्ध गर्ने।
- महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले सार्वजनिक खर्च ट्र्याकिङ्ग प्रणालीको लागि तथ्याङ्कहरूको आवश्यकता अनुसारको उपलब्धता सुनिश्चित गर्ने।
- Off Budget Off Treasury को वार्षिक प्रतिवेदन तयार गर्नको लागि कानूनी सुधार गर्ने।
- गैरबजेटरी निकाय र कार्यसञ्चालन कोष व्यवस्थापन सुदृढ गर्न Off-budget entities लाई पूर्ण रूपमा बजेट प्रणालीमा समेटि Consolidated Financial Reporting अनिवार्य गर्ने। कर्मचारीको भविष्यको दायित्व (Pension, Gratuity) को actuarial valuation गरी Fiscal Risk Statement मा समावेश गर्ने।
- निष्क्रिय मौज्जातका कारण अनावश्यक ऋण लिने जोखिम न्यून गर्न Intergovernmental Cash Pooling Mechanism विकास गरी निष्क्रिय नगदको real-time monitoring गर्ने। Grant disbursement लाई performance-based बनाउने।

- अधुरा आयोजना र वित्तीय क्षतिको जोखिम घटाउन Project Portfolio Rationalization गरी कम प्राथमिकता र अल्पप्रभावी आयोजनाहरू बन्द वा मर्ज गर्ने नीति अपनाउने। Sunk Cost Analysis गरेर पुनः प्राथमिकता निर्धारण गर्नुपर्छ।
- भविष्यका वित्तीय जोखिम व्यवस्थापन गर्न वित्तीय जोखिम व्यवस्थापन खाका लागू गरी सार्वजनिक ऋण, contingent liabilities, SOE risk, pension liabilities नियमित रूपमा सार्वजनिक गर्नुपर्छ।

(आ) नेपालको राजस्व प्रणाली सुधारका उपायहरू

- सेवा प्रवाहसँग सम्बन्धित कानून, नियम र कार्यविधिलाई सरल र स्पष्ट बनाउने।
- कर परिपालना र भुक्तानीमा रहेको दोहोरो/अनावश्यक प्रक्रिया हटाई One-stop service को व्यवस्था गर्ने।
- ई-सेवा, ई-फाइलिङ, ई-पेमेंट, ई-इनभ्वाइसिङ जस्ता सूचना प्रविधिमा आधारित सेवाहरूलाई विस्तार गर्ने।
- नागरिक-कर्मचारी प्रत्यक्ष सम्पर्क न्यूनीकरणका लागि आवश्यक उपायहरू अवलम्बन गर्ने।
- सरकारी निकायहरूका बीचमा कार्यान्वयनमा रहेका सूचना प्रविधिमा आधारित प्रणालीहरूकाबिचमा अन्तरआवद्धता कायम गरी तथ्याङ्कहरू साझेदारी गर्ने।
- साइबर सुरक्षा र सञ्चालनमा रहेका प्रणालीहरूको विश्वसनीयता सुदृढ गर्ने।
- सुशासन, नैतिकता र भ्रष्टाचार विरोधी जागरण अभियान सञ्चालन गर्ने।
- सेवाग्राही/करदाता/लेखापरीक्षक तथा कर प्रशासनमा कार्यरत कर्मचारीहरूकाबिचमा प्रत्यक्ष सम्पर्क नहुने कार्य वातावरण निर्माण गर्ने।
- जोखिममा आधारित पूर्ण करपरीक्षण तथा अनुसन्धान प्रणालीको अवलम्बन गर्ने।
- पूण कर परीक्षण (Full Audit) लाई Faceless Audit System मा रूपान्तरण गरी मिलेमतोमा हुने करपरीक्षण र करपरीक्षणका नाममा हुने अनियमिततालाई नियन्त्रणमा गर्ने।
- अनलाइन गुनासो दर्ता, त्यस्ता गुनासाहरूको ट्र्याकिङ र नियमित रूपमा सुनुवाई गरी सोको प्रगतिको जानकारी गुनासोकर्ताहरूलाई गराउने।
- अन्तःशुल्कतर्फको इजाजत र नवीकरण पद्धतिलाई पूर्ण स्वचालित बनाउने।
- राजस्वको उच्च जोखिम क्षेत्र (राजस्व, अनुमति, ठेक्का) मा विशेष निगरानी वढाउने।
- हरित कर (green taxation) बाट वातावरणीय रूपमा हानिकारक गतिविधिहरूलाई निरुत्साहित गर्न र दिगो अभ्यासहरूलाई प्रवर्द्धन गर्न कार्बन उत्सर्जन, फोहोर, वा प्रदूषणमा कर जस्ता वित्तीय नीतिहरू लागू गर्ने।

(इ) गैरकर राजस्वतर्फ सुधारका क्षेत्रहरू

- सम्बन्धित निकायहरूसँगको समन्वयमा गैरकर राजस्वको दायरा विस्तार र विद्यमान दर समयसापेक्ष बनाउने।
- गत आर्थिक वर्षमा प्राप्त भएका तर यस आर्थिक वर्ष प्राप्त नभएका वा कम प्राप्त भएका गैरकर राजस्वका शीर्षक तथा निकायको विवरण तयार गरी सोको आधार कारण सहित विश्लेषण गर्ने।
- गैर बजेटरी रूपमा कोषमा रकम राख्ने सरकारी वा अर्ध सरकारी निकायको कोषहरूमा रहेको रकम सञ्चित कोषमा ल्याउने। अनावश्यक कोष खारेज तथा मर्ज समेत गर्ने।
- सरकारले लगानी गरेका निकायबाट प्राप्त हुनुपर्ने साँवा, ब्याज र लाभांश लगायतका रकम निर्धारित समय भित्रै प्राप्त गर्ने व्यवस्था मिलाउने।
- सरकारी लगानी व्यवस्थापन गरी लगानीको उच्च प्रतिफल प्राप्त गर्ने गरी आवश्यक प्रक्रिया अवलम्बन गर्ने।
- सम्बन्धित मन्त्रालयबाट गैरकर राजस्व सङ्कलनको मासिक लक्ष्य तोकी नियमित अनुगमन गर्ने।
- नागरिक स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर गर्ने पत्रु खानेकुराहरू (Junk Foods) लाई अन्तःशुल्कको दायरामा ल्याउने।
- नेपाल सरकारलाई सरकारी बाँकी सरह तिर्न बुझाउन बाँकी रकमको लगत अद्यावधिक गरी असूल उपर गर्न विद्यमान संरचनालाई क्रियाशील बनाउने।

(ई) भन्सार प्रशासनमा सुशासन अभिवृद्धि तथा प्रभावकारी सेवा प्रवाह सुधारका क्षेत्रहरू

- सूचना प्रविधिमा आधारित पूर्ण रूपमा डिजिटल तथा Faceless /Paperless Customs को विकास गर्ने।
- जोखिममा आधारित AI Based जाँचपास प्रणालीको विस्तार तथा Customs Intelligence Unit को स्थापना गर्ने।
- कार्यरत कर्मचारीहरूको क्षमता विकासका लागि तालिम र नैतिकता अभिवृद्धि सम्बन्धी कार्यक्रम गर्ने।
- Trusted Traders/Authorized Businessperson सम्बन्धी प्रावधानको कार्यान्वयन गर्ने।
- स्वैच्छिक अनुपालन प्रणालीको विकास र प्रवर्द्धनमा जोड दिने।
- खुला सिमाना र चोरी तस्करी नियन्त्रणमा अन्तरनिकाय सहकार्य तथा समन्वय गर्ने।
- भन्सार सम्बद्ध सम्पति शुद्धीकरण कसूरको अनुसन्धान अभियोजन र कारवाहीलाई तीव्रता दिने।
- भन्सार कार्यालयबाट हुने जाँचपास प्रक्रियालाई सहज र छरितो बनाउदै भन्सार जाँचपास पछिको परीक्षणबाट जोखिम विश्लेषण र अनुपालनमा (Compliance) जोड दिने।
- भन्सार सम्बद्ध कर्मचारिको आचार संहिता (Code of Conduct) कार्यान्वयनमा जोड दिने।

- भन्सारमा आधुनिक उपकरण र प्रविधिहरूको प्रयोगमा जोड दिने।
- व्यापारमा आधारित सम्पत्ति शुद्धीकरण अन्त्य गर्न आधुनिक प्रविधिको प्रयोग, सूचना आदानप्रदान र दक्ष जनशक्ति विकास गर्ने।

(उ) सार्वजनिक लगानीलाई प्रभावकारी गराउने उपायहरू (सम्बन्धित खण्डमा विस्तृतमा चर्चा)

- राष्ट्रिय सार्वजनिक लगानी नीति र Project Appraisal Guideline जारी गर्ने।
- Cost-Benefit Analysis र जोखिम मूल्याङ्कन अनिवार्य गर्ने।
- लगानीको अभिलेखलाई अनिवार्य र अधावधिक गर्ने गरी जिम्मेवारी तोक्ने।
- लगानी सदुपयोग र प्रतिफलका लागि नियन्त्रण सूचक सहितको कार्यसम्पादन सम्झौता लगानीको चरणमा नै गर्ने।
- कार्यसम्पादन सूचकका आधारमा लगानीकर्ता निकायले नियमित रूपमा अनुगमन गरी आवधिक प्रतिवेदन गर्नुपर्ने व्यवस्था मिलाउने।

(ऊ) सार्वजनिक ऋण परिचालनको सम्बन्धमा देहाय अनुसारका कार्यहरू गर्ने:

- आन्तरिक ऋण उपयोग मापदण्ड र “Borrowing for Capital Formation Only” सिद्धान्त लागू गर्ने।
- बजारको औसत व्याजदर सहित सहायक ऋण सम्झौता मार्फत हुने लगानीको लागि interest corridor सम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था गर्ने।
- आन्तरिक ऋणलाई विकास एवं पूँजी निर्माणमा मात्र खर्च हुने गरी आर्थिक कार्यविधि कानूनमा व्यवस्था गर्ने।
- सार्वजनिक ऋणबाट भएको खर्चको जवाफदेहिता प्रतिवेदन (accountability reporting system of debt) पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था मिलाउने।
- बैदेशिक ऋणलाई लगानी रिक्तता (Funding Gap), पूँजी निर्माणमा केन्द्रित गर्ने गरी सहायता परिचालन सम्बन्धी नीतिगत र कानूनी व्यवस्था गर्ने।
- प्रदेश र स्थानीय तहले लिन सक्ने सार्वजनिक ऋणको मापदण्ड तयार गरी वित्त व्यवस्थापनमा थप जिम्मेवार बनाउँदै लैजाने।

(ऋ) अन्तराष्ट्रिय आर्थिक सहायता परिचालनमा गर्नुपर्ने सुधारका विषयहरू

- Project Readiness Filter को कार्यान्वयन सुरु भएकोले सबै वैदेशिक सहायताका आयोजना/कार्यक्रममा यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरी आयोजना/कार्यक्रम पूर्व तयारीलाई प्रभावकारी बनाउने।

- आयोजना/कार्यक्रम कार्यान्वयनमा अन्तर निकाय/तह समन्वय सुदृढ गर्न Steering Committee बैठकहरू नियमित गरी आयोजना कार्यान्वयनमा देखिएका समस्याहरू तत्काल सम्बोधन गर्ने।
- विकास साझेदारका खरिद सम्बन्धी निर्देशिका सम्बन्धमा आयोजना कार्यालयहरूलाई पर्याप्त तालिम/क्षमता विकासका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- वन क्षेत्रको स्वीकृति, वातावरण कानूनमा देखिएका विभिन्न असंगतिमा सुधार गर्ने, रूख गणना प्रकृत्यालाई डिजिटाइजेशन गर्ने।
- वैदेशिक सहायताको वित्तीय लागत क्रमशः बढ्दै गएकोले आयोजना/कार्यक्रम छनौट गर्दा वित्तीय र आर्थिक प्रतिफल थप सुनिश्चित हुने गरी सहायता स्वीकार गर्ने।
- प्रदेश र स्थानीय तहको मागको आधारमा वैदेशिक ऋण सम्झौता गर्दा सो तहले नै ऋणको साँवा व्याजको दायित्व व्यहोर्नुपर्ने र Counterpart Funding गर्ने विषयमा दातृ पक्ष र सम्बद्ध तहलाई आयोजना विकासको सुरु देखिनै जानकारी गराउनुपर्ने।
- आयोजना/कार्यक्रमलाई तोकिएको समय र लागतमा सम्पन्न गराउन अनुगमन प्रणालीलाई नतिजामूलक बनाई समय र लागत वृद्धि (Time and Cost Overrun) हुने समस्या अन्त्य गर्न उच्चस्तरीय अनुगमन संयन्त्र परिचालन गर्ने।
- सहायता परिचालनको पारदर्शिताका लागि मन्त्रालयमा रहेको डिजिटल प्लेटफर्म (DFMIS) लाई अन्य सरकारी सूचना प्रणालीसँग अन्तरआबद्धता (Integration and Interoperability) गराई तथ्याङ्कलाई यथार्थपरक र एकीकृत बनाउने।
- बजेटरी सहायता बापत प्राप्त हुने वैदेशिक ऋणलाई पुँजी निर्माण र रूपान्तरणकारी पूर्वाधार आयोजनामा आबद्ध गरी परिचालन गर्ने नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने।
- नीतिगत सुधारमा आधारित सहायताका सर्तहरू (Policy Matrix) पूरा गर्न र अन्तर-निकाय समन्वयलाई चुस्त बनाउन उच्चस्तरीय अन्तर-मन्त्रालय समन्वय समिति गठन गरी निरन्तर सहजीकरण गर्ने।
- वैदेशिक मुद्राको विनिमय दरमा हुने उतारचढावबाट आयोजनाको लागतमा पर्ने असर न्यूनीकरण गर्न आयोजना तर्जुमाकै चरणमा वैज्ञानिक विश्लेषण गरी 'हेजिड' लगायतका जोखिम व्यवस्थापनका उपाय अवलम्बन गर्ने।
- जलवायु वित्त परिचालनलाई व्यवस्थित बनाउन छुट्टै कार्यविधि तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने र अन्तर्राष्ट्रिय कोषहरूमा प्रत्यक्ष पहुँच स्थापना गर्न सम्बन्धित निकायहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने।
- अनुदान र सहूलियतपूर्ण ऋणको अंश घट्दै गएको सन्दर्भमा 'ब्लेन्डेड फाइनेन्स' र हरित बन्ड जस्ता वैकल्पिक विकास वित्तका उपकरणहरूको सम्भाव्यता अध्ययन गरी प्रयोगमा ल्याउने।
- वैदेशिक मुद्राको विनिमय दरमा हुने उतारचढाव र सम्भावित जोखिमको वैज्ञानिक विश्लेषण र पूर्वानुमान गर्ने प्रणालीका विकास गर्ने।

- वैदेशिक सहायता अन्तर्गत समस्याको रूपमा देखिएको सोधभर्ना लिन बाँकी जस्तो सामान्य विषयलाई आयोजनामा भएको कामको भूक्तानी कै क्रममा र वार्षिक हिसाव मिलान कै समयमा पुरा गर्ने गरी प्रक्रिया निर्धारण गर्ने। यसको जिम्मेवारी खर्च लेखे पदाधिकारीको हुने गरी आर्थिक कार्यविधिमा उल्लेख गर्ने।
- प्रदेश र स्थानीय तहबाट खर्च हुने वैदेशिक स्रोतको खर्च प्रक्रिया र प्रतिवेदनका लागि सम्पर्क मन्त्रालय मार्फत तहगत समन्वय हुने गरी कार्यविधि निर्धारण गर्ने।

(ए) नेपालको सार्वजनिक खर्च प्रणालीमा गर्नुपर्ने सुधारका विषयहरू

- एकीकृत योजना र बजेट समन्वय गरी सङ्घ-प्रदेश-स्थानीय तहमा दोहोरो विनियोजन रोक्न Central Project Registry अनिवार्य गर्ने।
- अवास्तविक बजेट निर्माण रोक्न Macro-fiscal forecasting प्रणाली सुदृढ गरी राजस्व र खर्चको यथार्थपरक पूर्वानुमान अनिवार्य गर्ने। बजेट प्रस्ताव अघि Fiscal Sustainability Test लागू गर्ने।
- सरकारी कोष परिचालन एकीकृत गर्न सबै कार्यसञ्चालन तथा विशेष कोषहरूको पुनरावलोकन गरी आवश्यक बाहेकका कोषहरू खारेज वा मुख्य कोषमा समाहित गर्ने।
- सार्वजनिक सम्पत्ति व्यवस्थापन सुदृढ गर्न National Public Asset Management Framework निर्माण गरी सम्पत्तिको अभिलेख, मूल्याङ्कन, बीमा र उपयोग मापदण्ड स्पष्ट गर्ने।
- महालेखा नियन्त्रक कार्यालयलाई सार्वजनिक सम्पत्ति सम्बन्धी Asset Custodian Institution तोकि जिम्मेवारी, उत्तरदायित्व र रिपोर्टिङ प्रणाली कानुनी रूपमा परिभाषित गर्ने।
- सरकारी कारोबार पूर्ण रूपमा बैकिङ प्रणालीमा आबद्ध गर्न सबै राजस्व र खर्च डिजिटल भूक्तानी प्रणालीमार्फत मात्र सञ्चालन हुने व्यवस्था गर्ने। एकीकृत Beneficiary Identification System सञ्चालनमा ल्याई सबै खाले सार्वजनिक सुरक्षा र संरक्षणको भूक्तानीको ट्र्याकिङ र टारगेटिङ गर्न सक्ने व्यवस्था मिलाउने।
- पूँजीगत खर्चको bunching रोक्न Quarterly Expenditure Ceiling र Commitment Control System कडाइका साथ लागू गर्ने। आयोजना तयारी (Project Readiness) पूरा नभएसम्म भूक्तानी माग गर्न नमिल्ने प्रणालीको विकास गर्ने।
- चालु खर्च नियन्त्रण गर्न MTEF अन्तर्गत चालु खर्चको सिलिङ्ग निर्धारण गरी प्रशासनिक खर्चमा दक्षता मापन प्रणाली लागू गर्ने।
- धेरै आयोजना समावेश गर्ने प्रवृत्ति रोक्न प्रोजेक्ट बैकलाई पूर्ण कार्यान्वयनमा लैजाने।
- लागत-लाभ विश्लेषण अनिवार्य गर्न निश्चित थ्रेसहोल्डभन्दा माथिका आयोजनामा Cost-Benefit Analysis र Socio-economic Appraisal अनिवार्य गर्ने।

- बहुवर्षीय दायित्व व्यवस्थापनलाई सहज बनाउन हाल अर्थ मन्त्रालयबाट श्रोत सुनिश्चितता लिने नीति परिवर्तन गरी मध्यकालिन खर्चसंरचनामै वजेट समावेश गरी बहुवर्षीय आयोजना कार्यान्वयन गर्ने पद्धति लागू गर्ने।
- नगद योजना प्रणाली सुदृढ गर्न Rolling Cash Forecast प्रणाली विकास गरी नगद प्रवाहको त्रैमासिक र मासिक पूर्वानुमान अनिवार्य गर्नुपर्ने।
- प्रतिबद्धता खर्च तथा अनिवार्य दायित्व अभिलेख प्रणाली सुधार गर्न Accrual-based reporting प्रणाली चरणबद्ध लागू गरी भविष्यको दायित्वको स्पष्ट विवरण सार्वजनिक गर्ने।
- गैरबजेटरी निकायहरूको कोष नियन्त्रण सुदृढ गर्न सबै गैरबजेटरी निकायलाई Consolidated Financial Reporting System भित्र समेट्ने।
- सार्वजनिक खरिदमा ढिलाइ घटाउन e-GP प्रणालीलाई IPFMIS सँग पूर्ण एकीकृत गरी समयसीमा उल्लङ्घनमा दण्डात्मक प्रावधान लागू गर्ने।
- खर्चको गुणस्तर र प्रभाव मूल्याङ्कन संस्थागत गर्न स्वतन्त्र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन इकाई स्थापना गरी नियमित खर्च पुनरावलोकन र प्रभाव मूल्याङ्कन अनिवार्य गर्ने।

सरकारको कोष माथि भविष्यमा आइपर्ने सक्ने जोखिम न्यूनीकरणका लागि देहायका कार्यहरू गर्ने:

- प्रदेश, स्थानीय तह र स्रोतको उचित प्रबन्ध नगरेका कार्यसञ्चालन कोष तथा गैरबजेटरी निकायमा रहेका कोषहरूको दिगो स्रोत व्यवस्थापन नभई आर्थिक दायित्व सिर्जना गर्न नपाउने गरी आर्थिक कार्यविधिमा व्यवस्था गर्ने।
- हाल सिर्जित भईसकेका अनिवार्य दायित्वका विषयलाई सम्बोधन गर्ने गरी योगदानमा आधारित कोषको व्यवस्था तत्कालै गर्ने।
- मध्यमकालीन खर्च संरचनालाई अनिवार्य गराई सो आधारमा वार्षिक योजना स्वीकृत गर्ने गरी वजेट प्रणाली मार्फत स्रोतको उचित प्रबन्ध विना परियोजना सुरु नगर्ने गरी भविष्यमा परियोजनाहरूका लागि स्रोतको अभाव भई अधुरो रहन जाने अवस्थालाई निरुत्साहित गर्ने।
- सङ्घीय सरकारबाट वित्तीय हस्तान्तरण भएका निकाय, कार्यसञ्चालन कोष र गैरबजेटरी निकायमा मौज्जात रहने रकमको परिचालनका लागि नगद योजना र स्वीकृत कार्यक्रमको कार्ययोजनाका आधारमा सङ्घीय सरकारले निष्क्रिय रहेका वा रहने त्यस्ता कोषहरूको रकम परिचालन सम्बन्धमा आर्थिक कार्यविधि कानूनमा प्रावधान गरी आन्तरिक नियन्त्रण सहितको निष्क्रिय कोष परिचालन कार्यविधि लागू गर्ने।
- मौद्रिक नीति अनुसार लिनुपर्ने बाहेकका सार्वजनिक ऋण लिनुपर्दा निष्क्रिय वा मौज्जात रहेका सार्वजनिक कोषहरूको परिचालनलाई प्राथमिकता दिने।

सार्वजनिक सम्पत्तिको संरक्षण र उपयोगका लागि देहाय अनुसारका कार्यहरू गर्ने:

- सार्वजनिक सम्पत्तिको व्यवस्थापन नीति र खाका विकास गरी अभिलेख र मूल्याङ्कन जस्ता कार्यका लागि अभिलेखीकरण मापदण्ड सहितको प्रणाली निर्धारित गर्ने।
- सरकारी सम्पत्ति र सार्वजनिक सम्पत्ति सम्बन्धी परिभाषागत स्पष्टताका लागि आर्थिक कार्यविधिमा उल्लेख गर्ने।
- सरकारी सम्पत्तिको अभिलेख, संरक्षण र उपयोगका लागि सम्बन्धित सार्वजनिक निकायलाई जिम्मेवार गराउने। यस्तो सम्पत्तिको विषयमा महालेखा नियन्त्रक कार्यालयलाई केन्द्रीय निकायको रूपमा जिम्मेवारी प्रदान गर्ने।
- सार्वजनिक सम्पत्तिको संरक्षणका लागि संविधानको प्रावधान अनुसारका निकायहरू जिम्मेवार हुने र यसका लागि केन्द्रीय निकायको रूपमा भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालयलाई जिम्मेवारी प्रदान गर्ने।
- सार्वजनिक सम्पत्ति व्यवस्थापन प्रणाली (PAMS V२) को सुदृढीकरण गरी पूर्वाधार सम्पत्तिको लेखाङ्कन आधार तयार गर्ने। सम्पत्ति मूल्याङ्कनको फ्रेमवर्क (Valuation Framework) आधारहरू तयार गर्ने।
- स्थिर सार्वजनिक सम्पत्तिहरूको जीपिएस ट्राकिङ्गको व्यवस्था गर्ने।
- सार्वजनिक सम्पत्तिहरूको आन्तरिक लेखापरीक्षणका लागि छुट्टै मानदण्ड तथा कार्यविधि तयार गरी लागू गर्ने।

सबै प्रकारका सरकारी कारोवार बैङ्किङ्ग प्रणालीमा आवद्ध गर्ने सम्बन्धमा देहाय अनुसार गर्ने:

- एक लाभग्राही वा व्यक्तिका लागि फरकफरक सेवाका लागि फरकफरक बैंक खाता खोल्नुपर्ने बाध्यता अन्त्य गरी एक व्यक्तिका लागि एक बैंक खाताबाट सहज कारोवार हुन सक्ने गरी अन्तर आवद्धताहरूमा तत्काल सुधार गर्ने।
- निवृत्तिभरण भुक्तानी लगायतका सरकारी कारोवारमा सरकारले बैङ्कहरूलाई तिर्नुपर्ने कमिशन रकमलाई शून्य कायम गर्ने।

सरकारी कोष परिचालनका लागि निम्न कार्यहरू गर्ने:

- सरकारी कारोवारका लागि नगद योजनालाई अनिवार्य गर्ने।
- प्रतिवद्धता खर्च र अनिवार्य दायित्व सम्बन्धी पूर्वअभिलेख कार्यलाई अनिवार्य गरी प्रतिवद्धता/अनिवार्य दायित्व लेखाङ्कनका आधारमा मात्र खर्च लेख्ने।
- खास आवश्यकता नभएका धेरै कार्यसञ्चालन प्रकृतिका कोषहरू र विशेष कोषहरूलाई खारेज गरी अर्थ मन्त्रालय र महालेखा नियन्त्रक कार्यालयको पूर्व स्वीकृतिमा मात्र त्यस्ता कोषहरू रहने व्यवस्था गर्ने।
- गैरबजेटरी निकायहरूको कोष परिचालनका लागि छुट्टा आर्थिक कानूनको व्यवस्था गर्ने। यसमा एक्स्ट्रा बजेटरी निकायहरूको पहिचान, नक्साङ्कनका आधारहरू तयार गरी एक्स्ट्रा बजेटरी निकायहरूको खाता सञ्चालन, बैङ्क व्यवस्था लगायतका मापदण्ड सहितको कार्यविधिजन्य विषय स्वीकृत गरी लागू गर्ने।

(ऐ) नेपालको सार्वजनिक खरिद प्रणालीमा गर्नुपर्ने सुधारका विषयहरू (सम्बन्धित खण्डमा विस्तृत):

- सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयको संगठन संरचना पुनरावलोकन गरी जनशक्ति, श्रोत साधन थप गर्ने। साथै यस कार्यालयको जनशक्तिलाई निश्चित कार्यकालसम्मको सुनिश्चतता र जनशक्तिको क्षमता विकासमा जोड दिने।
- सार्वजनिक खरिद ऐन, नियमावलीलाई समयानुकूल परिमार्जन गर्ने। सार्वजनिक खरिदसँग सम्बन्धित विधिहरू नतिजासँग जोडिने गरी नेपालको परिवेश अनुसार निर्धारण गर्ने। यसका लागि सामुदायिक खरिद, नियमित प्रकृतिका कार्यहरूका लागि हुने खरिद, सूचना प्रविध तथा विशिष्टकृत वस्तु वा सेवाका लागि हुने खरिदका लागि सुस्पष्ट रूपमा छुट्टाछुट्टै खरिदका विधिहरू निर्धारित गर्ने।
- खरिद कार्यलाई बजेट निर्माणसगै आवद्ध गरी खरिद योजनाको आधारमा बजेट विनियोजन हुने कानूनी व्यवस्था गर्ने।
- बजेट व्यवस्था र बहुवर्षीय खरिद कार्यलाई प्रभावकारी बनाउन स्वीकृत वार्षिक योजना र मध्यमकालीन खर्च संरचनामा व्यवस्था नभई खरिद प्रक्रिया सुरु गर्न नहुने विषय आर्थिक कार्यविधि कानूनमा व्यवस्था गर्ने।
- वैदेशिक सहायताको वित्तीय सम्झौता भएपश्चात कार्यान्वयनका क्रममा कुनै परिवर्तन नगरी खरिद कार्य हुने भनी खरिद कानूनमा नै विशेष प्रावधान राखे।
- विद्युतीय खरिद प्रणालीलाई बजेट निर्माण प्रणाली, एकल खाताकोष अन्तर्गतका प्रणाली र अन्य खर्च भुक्तानीसँग सम्बन्धित प्रणालीमा आवद्ध गराउने। विद्युतीय खरिद प्रणालीलाई सार्वजनिक खरिदका सबै पक्षलाई समेट्ने गरी बोलपत्रदाताको प्रोफाइलसम्बन्धी विवरणसमेत समाहित गरी स्तरोन्नति गरी सार्वजनिक खरिदलाई स्वच्छ र पारदर्शी बनाउने।
- खरिदका प्रक्रिया र नियन्त्रण व्यवस्थाहरूलाई सरल, स्पष्ट र पूर्वानुमानयोग्य गराउन खरिदका लागि आवश्यक पर्ने साझा नर्स, स्ट्याण्डर्ड र प्राविधिक मार्गदर्शनहरू सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले जारी गर्ने। यसको आधारमा विषय क्षेत्रगत नर्स, स्ट्याण्डर्ड र प्राविधिक मार्गदर्शनहरू जारी गर्ने अधिकार सम्बन्धित निकायलाई विकेन्द्रीत गर्ने।
- विशेषज्ञ कर्मचारीहरूको समूह बनाई उक्त समूहबाट मात्र सार्वजनिक खरिद कार्य सञ्चालन हुने व्यवस्थालाई संस्थागत गर्दै लैजाने। यसका लागि:
  - खरिद सम्बन्धी कार्य गर्ने व्यवसायिक व्यक्तिलाई सर्टिफिकेशन गरी बजारलाई सवल गराउदै लैजाने।
  - सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी तीनवटै तहका खरिद कार्यमा संलग्न हुने कर्मचारीलाई न्यूनतम मापदण्डमा आधारित भई कम्तीमा पनि अनुशिक्षण वा तालिम प्रदान गरी सार्वजनिक खरिदसम्बन्धी क्षमता विकास सहित कार्यजिम्मेवारी प्रदान गर्ने व्यवस्था गर्ने।

- सार्वजनिक निकायका पदाधिकारी तथा निजी क्षेत्रका सम्बद्ध जनशक्तिसमेतका लागि प्रतिवद्धता सहित आवश्यक आचरण निर्माण गरी कडाइका साथ लागू गर्ने।
यसका लागि:
  - सरोकारवालाले आफ्नो आचरण र व्यवहारमा सुधार गरी सार्वजनिक खरिदलाई स्वच्छ, पारदर्शी, प्रभावकारी र विवादरहित बनाउन निरन्तर प्रयासरत रहनुपर्ने।
  - निजी क्षेत्रले आफूलाई व्यावसायिक बनाउनुका साथै आफ्नो पेसालाई मर्यादित बनाउन निरन्तर प्रयत्नशील रहनुपर्ने।
  - सार्वजनिक खरिदको प्रतिफलका साथै खरिदका विभिन्न पक्षसँग सम्बन्धित विषयमा हालको सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले निरन्तर रूपमा अनुसन्धान गर्दै प्राप्त निष्कर्षलाई कार्यान्वयनमा लैजानेतर्फ अग्रणी भूमिका खेल्ने।
- सार्वजनिक खरिदका प्रत्येक चरणहरूलाई पारदर्शी गराउन विद्युतीय खरिद प्रणालीको कार्यसँग सम्बन्धित नागरिक सूचनाहरूलाई स्वतः प्रकाशन हुने एवं नागरिक पहुँचयोग्य गराउने।

(ओ) नेपालको लेखा, लेखाङ्कन तथा प्रतिवेदन प्रणालीमा गर्नुपर्ने सुधारका विषयहरू:

नेपालको लेखा तथा लेखाङ्कन प्रणालीको सुधारका उपायहरू:

- Accrual आधारित लेखाङ्कन प्रणाली चरणबद्ध रूपमा लागू गर्ने। हालको Modified Cash System बाट पूर्ण Accrual Accounting तर्फ जान Transitional Roadmap तयार गरी दायित्व (liabilities), प्राप्त गर्नुपर्ने रकम (receivables), निवृत्तिभरण दायित्व तथा contingent liabilities को अभिलेख अनिवार्य गर्ने।
- बजेट तर्जुमा, खर्च निकासा, प्रतिवद्धता, भुक्तानी र प्रतिवेदन प्रणालीलाई पूर्ण डिजिटल बनाउन एकीकृत वित्तीय व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (IFMIS) को पूर्ण कार्यान्वयन गर्ने।
- PAMS V2 स्तरोन्नति गरी सम्पत्ति तथा दायित्वको पूर्ण अभिलेख प्रणाली विकास गर्ने। Asset valuation, depreciation, disposal तथा verification लाई नियमित गर्न barcode/RFID आधारित asset tracking प्रणाली लागू गर्ने।
- एकीकृत कोडिङ्ग म्यानुअल जारी गरी सङ्घ-प्रदेश-स्थानीय तहमा Chart of Accounts (CoA) को पूर्ण एकरूपता सुनिश्चित गर्ने र यस सम्बन्धमा नियमित अनुपालन अडिट गर्ने।
- प्रतिवद्धता नियन्त्रण प्रणाली कडाइका साथ लागू गर्ने। खर्च प्रतिवद्धता स्वीकृतिबिना भुक्तानी अस्वीकृत हुने स्वचालित प्रणाली विकास गरी वक्यौता र भुक्तानी बाँकी दायित्व घटाउने।

- आन्तरिक नियन्त्रणको ढाँचा सुदृढ गरी एउटै व्यक्तिले प्रस्ताव गर्ने, स्वीकृत गर्ने र भुक्तानी गर्ने प्रक्रिया गर्न नपाउने व्यवस्था तत्काल लागू गर्ने।
- SuTRA, TSA, LMBIS, e-GP लगायतका प्रणालीबीच real-time integration गरी दोहोरो प्रविष्टि र data mismatch हटाउने।
- बैंक तथा कोषको हिसाब मिलान स्वचालित बनाई मासिक स्वचालित मिलान प्रणाली अनिवार्य गर्ने र विलम्ब भएमा जिम्मेवार निकायलाई उत्तरदायी बनाउने।
- सरकारी लेखापालनका लागि अनिवार्य व्यवसायिक प्रमाणीकरण कार्यक्रम सञ्चालन गरी IT skill gap घटाउने।
- PIS र Accounting System एकीकृत गरी केन्द्रीय पे-रोल प्रणालीलाई संस्थागत गर्ने।
- Capital Asset Register पूर्ण बनाई Depreciation Accounting व्यवहारमा लागू गर्ने।

नेपालको सरकारी वित्तीय प्रतिवेदन प्रणाली सुधारका उपायहरू:

- Real-time Reporting Dashboard विकास गरी गुणस्तर र समयपालनामा सुधार गर्ने र वित्तीय तथ्याङ्कको प्रविष्टिमा निश्चित मिति राखी ढिलाइमा दण्डात्मक व्यवस्था गर्ने।
- वित्तीय प्रतिवेदनलाई भौतिक प्रगति र नतिजा सूचकसँग जोडेर Performance-linked Financial Statement तयार गर्ने।
- Statistical tools र Data Analytics प्रयोग अनिवार्य गर्दै Quarterly report मा trend analysis, variance analysis, forecasting model समावेश गरी प्रतिवेदनलाई गुणात्मक बनाउने।
- Consolidated वित्तीय प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्ने समयावधि कानून संशोधन गरी पछिल्लो आर्थिक वर्षको पहिलो त्रैमासिक भित्र स्पष्ट किटान गर्ने।
- वार्षिक वित्तीय जोखिमको प्रतिवेदन तयार गरी सार्वजनिक गर्नुपर्ने जसमा Contingent liabilities, SOE risk, pension liabilities, PPP exposure लगायतका जोखिम स्पष्ट खुलाउने।
- दातृनिकायबाट सञ्चालित आयोजनाहरू पूर्ण रूपमा राष्ट्रिय प्रतिवेदन प्रणालीमा समावेश गरी Off-budget support लाई Consolidated Reporting Framework भित्र ल्याउने।
- सङ्घीय तहगत समन्वय सुधार गर्न Fiscal Reporting Coordination Mechanism स्थापना गर्ने साथै प्रदेश र स्थानीय तहबाट आउने प्रतिवेदनको standardized template विकास गर्ने।
- Nepal Public Sector Accounting Standards (NAPSAS) लाई चरणबद्ध रूपमा पूर्ण लागू गरी IPSAS compliant reporting तर्फ जाने।
- अर्थ मन्त्रालयमा Fiscal Risk Management Unit स्थापना गरी भविष्यमा आइपर्ने जोखिमको नियमित आंकलन, stress testing र scenario analysis गर्ने जिम्मेवारी स्पष्ट तोक्ने।

- ऐनअनुसारका प्रतिवेदन समयमै प्रकाशन सुनिश्चितताको लागि Legal compliance tracking system विकास गरी रिपोर्ट प्रकाशनको त्रैमासिक अनुगमन गर्ने।
- Citizen-friendly Financial Reporting प्रणाली विकास गर्ने। सरलीकृत बजेट तथा वित्तीय विवरण (Citizen Budget, Citizen Financial Report) प्रकाशन गरी सार्वजनिक पारदर्शिता बढाउने।

(औ) नेपालको लेखापरीक्षण प्रणालीमा गर्नुपर्ने सुधारका विषयहरू:

आन्तरिक लेखापरीक्षणलाई नतिजामूलक गराउन निम्न कार्यहरू गर्ने:

- आन्तरिक लेखापरीक्षणलाई विभागीकरण (departmentalized) गरी आर्थिक तथा वित्तीय व्यवस्थापन विज्ञता र सम्बन्धित विषयक्षेत्रको विज्ञता सहितको संयुक्त टोली मार्फत आन्तरिक लेखापरीक्षण गर्ने गरी सुधार गर्दै लैजाने।
- Risk-Based Internal Audit Framework संस्थागत गरी सबै निकायमा जोखिम पहिचान, जोखिम मापन र प्राथमिकता निर्धारणका लागि Risk Register तयार गरी सोही आधारमा वार्षिक अडिट योजना स्वीकृत गर्ने।
- Theme-Based र Sector-Specific Audit अभ्यास सुरु गर्ने। कार्यालयको कार्यप्रकृति अनुसार (जस्तै: खरिद, अनुदान, पूर्वाधार, सामाजिक सुरक्षा) विषयगत आन्तरिक लेखापरीक्षण सञ्चालन गर्ने।
- Compliance-Oriented Audit बाट Performance-Oriented Audit तर्फ रूपान्तरण भई नियम पालना जाँच मात्र नभई खर्चको दक्षता, प्रभावकारिता र नतिजा विश्लेषण समावेश गर्ने पद्धतिको विकास गर्ने। तीनै तहका सरकारको आन्तरिक लेखापरीक्षणको लागि मानदण्ड जारी गर्ने।
- Committee of Sponsoring Organizations (COSO) Framework मा आधारित आन्तरिक नियन्त्रणको ढाँचा लागू गरी control environment, risk assessment, control activities, monitoring प्रणाली स्पष्ट गर्ने।
- System-Based Audit क्षमता विकास गर्नका लागि SuTRA, TSA, e-GP, LMBIS जस्ता डिजिटल प्रणालीमा Data Analytics र IT Audit गर्न दक्ष जनशक्ति विकास गर्ने।
- आन्तरिक लेखापरीक्षणले दिएका सुझावहरूको कार्यान्वयन स्थिति Real-time tracking dashboard मार्फत अनुगमन गर्ने। आन्तरीक लेखापरीक्षणलाई विशेष प्राथमिकता दिई अन्तिम लेखापरीक्षण हुनु अगावै यसका सुझावहरूको कार्यान्वयन गरिसक्नुपर्ने गरी कार्यालय प्रमुख र आर्थिक प्रशासन प्रमुखलाई जिम्मेवार गराउने।
- Annual Audit Plan लाई जोखिम विश्लेषणमा आधारित बनाउने। High-risk spending units, high-value procurement, multi-year commitments आदि प्राथमिकतामा राखी योजना तयार गर्ने।

- Internal auditors का लागि IT Audit, forensic audit, data analysis, public procurement audit सम्बन्धी तालिम अनिवार्य सञ्चालन गर्ने। आन्तरिक लेखापरीक्षकहरूको व्यवसायिकता, जोखिमको क्षेत्र, प्रतिवेदन लेखन सीप, संस्थागत तथा बाह्य परिवेशहरूको आंकलन सहितको आन्तरिक लेखापरीक्षण तालिम मोड्यूलको विकास गर्ने।
- जिल्लास्थित कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट आन्तरिक लेखापरीक्षण हुँदाका बखत आंकलन भएका जोखिमजन्य क्षेत्रको छुट्टै वार्षिक प्रतिवेदन गर्नुपर्ने व्यवस्था मिलाउने।
- आन्तरिक लेखापरीक्षण प्रतिवेदनको गुणस्तर सुनिश्चित गर्न peer review र periodic quality assessment व्यवस्थालाई सुदृढ बनाउने।
- Internal Audit लाई Strategic Advisory Role दिई त्रुटि पहिचान गर्ने निकाय नभई व्यवस्थापनलाई जोखिम न्यूनीकरण र सुधार रणनीति सिफारिस गर्ने निकायको रूपमा विकास गर्ने।
- आन्तरिक लेखापरीक्षण इकाईलाई प्रशासनिक हस्तक्षेपबाट मुक्त राखी functional independence सुनिश्चित गर्ने।

अन्तिम लेखापरीक्षण प्रणाली सुधारका उपायहरू:

- Rule-based Audit बाट Risk-Based र Performance Audit तर्फ विस्तार गर्ने र विनियोजन लेखापरीक्षणसँगै खर्चको प्रभावकारिता, मूल्य-प्रतिफल (Value for Money) र कार्यक्रमको नतिजा विश्लेषण समावेश गर्दै लैजाने। High-risk sectors (public procurement, grants, SOEs, multi-year projects) मा प्राथमिकतामा आधारित लेखापरीक्षण गर्ने।
- चालु प्रकृतिका बेरुजु न्यूनीकरणका लागि Thematic Audit अभियान सञ्चालन गर्ने र हरेक वर्ष दोहोरिने बेरुजुका विषयहरूमा विशेष अध्ययन गरी मूल कारण पहिचान गर्ने क्षमताको विकास र विस्तारमा जोड दिने।
- Parliamentary Follow-up Mechanism सुदृढ गरी महालेखापरीक्षकको प्रतिवेदनमाथि समयमै छलफल र निर्णय सुनिश्चित गर्न सार्वजनिक लेखा समितिको monitoring प्रणाली सशक्त बनाउँदै जाने।
- डिजिटल वित्तीय प्रणालीहरूको Cyber Security Audit, System Audit र Data Integrity Audit नियमित गरी IT अडिटलाई सुदृढ बनाउने।
- बेरुजु फछ्यौट र सुझाव कार्यान्वयनलाई KPI सँग जोडेर जिम्मेवार पदाधिकारीलाई उत्तरदायी बनाउने।
- ठूला आयोजना र सार्वजनिक खर्च कार्यक्रमहरूमा लागत-लाभ विश्लेषण र outcome evaluation मा आधारित लेखापरीक्षण सुरु गरी Value For Money Audit लाई संस्थागत र सुदृढ बनाउने।

- Audit Reporting Timeliness सुधार गर्न NAMS प्रणालीमा सुधार गरी प्रतिवेदन तयार गर्ने समय घटाउने।
- वित्तीय तथ्याङ्कहरूको Integrated Audit Data Analytics प्रयोग गर्ने प्रणालीको विकास गरी anomaly detection, pattern analysis गर्ने पद्धतिको सुरुवात गर्ने।
- Public Disclosure सुदृढ बनाउन लेखापरीक्षणका निष्कर्षलाई नागरिकमैत्री सारांश सहित सार्वजनिक गरी सामाजिक उत्तरदायित्व बढाउने।
- महालेखा नियन्त्रक कार्यालयद्वारा संचालित प्रणालीहरूको प्राविधिक अडिट गराई प्राप्त सुझावहरूको कार्यान्वयन गर्ने। नियमित/आकस्मिक रूपमा Vulnerability Assessment and Penetration Testing - VAPT जस्ता प्राविधिक र सुरक्षण अडिट गरी प्राप्त सुझावका आधारमा प्रणाली स्तरोन्नति र जोखिम न्यूनीकरण गर्ने।
- लेखापरीक्षण कार्यमा सूचना प्रविधि मार्फत वा अन्य विधिद्वारा विश्लेषण गरी स्रोत परिचालन (प्राप्ति र खर्च दुवैको हकमा) र नतिजा सम्बन्धलाई प्राथमिकतामा राखि लेखापरीक्षण गर्नुपर्ने पूर्वशर्त निर्धारण गर्ने।
- सैद्धान्तिक वेरुजुलाई सुधारको मुख्य विषय बनाउने गरी लेखाउत्तरदायी अधिकृत, विभागीय प्रमुख, कार्यालय/आयोजना प्रमुख र आर्थिक प्रशासन प्रमुखको काम कर्तव्य र अधिकारमा उल्लेख गर्ने।
- वेरुजु सम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था गरी यसका स्वीकार्य/अस्वीकार्य तहलाई स्तरीकरण गर्न मापदण्ड जारी गर्ने।
- अन्तिम लेखापरीक्षणमा खटिने कर्मचारीले लेखापरीक्षणको क्रममा सम्बन्धित निकायको खर्चमा फिल्ड व्यवस्थापन, किनमेल र व्यक्तिगत लाभका आधारमा वेरुजू लेखे नलेखे निर्णय गर्ने गरेको भन्ने आरोप र कतिपय यथार्थलाई चिर्न उच्च सत्यनिष्ठा कायम गर्ने।
- अन्तिम लेखापरीक्षणमा संलग्न कर्मचारीहरूलाई समसामयिक तालीम तथा क्षमता विकासका कार्यक्रम संचालन गर्ने।

(अं) सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनमा नियमन अनुगमन तथा आन्तरिक नियन्त्रणमा सुधारका

उपायहरू:

वित्तीय जवाफदेहिता र आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली प्रभावकारी बनाउने सम्बन्धमा देहायका कार्यहरू गर्ने:

- बजेट स्वीकृतिसँगै वार्षिक कार्यान्वयन कार्ययोजना र खरिद योजना अनिवार्य रूपमा स्वीकृत गर्ने। कार्यतालिका उल्लङ्घन भएमा स्वचालित रूपमा प्रणालीमा “delay flag” देखिने गरी डिजिटल अनुगमन प्रणाली विकास गर्ने।
- आन्तरिक नियन्त्रण सहित वित्तीय जोखिम न्यूनीकरण योजना निकायगत रूपमा स्वचालित गराउने। यसका लागि कार्यालय प्रमुखसँग कार्यसम्पादन सम्झौता गर्ने।
- उच्च कार्यसम्पादन गर्ने निकायलाई कार्यसम्पादन अनुदान प्रदान गर्ने।

- आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन तथा नियमावलीमा आर्थिक प्रशासन शाखा प्रमुखको बजेटरी नियन्त्रण सम्बन्धी जिम्मेवारी थप स्पष्ट बनाई सोको पालना हरेक कार्यालय तथा केन्द्रीय निकायले अनिवार्य गर्नुपर्ने।
- आर्थिक प्रशासन शाखा प्रमुखको दरबन्दी रिक्त नभएको अवस्थामा निजले गर्ने सम्पूर्ण कार्यहरू निज सरहको अर्को पदलाई प्रत्यायोजन गर्न नपाउने व्यवस्था गर्ने।
- आन्तरिक नियन्त्रण समितिलाई Budget Accountability Monitoring को समेत कायदेशि प्रदान गर्ने।
- केन्द्रीय निकायले मातहतका सबै कार्यालयहरूको Internal Control Manual तर्जुमा र कार्यान्वयनको अनिवार्य अनुगमन गर्ने। Internal Control Compliance Scorecard विकास गरी कमजोर निकायलाई सुधार योजना लागू गर्न बाध्य पार्ने।
- हरेक कार्यालयले वार्षिक रूपमा Internal Control Self-Assessment Report तयार गरी अनिवार्य रूपमा माथिल्लो निकायमा पेश गर्ने व्यवस्था गर्ने।
- IPFMS मा रहेको प्रतिवद्धता लेखाङ्कन प्रणालीमा आयोजना चक्र (आयोजना सुरु, चालु अवस्था र सम्पन्न वा ठेक्का अन्त) का तह अनुसारको प्रतिवेदन आउने गरी स्तरोन्नतिको व्यवस्था गर्ने।
- वित्तीय सूचना प्रणालीबाट जारी भएका विश्लेषणात्मक सूचनालाई प्रमाणको रूपमा लिई पछिल्लो कार्यप्रक्रियामा उपयोग गर्न सकिने गरी आर्थिक कार्यविधिहरूमा प्रावधान राख्ने।
- Open Budget Portal मा मन्त्रालयगत Performance Dashboard प्रकाशित गर्ने।
- नागरिक समाज, संसद र लेखा समितिलाई चौमासिक प्रगति प्रतिवेदन उपलब्ध गराउने व्यवस्था अनिवार्य गर्ने।

आर्थिक कार्यविधि कानूनको पूर्ण पालनाका सम्बन्धमा देहायका कार्यहरू गर्ने:

- बजेट निर्माण र कार्यान्वयन चरणमा आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व सम्बन्धी कानूनको अनुपालन अनिवार्य गर्न Digital Compliance Checklist प्रणाली विकास गर्ने।
- कानून उल्लङ्घनमा जिम्मेवार पदाधिकारीमाथि स्पष्ट दायित्व निर्धारण गरी दण्ड तथा प्रोत्साहन (incentive & sanction) प्रणाली लागू गर्ने।

नर्म्स, मापदण्ड र प्रक्रियागत कार्यविधि कार्यान्वयनका सम्बन्धमा देहायका कार्यहरू गर्ने:

- Standard Operating Procedures (SOPs) तयार गरी सबै निकायमा अनिवार्य लागू गर्ने।
- खर्च स्वीकृत गर्नु अघि नर्म्स र मापदण्डको डिजिटल validation गर्ने प्रणालीको विकास गर्ने।

Fiduciary Risk सम्बन्धी सचेतना र क्षमता अभिवृद्धि:

- पदाधिकारी तथा लेखा समूहका कर्मचारीहरूका लागि Fiduciary Risk Management र Public Financial Management सम्बन्धी नियमित तालिम सञ्चालन गर्ने।
- उच्च जोखिम क्षेत्र (procurement, grants, capital projects) मा विशेष जोखिम अल्पीकरण मोड्यूल (risk mitigation module) लागू गर्ने।

कर्मचारीहरूको सत्यनिष्ठा मूल्याङ्कन सूचक र जीवनचर्या अडिट:

- राजस्व, लेखा, इन्जिनियरिङ्ग, लेखापरीक्षण र लेखा उत्तरदायी अधिकारीहरूको अनिवार्य सत्यनिष्ठा मूल्याङ्कन सूचक विकास गरी आवधिक सत्यनिष्ठा परीक्षण गर्ने।
- योजना, बजेट, विनियोजन, भुक्तानी र लेखापरीक्षणमा हुने सबै खाले घूस र कमिसनखोरीलाई निर्ममतापूर्वक नियन्त्रण गर्ने।
- वैदेशिक लगानी वा सहयोगका आयोजनाहरूमा सम्बन्धित देशको खरिद कानून लागू हुने अवस्थामा नियमानुसार प्राप्त हुने कमिसन अनिवार्य रूपमा राज्यकोषमा जम्मा गर्ने र सो को विवरण सार्वजनिक गर्ने व्यवस्था मिलाउने।

१०. सार्वजनिक खरिद

(क) नागरिक अपेक्षा

- कसले, कसरी, कति रकममा ठेक्का पायो? भन्ने कुरा सबैलाई थाहा हुने पारदर्शी (Transparent) सार्वजनिक खरिद प्रणाली होस्।
- सार्वजनिक रकम दुरुपयोग नहुने भ्रष्टाचाररहित (Corruption-free) खरिद प्रणाली होस्। मिलेमतो, घुस र अनियमितता अन्त्य होस्, भ्रष्टाचारमा संलग्नलाई कडा कारवाही होस्।
- सडक, पुल, भवन गुणस्तरीय (Quality-focused) रूपमा बनेोस्। निर्माण तथा सेवा उच्च गुणस्तरको होस्। गुणस्तरहीन काम गर्ने ठेकेदारलाई कारवाही होस्।
- वर्षौंसम्म अधुरा परियोजना देख्न नपरोस्। परियोजना निर्धारित समयमा सम्पन्न होऊन्। अनावश्यक ढिलाई नहोस्। कसले गल्ती गर्‍यो भन्ने स्पष्ट होस्। जिम्मेवार अधिकारी र ठेकेदार उत्तरदायी हुने तथा कमजोरी भएमा स्पष्ट रूपमा जिम्मेवार पहिचान गर्ने स्थिति होस्।
- ठेक्कापट्टामा राजनीतिक वा व्यक्तिगत प्रभाव नहोस्। सबैलाई समान अवसर होस्। योग्य र सक्षम बोलपत्रदाताले मात्र ठेक्का पाओस्।
- खरिद प्रकृयमा आधुनिक, डिजिटल र पारदर्शी प्रणाली होस्। पूर्ण रूपमा e-GP प्रणाली लागू होस्। अनलाइन अनुगमन र सूचना उपलब्ध होस्।
- सार्वजनिक ढुकुटी वास्तविक आवश्यकतामा मात्र खर्च होस्। सार्वजनिक हित केन्द्रित परियोजना छनोट र कार्यान्वयन होस्।
- कमजोर काम तुरुन्त सच्याउने गरी प्रभावकारी नियमित अनुगमन र निरीक्षण प्रणाली होस् जसमा नागरिक सहभागिता समेत सुनिश्चित होस्।
- गलत गर्ने ठेकेदार र कर्मचारीलाई कारवाही हुने र कालोसूची प्रणाली प्रभावकारी होस्।

(ख) सुधारका लागि सुझावहरू

- नीतिगत तथा कानूनी सुधार: राष्ट्रिय सार्वजनिक खरिद नीति तर्जुमा गर्ने, 'Value for Money' र 'Life Cycle Cost' अवधारणा लागू गर्ने, क्षेत्रगत निर्देशिकाहरू तयार पार्ने तथा खरिद सम्बन्धी कानून र आचारसंहितामा समयानुकूल परिमार्जन गर्ने।
- योजना तथा तयारीमा सुधार: वार्षिक खरिद योजना अनिवार्य गर्ने, आयोजनाको तयारीका लागि 'एकीकृत परियोजना तयारी गेट' (Feasibility, DPR, EIA आदि) लागू गर्ने र लागत अनुमान बजार मूल्य र इन्जिनियरिङ्ग मापदण्ड अनुसार व्यवहारिक र यथार्थपरक बनाउने।
- संस्थागत तथा मानवस्रोत विकास: सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालय (PPMO) को सङ्गठन संरचना सुदृढ गर्ने, खरिद शाखाहरूलाई सक्रिय बनाउने र खरिद विशेषज्ञहरूको 'अक्रेडिटेशन' प्रणाली विकास गर्ने।
- डिजिटल रूपान्तरण (e-GP): e-GP प्रणालीलाई 'end-to-end' (योजनादेखि भुक्तानीसम्म) विस्तार गर्ने, सर्भर क्षमता बढाउने, र ठेकेदार/आपूर्तिकर्ताको केन्द्रीय प्रोफाइल डेटाबेस निर्माण गर्ने।
- प्रतिस्पर्धा तथा पारदर्शिता: ब्रान्ड-न्युट्रल स्पेसिफिकेशन अनिवार्य गर्ने, स्लाइसिड/प्याकेजिड मार्फत हुने मिलेमतो रोक्ने, भूत (Ghost) ठेकेदारको अन्त्य गर्ने र गुनासो व्यवस्थापन प्रणालीलाई e-GP सँग एकीकृत गर्ने।
- ठेक्का कार्यान्वयन तथा सुशासन: सम्झौता व्यवस्थापनमा माइलस्टोनमा आधारित अनुगमन गर्ने, पेस्की दुरूपयोग रोक्ने, कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन (Performance Rating) लागू गर्ने, प्राविधिक अडिटको व्यवहारिक कार्यान्वयन र कालोसूची प्रणालीलाई सुदृढ र क्रेडिट रेटिङ्गमा आधारित बनाउने।
- गुणस्तर र नवप्रवर्तन: तेस्रो पक्ष निरीक्षण (Third-party audit) लागू गर्ने, दिगो सार्वजनिक खरिद (Green/Social) मापदण्ड अपनाउने र Reverse Auction/Framework Contract जस्ता नवीन विधिको प्रयोग गर्ने।
- एकीकरण र समन्वय: खरिद, लेखा, र सम्पत्ति व्यवस्थापन प्रणालीहरू (IFMIS) को एकीकरण गर्ने, संघीय संरचनामा 'Procurement Clinic' मार्फत सहजीकरण गर्ने र समानान्तर अनुगमन बन्द गरी एकीकृत प्रणाली लागू गर्ने।
- निजी क्षेत्र व्यावसायिकता: निजी क्षेत्रलाई खरिद सम्बन्धी आचारसंहिता र प्रक्रियामा नियमित तालिम प्रदान गर्ने।

- कार्यान्वयन र परिवर्तन व्यवस्थापन: सुधार योजनाको अनुगमनका लागि उच्चस्तरीय 'Reform Steering Committee' गठन गरी नियमित प्रगति समीक्षा गर्ने र विशिष्टीकृत उपकरण बाहेकका कार्यालय सामानहरू खरिद गर्न 'नेपाल सरकार इ-गभर्नमेन्ट मार्केट प्लेस' विकास गर्ने।

११. भौतिक पूर्वाधार

(क) नागरिक अपेक्षा

- पूर्वाधार क्षेत्र अर्थात बाटोको गुणस्तर राम्रो होस्, सडक सुरक्षामा ध्यान दिइयोस्, सडक यातायात चल्नयोग्य भएको एकिन भएपछि मात्रै यात्रुवाहक सवारी साधन चल्ने व्यवस्था होस्, सडकको नियमित मर्मत संभार होस्, सडक स्तरोन्नति गर्दा यात्रुको सहजता र धुलो नियन्त्रणलाई ख्याल गरियोस्।
- यातायात साधनको यान्त्रिक अवस्था ठिक होस्, वारम्बार अनुगमन होस्, चालको आचरण, बोली व्यवहार यात्रुमैत्री होस्, चालक तथा यात्रुलाई सवारी सुरक्षाका बारेमा तालिम तथा चेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन होस्, क्षमताभन्दा बढी यात्रु चढाउने प्रचलनको अन्त होस्।
- सडक दुर्घटना कम होस्।
- देशका विभिन्न भौगोलिक क्षेत्र, विकासको अवस्था र दुर्गमताको आधार लिई प्राथमिकता, पारदर्शिता र सहभागितामूलक सडक पूर्वाधार आयोजना छनोट र स्रोत व्यवस्थापन होस्।
- पूर्वाधार विकासका कार्यको पूर्वानुमानयोग्यता तथा तोकिएको लागत, गुणस्तर समयभित्र कार्य सम्पन्न होस्।
- यातायात क्षेत्रमा सहज लाइसेन्स प्राप्ति, सहज आवागमन तथा समुचित यातायात प्रणालीको सुनिश्चितता होस्।

(ख) सुधारका लागि सुझावहरू

(अ) नीतिगत र कानूनी सुधार

- मन्त्रालयमा तर्जुमा हुने पूर्वाधार विकास सम्बन्धी नीतिगत विषयमा कम्तिमा पनि सबै क्षेत्रगत विशेषज्ञ, विभागीय प्रमुखहरू र सरोकारवालाहरूको सहभागिता गराउन virtual संयन्त्र तयार गर्ने,
- यातायात तथा सडक पूर्वाधार क्षेत्रको मास्टरप्लान तयार गर्ने,
- काठमाडौंको सार्वजनिक यातायात पुनःसंरचना सम्बन्धी गुरुयोजना तयार गर्ने,
- पूर्वाधार क्षेत्रका आयोजना कार्यान्वयन सम्बन्धी कानून तथा कार्यविधिलाई समयसापेक्ष सुधार गर्ने,
- सार्वजनिक खरिद ऐन २०६३,

- शहरी क्षेत्र सार्वजनिक यातायात प्राधिकरण ऐन २०७९ र नयाँ नियमावली,
- नेपाल पानीजहाज विधेयक,
- सामुद्रिक तथा अन्तरदेशीय जलयातायात सञ्चालन नियमावली,
- शहरी सार्वजनिक यातायातको सेवाको गुणस्तर, भाडा निर्धारण मापदण्ड तोक्ने र सार्वजनिक सवारी साधनको मापदण्ड तोक्ने,
- रेल तथा जल यातायात सञ्चालन र नियमन सम्बन्धी मापदण्डहरू तयार गर्ने,
- पानीजहाज सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरू जस्तै: STCW, MLC २००६, ILO Convention १८५, MARPOL, Tonnage, SoLAS अनुमोदनका लागि पेश गर्ने।

(आ) यातायात पूर्वाधार आयोजनाहरूको व्यवस्थापनमा सुधार

- यातायात पूर्वाधार सम्बन्धी वार्षिक योजना, बजेट तथा कार्यक्रमको तयारी र स्रोत व्यवस्थापन सोही योजनाको कार्ययोजनासँग तादात्म्य हुने गरी तर्जुमा गर्ने,
- भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालयको जिम्मेवारीमा रहेका रणनीतिक सडक तथा पुल, रेल, जलमार्ग तथा राष्ट्रिय गौरव र रूपान्तरणकारी आयोजनाहरूको निर्माण, स्तरोन्नति, मर्मत सम्भारको वार्षिक कार्यतालिका (Work Schedule) तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने,
- सम्पन्न भएका यातायात पूर्वाधारहरूमध्ये मन्त्रालयको कार्यक्षेत्र बाहिरका योजनाहरूलाई मर्मत, स्तरोन्नति र सञ्चालनका लागि सम्बन्धित प्रदेश वा स्थानीय तहमा हस्तान्तरण गर्ने,
- तथ्यमा आधारित योजना निर्माण (Evidence-based Planning) पद्धति अवलम्बन गर्ने। राष्ट्रिय राजमार्ग र सडकको तथ्याङ्क बैंक स्थापना गरी सोको आधारमा मात्र बजेट र आयोजना छनोट गर्ने। आयोजना पहिचान, प्राथमिकीकरण र छनोटलाई पारदर्शी, सहभागितामूलक र प्रभावकारी बनाउने, छनोट गर्दा स्रोतको पूर्ण व्यवस्था गर्न सकिने बैंकयोग्य (Bankable) आयोजनाहरू मात्र छनोट गरी आयोजना बैंकमा प्रविष्टी गर्ने,
- रुग्ण ठेक्काहरूको स्थलगत अनुगमन तथा अध्ययन गरी समस्या समाधान गर्ने,
- सार्वजनिक खरिद सम्बद्ध कार्य सम्पादनको कार्यगत शर्तको मापदण्ड (SOP, Standard of Procedure) तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने,
- आर्थिक तथ प्राविधिक दृष्टिले सम्भाव्य ठूला आयोजनाहरू अध्ययन तथा पहिचान गरी निजी क्षेत्रको लगानी, सार्वजनिक-निजी साझेदारी (PPP) मोडेलको कार्यान्वयन गर्ने,
- वैदेशिक ऋण/अनुदान सहयोगमा सञ्चालन हुने सबै आयोजनाहरूको Integrated Foreign-Aided Project Registry & Dashboard बनाई अद्यावधिक गर्ने,
- बजेट तर्जुमापूर्व वैदेशिक ऋण/अनुदान आयोजना अन्तर्गत Counterpart Fund तथा GON Covenant बमोजिमका दायित्वहरूको विस्तृत Budget Needs Assessment गर्ने।

(इ) संस्थागत सुधार

- मन्त्रालय र मातहतका निकायहरूको संरचना तथा दरबन्दीलाई चुस्त र ठिक्क आकारको बनाउन ओ एण्ड एम सर्भे गर्ने,
- मन्त्रालय मातहतका विभिन्न बोर्ड, प्राधिकरण, कम्पनी, परिषदको कार्य र जिम्मेवारीका सम्बन्धमा अध्ययन र विश्लेषण गरी त्यस्ता संस्थाहरूको आवश्यकता र औचित्यका सम्बन्धमा अध्ययन गरी प्रतिवेदन पेश गर्ने,
- जेनजी आन्दोलनमा क्षतिग्रस्त भएका भवन संरचनाहरूको मर्मत सम्भार र सेवा प्रवाह दुरुस्त र नियमित गर्ने,
- मन्त्रालय अन्तर्गतका विघटित वा निष्क्रिय संस्थानको सम्पत्ति, दायित्व, जिम्मेवारी, यकिन गर्न अध्ययन प्रतिवेदन तयार गरी अभिलेख अध्यावधिक गर्ने,
- सडक पूर्वाधार निर्माण सम्बन्धी कार्यहरूमा गुणस्तर सुनिश्चित गर्न विभागस्तरीय कार्यालयहरूमा डिजाइन एण्ड इनोभेसन ल्याब सञ्चालन गर्ने,
- गुणस्तर सुनिश्चितताका लागि सडक डिभिजनहरूमा अनिवार्य एक ल्याब स्थापना गरी सोको सबलीकरण तथा सञ्चालन गर्ने,
- भौतिक पूर्वाधार र सार्वजनिक यातायातका क्षेत्रमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय सरकारको अधिकार क्षेत्रमा कार्यविस्तृतीकरण प्रतिवेदनमा नै उल्लेख गरी एक अर्काको क्षेत्रमा वा कामकारवाहीमा हस्तक्षेप, दोहोरोपन र जिम्मेवारीबाट पन्छिने अवस्था रोक्ने,
- तीनवटै तहका सरकारबीच सवारी साधन कर प्रशासन, बाँडफाँट र असुली लगायतमा दोहोरो क्षेत्राधिकारको विवाद निरूपण गर्ने र संविधानको अनुसूची बमोजिमका साझा अधिकारलाई स्पष्ट गर्ने।

(ई) आयोजनाको खरिद तथा ठेक्का प्रक्रियामा नवीन अभ्याससहितको सुधार

- पूर्वाधार आयोजनाको बहुपक्षीय विश्लेषण र परीक्षण गर्ने, जस्तै:
  - क. आर्थिक सुनिश्चितता,
  - ख. स्थानीय वातावरण, माग, संस्कृति र सामाजिक न्याय,
  - ग. राष्ट्रिय र रणनीतिक महत्वका आवधिक योजना तथा रणनीतिक योजनासँग तालमेल।
- डिजिटल आयोजना बैंकको प्रस्ताव र कार्यान्वयन गर्ने: क्रमागत आयोजना र तयार भएका कार्यान्वयनयोग्य परियोजनाका लागि स्रोत साधनको उपलब्धता (Ceiling) हेरी आवश्यकता, नियमितता, विकासको अवस्था, भौगोलिक विकासको सन्तुलन लगायतका आधारमा प्राथमिकीकरण गर्ने र सोमा मात्र बजेट प्रस्ताव गर्ने।
- नयाँ मोडेलका रूपमा सार्वजनिक लगानी व्यवस्थापन निर्देशिका वा कार्यविधि बनाई परियोजनाको तयारी गर्ने (Bhutan: Public Investment Guidelines, २०२६)। सोका आधारमा परियोजनाले पार्न सक्ने वातावरणीय, सांस्कृतिक, सुशासन र आर्थिक-सामाजिक प्रभावको आधारमा निश्चित अंक प्रदान गरी देहाय अनुसार परीक्षण गर्ने:

- स्थानीयको माग र आवश्यकता,
- आर्थिक हितको परीक्षण र मूल्याङ्कन,
- आयोजना बैंकको न्यूनतम सूचकहरूको तयारी र स्क्रिनिङ्ग,
- डिपिआर/डिएफएस र वातावरणीय अध्ययन,
- जग्गा प्राप्ति र साइट क्लियरेन्स,
- चालु पञ्चवर्षीय योजना र विकास रणनीतिक योजनासँग मेल खाए नखाएको, आदि।

अलगगै एक सक्षम संस्थाको व्यवस्था गरी तयारी आयोजनाको एकल बिन्दु खरिद प्रक्रिया अपनाउने: यसका लागि बजेट विनियोजन भएपश्चात देहाय बमोजिम खरिद प्रक्रिया अगाडि बढाउने:

- आयोजना क्षेत्रसँग सम्बन्धित विज्ञसहितको पुल वा समूह(हरू) तयार गर्ने,
  - इ-जिपी प्रणालीबाट ठेक्का वा खरिदको सूचना अनलाइन र पारदर्शी रूपमा गर्ने,
  - लागत अनुमान, बोलपत्रसम्बन्धी कागजात तयारी र मूल्याङ्कन लगायतका कार्य निर्व्यक्तिक रूपमा विभिन्न चरणमा तटस्थ र निष्पक्ष छनोट विधि अपनाउने,
  - यी सबै काम सक्षम निकायको सचिवालयले कुनै पनि व्यक्तिको प्रभाव पर्न नसक्ने गरी कोडिङ तथा डिकोडिङ गरी सम्पादन गर्ने।
- खरिद सम्झौता व्यवस्थापन गर्ने:
    - गुणस्तर र समयम सीमाका लागि स्पष्ट सूचकहरू (KPI) सहित माइलस्टोनको निर्धारण गर्ने,
    - परियोजना कार्यान्वयनमा पर्न सक्ने जोखिमको बाँडफाँट गरी कुन जोखिम सरकारको र कुन जोखिम ठेकेदारको हो भन्ने शुरुमा नै निक्क्याउने गर्ने,
    - गुणस्तर जाँच र अडिटका लागि सरकारी इन्जिनियरभन्दा बाहिरका पूर्वाधार क्षेत्रमा उच्च नैतिकता र सदाचारिता भएका स्वतन्त्र तेस्रो पक्ष नियुक्ति गर्ने,
    - डिजिटल ट्र्याकिङ गर्ने र प्रणालीबाट नै बल्याक लिष्टिङ गर्न सक्ने व्यवस्था गर्ने,
    - आयोजनाहरूको खरिद प्रक्रिया सकिएपछि आयोजना प्रमुखलाई सम्झौता गरी कार्यान्वयनका लागि पठाउने ।

- सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयको क्षमता विकास गरी एकल बिन्दु खरिद प्रक्रियाको सुरुवात गर्ने।
- आयोजनाहरूको कार्यान्वयनका लागि सालबसाली वा बहुवर्षीय रूपमा सम्पन्न गर्नका लागि सबै चरणहरू देखिने र कार्ययोजना अनुसारको प्रगति प्रविष्टी गरेपछि स्वतः आवश्यक स्रोतको व्यवस्थापन हुने प्रबन्ध गरी बजेट तथा कार्यक्रम प्रस्ताव गर्ने।
- अनुगमन र गुणस्तर परीक्षण गर्न एक स्वतन्त्र विज्ञ समूह गठन गर्ने वा यो कार्य राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्रबाट गर्ने।
- पूर्वाधार क्षेत्रमा कार्यरत जनशक्तिले आफ्नो विषयक्षेत्र सम्बन्धी अध्ययनका लागि Outsourcing नगर्ने।
- प्राविधिक कर्मचारीहरूलाई स्वचालित विद्युतीय प्रणालीमा आधारित समय सीमा, कार्यक्षेत्र समेत यकिन गरी चक्रीय सुरुवा र जिम्मेवारी प्रदानसम्बन्धी व्यवस्थापन गर्ने।
- आयोजनाको लागि बजेट विनियोजन गर्न वा आयोजना पार्न जोडबल गर्ने वा केन्द्रीत हुने तर सोको कार्यान्वयनमा वास्ता नगर्ने वा उदाशिन हुने प्रवृत्ति रोक्न निश्चित समयसीमा तोक्यो कार्यान्वयन नहुने आयोजनाको बजेट नै फ्रिज गर्ने र आयोजना बैंकबाट बजेट तथा कार्यक्रम बनाउँदा नै यसको कार्यान्वयन सुनिश्चितताको कबुलियत गर्ने व्यवस्था गर्ने।
- मन्त्रालयबाट गरिने आधारभूत पूर्वाधार (Basic Infrastructure) मा लगानी बढाई सेवा प्रवाहका लागि प्रविधि, प्रणाली र संरचना अक्षम्य हुने गरी वा कुनै बहानामा नरोक्ने गरी दुरुस्त बनाउने।
- निकायका प्रमुख (सचिव वा विभागीय प्रमुख वा कार्यालय/आयोजना प्रमुख) लाई मुख्य जिम्मेवार बनाउने र आफ्ना कुनै कर्मचारीको व्यक्तिगत आचरण पालनका विषयमा बाहेक कार्यालय वा निकायसँग सम्बन्धित लक्ष्य तोकिएका वा नतोकिएका सबै विषयमा गल्ती, ढिलासुस्ती, अलमल, गुनासो वा उजुरी परेको पाइएमा निज प्रमुख वा इन्जार्चलाई नै कारवाहीको भागीदार बनाउने।

(उ) प्रक्रियागत सुधार

- सबै निकायले आफ्नो आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली र व्यावसायिक कार्ययोजना (Business Plan) तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने/गराउने,
- मन्त्रालयका सबै महाशाखा र विभागहरूको कार्य सञ्चालन शर्त (SOP) तयारी गरी कार्यान्वयन गर्ने र सुशासन एकाईले समन्वय गर्ने:
  - कार्य सरलीकरण

- सेवा, सुविधा र अवसरमा समन्यायिकता
- समन्वय र सहकार्य
- गुनासो सुनुवाइ
- एकीकृत सूचना प्रणाली र सबै सूचनायुक्त पारदर्शी वेबसाइटको अध्यावधिकीकरण
- बेरूजुको लागत र फर्स्यौटको अभिलेख
- नीति र कानूनका दस्तावेजको पुनरावलोकन
- अनुगमन र मूल्याङ्कन
- प्रतिवेदन, प्रस्तुतीकरण वा प्रकाशन।
- निर्माण व्यवसाय क्षेत्रको गुणस्तरीयता बढाउन कानूनी व्यवस्था, प्रक्रिया र व्यावहारिक पक्षमा क्षमता विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- योजना तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि प्रमुख कार्यसम्पादन सूचक (Key Performance Indicator, KPI) तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने र सोको अनुगमन तथा सहजीकरण संयन्त्र बनाउने।
- सरुवा भई जाने र आउने सबै तहका कर्मचारीहरूले पदीय जिम्मेवारी अनुसार सबै कागजात, अभिलेख, मुख्य मुख्य सूचना तथा जानकारी र कार्यप्रगति सम्बन्धी ह्याण्डओभर नोट हाल वालालाई बरबुझारथ नगरेसम्म रमाना नदिने व्यवस्था अनिवार्य लागू गर्ने।
- नेपालमा रेलवे सेवा सञ्चालन र रेलवे पूर्वाधार सम्बन्धी लोकोमोटिभ पाइलट लगायतका प्राविधिक जनशक्तिको तालिम र क्षमता विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- मन्त्रालयमा एक तेस्रो पक्ष विज्ञ समूह बनाई व्यक्तिगत सत्यनिष्ठा (Integrity), डिजिटल गभर्नेन्स, सेवा प्रवाहको स्तर (Service Standard) कायम गरी काम गर्ने कर्मचारीलाई पुरस्कृत गर्ने।
- उच्च समुद्रमा नेपाली ध्वजावाहक पानी जहाज सञ्चालनका लागि तयारी कार्यहरू सम्पन्न गर्ने।

(ऊ) पूर्वाधार आयोजना कार्यान्वयनमा ई-गभर्नेन्स र डिजिटल प्रणालीको प्रयोग र सहजीकरण

- मन्त्रालय र मातहतका निकायमा GIOMS र CMIS को उपयोगलाई अनिवार्य गरी Paperless File Submission and Tracking System लागू गर्ने।
- निर्माण व्यवसायी इजाजत, नवीकरण, कोष तथा अभिलेखलाई Digital Construction Licensing & Registry System मा आवद्ध गर्ने।

- वैदेशिक लगानीमा सञ्चालित आयोजनासम्बन्धी Grievance Submission, Tracking र Response Mechanism बनाई अनलाइन प्रणाली कार्यान्वयन गर्ने ।
- वैदेशिक लगानीमा सञ्चालन भइरहेका आयोजनासम्बन्धी प्रगति, समस्या र यथार्थ विवरण Integrated Digital Monitoring Platform तयार गरी अध्यावधिक गर्ने ।
- सडकको अध्यावधिक अवस्था, मर्मत/ सम्भार र ट्रफिक प्रवाहको सूचना/जानकारी हाइवे म्यानेजमेन्ट ईन्फर्मेसन सिस्टम (HMIS) मा समावेश एवं अध्यावधिक गर्ने ।
- सडक सञ्चालनको अध्यावधि (Live) अवस्थाका सम्बन्धमा तत्काल गुनासो वा प्रतिक्रिया दिन सकिने गरी Grievances Redressal App बनाई प्रयोगमा ल्याउने ।
- सडक विभाग र मातहतका सबै कार्यालयहरूबाट तयार भएका Feasibility Study, DPR, EIA and IEE Reports, Drawing and Design Documents हरूको डिजिटल प्रतिको अभिलेख अध्यावधिक गर्ने ।
- लागत प्रभावी आयोजनाहरूको प्राथमिकीकरण गरी परियोजना बैंकको तयार र सोलाई आन्तरिक डिजिटल प्रणालीमा आवद्ध गरी अध्यावधिक गर्ने ।
- सडक उपयोग दस्तुर संकलन कार्य डिजिटाइजेशन गर्ने ।

(ऋ)सडक सुरक्षा र यातायात क्षेत्र सुधार

- Road Safety सम्बन्धी गुनासो वा सुझावको लागि Road Safety Apps तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने,
- सबै प्रदेशमा एकरूपता हुने गरी यातायात सेवासम्बन्धी अनलाइन पेमेन्ट प्रणाली स्थापना गर्ने,
- सडक सुरक्षित र पहुँचयोग्य बनाउन राष्ट्रिय सडक सुरक्षा योजना पुनरावलोकन गरी लागू गर्ने ।

(ए) सार्वजनिक यातायात प्रणाली र सेवामा सुधार

- मोडल कन्सेसन सम्झौता (PPP) मोडेलमा सरकारी निकाय र निजी पक्ष बीचको अधिकार, दायित्व र जोखिम-साझेदारी स्पष्ट पार्ने ढाँचाको आधारमा निजी क्षेत्रसँग सेवा खरिदको पाइलटिङ्ग गर्ने,
- नगदविहीन भाडा प्रणाली सञ्चालन तथा व्यवस्थापनको पूर्वाधार तयार गर्ने,
- पेण्डिडमा रहेको QR Code सहितको सवारी चालक अनुमतिपत्रलाई सुरक्षण मुद्रण केन्द्रसँगको सहकार्यमा छपाई गरी वितरण गर्ने, यसको विकल्प Digitally Verifiable Credentials (DVC) हुन सक्छ ।

- नयाँ Electronic Driving License and Vehicle Registration System (EDLVRS) प्रणालीको विकास र सञ्चालन गर्ने,
- सवारी चालक अनुमतिपत्र र सवारी दर्ता प्रमाणपत्रको डाटा सेन्टर र डाटा रिकभरी सेन्टर स्थापना र सञ्चालन गर्ने,
- इम्बोस्ड नम्बर प्लेट जडान कार्यलाई निरन्तरता दिई व्यवस्थित बनाउने,
- यातायात क्षेत्रको रुट प्रोफाइलिङ्ग र अन्तरप्रदेश रुट इजाजतलाई अनलाइन प्रणालीमा आवद्ध गर्ने,
- सार्वजनिक यातायात प्रणालीलाई प्रतिस्पर्धात्मक र डिजिटल प्रणालीमा आधारित बनाई यातायात सेवालाई गुणात्मक बनाउने र यातायात क्षेत्रमा सरकारी तथा निजी लगानीलाई प्रतिस्पर्धी र व्यावसायिक बनाउने।
- एकीकृत मल्टिमोडल यातायात प्रणाली लागू गर्ने। राष्ट्रिय राजमार्ग तथा तोकिएका प्रमुख रुटहरूमा ठूला र सहायक रुटहरूमा मझौला तथा साना सवारी साधन चल्ने गरी बस यातायात प्रणालीको पुनर्संरचना गर्ने।
- सार्वजनिक यातायात क्षेत्रमा लगानीको सुरक्षा प्रत्याभूति गर्ने र यातायात सुधार योजना लागू गर्ने।

(ऐ) रेल पूर्वाधार र रेल यातायात प्रणालीमा सुधार

- रेलवे सेवालाई सरल, सहज र मितव्ययी बनाउने तथा रेलवे टिकटिङ्ग प्रणालीलाई पूर्ण रूपमा अनलाइन बनाउने।
- रेल यातायातको भाडादर समयानुकूल समायोजन गर्ने।
- रेल पूर्वाधार सम्बन्धी समय सापेक्ष नवीनतम प्रविधि समावेश गरी नर्म्स तयार गरी लागू गर्ने।
- रेलमार्गको घेराबार गर्ने।

(ओ) सडक पूर्वाधारको मर्मत/सम्भार र दीगोपनामा सुधार

- सडक मर्मत र सम्भारका लागि विनियोजित बजेटको बाँडफाँट कार्यलाई निश्चित समय तालिका बनाई व्यवस्थित, पारदर्शी र समन्यायिक बनाउने।
- सडक उपयोग दस्तुर संकलनका लागि मापदण्ड बनाई सडकहरूको वर्गीकरण (Toll Road Classification) गर्ने।
- सडक मर्मत र सम्भार र सो कार्यका लागि वितरण गरिएको स्रोतको अनुगमन गर्ने।

१२. शहरी पूर्वाधार

(क) नागरिक अपेक्षा

१. गुणस्तरीय, दिगो र उत्थानशील पूर्वाधारको अपेक्षा
  - निर्माण हुने सडक, ढल, खानेपानी, सार्वजनिक भवन आदि दीर्घकालीन (५० वर्षसम्म धात्रे) क्षमता भएका होऊन्।
  - भूकम्प, बाढी लगायत विपद् प्रतिरोधी (Resilient) संरचना बनून्।
  - राष्ट्रिय भवन संहिता र मापदण्डको कडाइका साथ कार्यान्वयन होस्।
  - गुणस्तर परीक्षण र नियमित मर्मतसम्भार सुनिश्चित होस्।
२. योजनाबद्ध र व्यवस्थित शहरीकरणका अपेक्षा:
  - छरिएर रहेको बस्तीलाई व्यवस्थित गरी योजनाबद्ध शहरी विकास होस्।
  - सघन शहरी, नयाँ शहर र आवास योजनामा हरित शहर, हरित यातायात र दिगो फोहोर व्यवस्थापन लागू होस्।
  - Land Pooling, GLD जस्ता मोडेलमार्फत व्यवस्थित शहरी विस्तार होस्।
३. सुरक्षित र पहुँचयोग्य आवाससम्बन्धी अपेक्षा:
  - आवासविहीन नागरिकलाई उचित र सुरक्षित आवास उपलब्ध होस्।
  - सार्वजनिक भवनहरू सबैका लागि पहुँचयोग्य बनून् (महिला, ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति आदि)।
४. फोहोरमैला तथा ढल व्यवस्थापनको अपेक्षा:
  - फोहोर र ढलको वैज्ञानिक प्रशोधन प्रणाली विकास होस्।
  - सबैका लागि वातावरणीय स्वच्छता कायम रहोस्।
  - स्थानीय तह र मन्त्रालयबीच प्रभावकारी समन्वय होस्।
५. शहरी यातायात र खुला क्षेत्रसम्बन्धी अपेक्षा:
  - ट्राफिक व्यवस्थापन सुधार होस्; स्मार्ट ट्राफिक प्रणाली लागू होस्।
  - सार्वजनिक यातायातमा समान पहुँच सुनिश्चित होस्।
  - प्रत्येक वडामा हरित उद्यान र खुला आश्रयस्थल तथा ५-१० मिनेट दुरीमा खुला क्षेत्र उपलब्ध होस्।
  - “१५-मिनेटको शहर”को अवधारणा जस्तै सबै आधारभूत सेवा नजिकै उपलब्ध होस्।
६. पारदर्शी, डिजिटल र सेवाग्राही-मैत्री सेवातर्फका अपेक्षा:
  - भवन अनुमति, नक्सा पास, राजस्व भुक्तानी लगायतका सेवा पूर्ण रूपमा डिजिटल र पारदर्शी बनून्।
  - **GIOMS, MIS, RuTIMS** जस्ता प्रणालीवाट उपलब्ध हुने सेवा अझ प्रभावकारी हुँदै जाओस्।
  - कागजरहित, छिटो र सहज सेवा प्रवाह होस्।
७. प्रभावकारी योजना छनोट र बजेट उपयोगसम्बन्धी अपेक्षा:

- आयोजना छनोट सहभागितामूलक र तथ्यमा आधारित (Evidence-based) होस्।
  - साना-साना छरिएका आयोजनाभन्दा प्राथमिकतायुक्त, बैकयोग्य आयोजना छनोट होस्।
  - बजेट र कार्यक्रम कार्यान्वयन नतिजामुखी होस्।
८. सार्वजनिक सम्पत्ति र संरचनाको प्रभावकारी उपयोगसम्बन्धी अपेक्षा:
- निर्माण भएका सभाहल, प्रदर्शनी केन्द्र, बहुउद्देश्यीय भवनहरूको पारदर्शी र अधिकतम उपयोग होस्।
  - डिजिटल सम्पत्ति व्यवस्थापन प्रणाली लागू होस्।
९. निजी क्षेत्र र वैकल्पिक वित्तको प्रयोगको अपेक्षा:
- ठूला शहरी पूर्वाधारमा PPP मोडेल लागू होस्।
  - नगर विकास कोष सुदृढ बनोस् र शहरी पूर्वाधारको निगमको रूपमा काम गर्न सकोस्।
  - नगरपालिकाहरू आन्तरिक स्रोतबाट विकास खर्च गर्न सक्षम बनून्।
१०. सामाजिक न्याय र समावेशितासम्बन्धी अपेक्षा:
- सबैका लागि समान पहुँचयुक्त सार्वजनिक सेवा र पूर्वाधार होस्।
  - सामाजिक न्याय र समावेशी विकास सुनिश्चित होस्।
११. नागरिक सहभागिता र सुशासन सम्बन्धी अपेक्षा:
- योजना छनोट र कार्यान्वयनमा नागरिकको अर्थपूर्ण सहभागिता होस्।
  - नियमित अनुगमन, तेस्रो पक्षीय परीक्षण र पारदर्शी प्रतिवेदन सार्वजनिक होस्।
  - निर्णय प्रक्रियामा शीघ्रता, दक्षता र पारदर्शिता होस्।

(ख) सुधारका लागि सुझावहरू

(अ) योजना तर्जुमा तथा आयोजना व्यवस्थापनमा सुधार

- तथ्यमा आधारित योजना निर्माण (Evidence-based Planning) पद्धति अवलम्बन गर्ने। शहरी तथ्याङ्क बैक स्थापना गरी तथ्याङ्कको आधारमा मात्र बजेट र आयोजना छनोट गर्ने। आयोजना पहिचान, प्राथमिकीकरण र छनोटलाई पारदर्शी, सहभागितामूलक र प्रभावकारी बनाउने, छनोट गर्दा स्रोतको पूर्ण व्यवस्था गर्न सकिने बैकयोग्य (Bankable) आयोजनाहरू छनोट गरी आयोजना बैकमा प्रविष्टी गर्ने।
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच योजना तर्जुमा गर्दा दोहोरोपन हटाउन एकीकृत शहरी योजना (Integrated Urban Planning) लागू गर्ने। सङ्घीय निकायभित्र समेत सडक विभाग, खानेपानी र विद्युत प्राधिकरण बीचको समन्वयलाई कानूनी रूपमा नै अनिवार्य गर्ने।
- वैकल्पिक राष्ट्रिय राजमार्ग र स्थानीय तहका केन्द्रहरू जोड्ने सडक तथा मोटरेवल तथा सस्पेन्सन पुलको पहिचान, प्राथमिकीकरण, छनोट र विस्तृत अध्ययन गर्ने तथा आयोजना बैकमा प्रविष्टी गर्ने।

- सघन शहरी, नयाँ शहर आयोजना तथा आवास व्यवस्थामा हरित शहर अवधारणा लागू गर्ने।
- सघन शहरी तथा नयाँ शहर आयोजनामा हरित यातायात अवधारणा लागू गर्ने।
- सघन शहरी, नयाँ शहर आयोजना तथा आवास व्यवस्थामा दिगो फोहोरमैला व्यवस्थापन योजना तयार गरी लागू गर्ने।
- देशभर हाल सञ्चालित तथा थप आवश्यक पर्ने सम्भावित झोलुङ्गे पुलहरूको अवस्था पहिचान गरी बृहत सूची सहितको विवरण अद्यावधिक गर्ने।
- रुग्ण ठेक्काहरूको स्थलगत अनुगमन तथा अध्ययन गरी समस्या समाधान गर्ने।

(आ) नीतिगत तथा कानूनी सुधार

- शहरी विकास सम्बद्ध नीतिगत, कानूनी र कार्यविधिगत दस्तावेज समयानुकूल परिमार्जन/नयाँ तर्जुमा गर्ने, छरिएर रहेका शहरी विकास सम्बन्धी विभिन्न ऐनहरूलाई एकीकृत गरी सङ्घीय संरचना अनुकूल नयाँ शहरी विकास ऐन तर्जुमा गर्ने,
- ग्रामीण पूर्वाधार विकास राष्ट्रिय नीति तर्जुमा गर्ने,
- झोलुङ्गेपुल राष्ट्रिय नीति तर्जुमा गर्ने,
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच योजना तर्जुमा गर्दा दोहोरोपन हटाउन 'एकीकृत शहरी योजना' (Integrated Urban Planning) लागू गर्ने। सङ्घभित्र समेत सडक विभाग, खानेपानी र विद्युत प्राधिकरण बीचको समन्वयलाई कानूनी रूपमै अनिवार्य गर्ने,
- भवन, आवास तथा शहरी पूर्वाधार निर्माण, ग्रामीण पूर्वाधार सम्बन्धी नर्मस र मापदण्ड बनाई कार्यान्वयन गर्ने,
- सबै निकायले आफ्नो आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली तथा कार्यसञ्चालन कार्यविधि (Standard Operating Procedure) र व्यवसायिक योजना (Business Plan) तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने।

(इ) संस्थागत र प्रक्रियागत सुधार

- शहरी विकास र सेवासम्बन्धी नर्मस, स्पेशिफिकेशन, कोड, निर्देशिका, म्यानुअल आदि जस्ता प्राविधिक दस्तावेजहरूलाई समयानुकूल परिमार्जन र तर्जुमा गर्ने,
- स्वीकृत बजेट तथा कार्यक्रम, खर्च, संचालित कार्यक्रमको अवस्था तथा प्रगति विवरण, अनुगमन मूल्याङ्कन प्रतिवेदन र अभिलेख प्रणाली लगायतका दस्तावेजहरू नियमित रूपमा सार्वजनिक गर्ने र सम्बद्ध निकायमा स्वचालित रूपमा सम्प्रेषण हुने व्यवस्था गर्ने,
- शहरी विकास तथा भवन निर्माण विभाग र मातहतका निकायको सार्वजनिक सम्पत्ति, सवारी साधन र अन्य सम्पत्तिको सङ्कलन र अभिलेख राखी अद्यावधिक गर्ने,

- लक्षित कार्यसम्पादन सुनिश्चित गर्ने, प्राविधिक जनशक्तिको क्षमता विकास गर्ने र उनीहरूको उत्प्रेरणा र मनोबल बढाउने, वृत्ति विकासका अवसर वृद्धि गर्ने,
- योजना तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि प्रमुख कार्यसम्पादन सूचक (Key Performance Indicator, KPI) तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने र सोको अनुगमन तथा सहजीकरण संयन्त्र बनाउने,
- संस्थागत संस्मरण र अभिलेख प्रणालीलाई चुस्त बनाउन सुरुवा भई वा काजमा खटिई जाने सबै कर्मचारीहरूलाई पदीय जिम्मेवारी अनुसारका सबै कागजात, अभिलेख, मुख्य मुख्य सूचना तथा जानकारी र कार्यप्रगति सम्बन्धी ह्याण्डओभर नोट हालवालालाई बरबुझारथ नगरेसम्म रमाना नदिने व्यवस्था अनिवार्य लागू गर्ने,
- विभिन्न निकाय तथा आयोजनाहरूमा स्थायी तथा अस्थायी दरबन्दीहरूको आवश्यकता र औचित्य विश्लेषण गरी ठिक्क आकारको बनाउने तथा दोहोरोपना हटाउने,
- सबै कर्मचारीको कार्यजिम्मेवारी सुनिश्चितताका लागि कार्यविवरण तयार गरी लागू गर्ने,
- मन्त्रालयमा एक तेस्रो पक्ष विज्ञ समूह बनाई व्यक्तिगत निष्ठता (Integrity), डिजिटल गभर्नेन्स, सेवा प्रवाहको स्तर (Service Standard) पालना र पारदर्शिता कायम गरी काम गर्ने कर्मचारीलाई पुरस्कृत गर्ने,
- नगर विकास कोषलाई निगम (Corporation) मा बदलेर स्वायत्त र व्यावसायिक बनाई शहरी पूर्वाधार विकासको सशक्त संस्था निर्माण गर्ने,
- स्थानीय तथा शहरी सडक, पक्की पुल र झोलुङ्गे पुल जस्ता संवेदनशील पूर्वाधारहरूको डिजाइन, ड्रइङ, लागत अनुमानसम्बन्धी काम गर्ने दक्ष र विशिष्ट जनशक्ति तयार गर्ने तथा प्राविधिक जनशक्तिको क्षमता विकास गर्ने।

(ई) शहरी विकास पूर्वाधार विकास र व्यवस्थापनमा सुधार

- गुठी र सार्वजनिक जग्गाको उपयोग तथा समानुपातिक योगदानमा भएको जटिलताका साथसाथै पर्याप्त बजेटको अभाव समाधान गरी कार्यप्रगति सन्तोषजनक नदेखिएका जग्गा एकीकरण सम्बन्धी आयोजनाहरूको पहिचान गरी समस्या समाधान गर्ने,
- स्थानीय तहसँगको समन्वय मजबुत र प्रभावकारी बनाई फोहोरमैला तथा ढल व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउने,
- ठूला शहरी पूर्वाधार (जस्तै: मेट्रो, फोहोर प्रशोधन केन्द्र) निर्माण तथा संचालनमा सार्वजनिक-निजी साझेदारी (PPP) लगानी आकर्षित गर्ने नीति लिने,
- पूर्वाधार निर्माण मात्र गर्ने तर मर्मत नगर्ने प्रवृत्ति रोक्न छुट्टै 'मर्मत कोष' र कार्यविधिको व्यवस्था गर्ने,

- शहरी सडकमा खाल्डा पर्ने बित्तिकै एपमार्फत रिपोर्ट गर्ने र २४ घण्टाभित्र मर्मत हुने गरी एकीकृत योजना (Integrated Planning) को कार्यान्वयन गर्ने,
- प्रत्येक वडामा कम्तिमा एउटा 'हरित उद्यान' (Green Park) को अनिवार्य व्यवस्था हुने गरी खुला क्षेत्रको संरक्षण गर्ने,
- विपद्को बेला सर्वसाधारणले आश्रय लिन हरेक ५-१० मिनेटको दुरीमा खुल्ला क्षेत्र (Open Space) तोक्ने,
- नगरपालिकाहरूको जनसङ्ख्या र पूर्वाधारका आधारमा वर्गीकरण गरी सोही अनुसारको कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने,
- जग्गा एकीकरण (Land Pooling) र 'गाइडेड ल्याण्ड डेभलपमेन्ट' (GLD) मार्फत जग्गा विकास सहितको व्यवस्थित शहरीकरण गर्ने,
- मन्त्रालय मातहत निर्माण सम्पन्न तथा निर्माणाधीन भएका सभाहल/प्रदर्शनी केन्द्र/बहुउद्देश्यीय भवनहरूबाट भौतिक अवस्था अद्यावधिक गरी सेवा सञ्चालन गर्ने वा मोडालिटी बनाई हस्तान्तरण गर्ने,
- व्यवस्थित र सुविधासम्पन्न शहरी विकासका लागि आयोजनाहरू पहिचान गरी निजी क्षेत्रको लगानी, सफल सार्वजनिक-निजी साझेदारी मोडेल कार्यान्वयन गर्ने।

(उ) सूचना प्रविधिमा आधारित सेवा प्रवाहमा सुधार

- मन्त्रालय र मातहतका निकायमा कागजरहित डिजिटल सेवा प्रवाह प्रणाली र ई-गभर्नेन्सलाई संस्थागत गर्ने न्यूनतम र आवश्यक पूर्वाधारको व्यवस्था गर्ने। सञ्चालनमा रहेका कार्यक्रम/आयोजना सम्बन्धी प्राविधिक दस्तावेजको डिजिटल अभिलेख तयार गर्ने/गराउने,
- भवन निर्माण अनुमति प्रक्रिया र नक्सापास सम्बन्धी राजस्व व्यवस्थापन प्रणालीलाई पूर्ण रूपमा डिजिटल र पारदर्शी बनाउने,
- मन्त्रालय मातहतका निकाय तथा विभिन्न नगर विकास समिति र नगरपालिकाको स्वामित्वमा रहेका जग्गा, भवन र मेसिनरीहरूको डिजिटल अभिलेख राख्ने र तिनीहरूको मर्मत-सम्भार गर्ने,
- आवधिक रूपमा तयार गरिने कार्यप्रगति प्रतिवेदन, अनुममन तथा मूल्याङ्कन प्रतिवेदन र अभिलेखसँग सम्बन्धित प्रणालीलाई सूचना प्रविधिमा आधारित बनाई नियमितता सुनिश्चित गर्ने,

- ठेक्का व्यवस्थापन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन तथा सडक सम्पत्ति व्यवस्थापन (Road Assets Management) लाई प्रभावकारी बनाउन Rural Transportation Information Management System (RuTIMS) लाई अध्यावधिक तथा परिमार्जन गर्ने।

(ऊ) गुणस्तरीय पूर्वाधार र सेवामा सुधार

- पूर्वाधार निर्माण सम्बन्धी कार्यहरूमा गुणस्तर सुनिश्चित गर्ने, डिजाइन एण्ड इनोभेसन ल्याब सञ्चालन गर्ने,
- भवन निर्माण कार्यको गुणस्तर सुनिश्चितताका लागि गुणस्तर परीक्षण निर्देशिका तयार गर्ने,
- स्थानीय तहसँगको समन्वय मजबुत र प्रभावकारी बनाई फोहोरमैला तथा ढल व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी र गुणस्तरयुक्त बनाउने।

(ऋ) आन्दोलनका क्रममा भएको क्षतिको मूल्याङ्कन तथा पुनर्निर्माण:

- जेन-जी आन्दोलनको क्रममा क्षति भएका १४६ सङ्घीय सरकारी भवनहरूको डिटेल ड्यामेज एसेसमेन्ट कार्य गर्ने।
- सामान्य क्षति भएका भवनहरूको मर्मत सम्पन्न गर्ने,
- आंशिक क्षति भएका भवनहरू निर्माण प्रकृत्यामा लैजाने तथा पूर्ण क्षति भएका भवनहरूको ड्रइङ्ग र डिजाइन सम्पन्न गरी पुनर्निर्माण प्रक्रिया प्रारम्भ गर्ने।

(ए) शहरी सुशासनको व्यावहारिक पक्षमा सुधार

- अहिले बनाएको शहरी सडक वा ढल ५० वर्षपछिको जनसंख्यालाई धान्ने गरी दिगोपना कायम गर्ने,
- सर्वसाधारणलाई सुरक्षाको अनुभव दिलाउन भूकम्प र बाढी प्रतिरोधी संरचना (Resilient Infrastructure) बनाउने गरी मापदण्ड निर्माण गर्ने,
- प्रविधिको प्रयोग (जस्तै: स्मार्ट ट्राफिक लाइट, अनलाइन नक्सा पास) लाई व्यापकता दिई स्मार्ट सेवा प्रवाह गर्ने,
- सबैका लागि समान पहुँच भएको सार्वजनिक शहरी यातायात र पार्क निर्माण गरी सामाजिक न्याय कायम गर्ने।

१३. खानेपानी तथा सरसफाई

(क) नागरिक अपेक्षा

- चौबीसै घण्टा सुरक्षित र सर्वसुलभ खानेपानी उपलब्ध होस्।
- तीन तहका सरकारबीच अधिकार र जिम्मेवारी स्पष्ट रूपमा विभाजन भै कार्यान्वयन होस्।
- सबै अधुरा खानेपानी आयोजना समयमै सम्पन्न होऊन्।

- खानेपानी सेवाको महसुल वैज्ञानिक, पारदर्शी र न्यायसङ्गत होस्।
- उपभोक्ता समितिहरू पारदर्शी, उत्तरदायी र क्षमतायुक्त होऊन्। नयाँ उपभोक्तालाई इन्ड्रट र विभेदकारी व्यवहार नहोस्।
- विपन्न र सिमान्तीकृत समुदायलाई खानेपानी सेवामा विशेष पहुँच होस्।
- मानव मलमूत्र तथा फोहोरपानीको सुरक्षित व्यवस्थापन होस्।
- निष्पक्ष, पारदर्शी, छिटो-छरितो सेवा प्रवाह होस्।
- जवाफदेहीताका साथ शीघ्र गुनासो सुनियोस् र सम्बोधन होस्।
- खानेपानीका मूल, वितरण प्रणाली, वातावरण र जनस्वास्थ्यमा न्यून असर हुने गरी पूर्वाधार निर्माण होस्।

(ख) समाधानका लागि सुझावहरू

- अधिकांश खानेपानी आयोजनाहरू प्रदेश र स्थानीय तहमा हस्तान्तरण गरिएकोले अधुरा आयोजना पूरा गर्न सशर्त वित्तीय हस्तान्तरण गर्ने।
- संविधान र प्रचलित कानूनले दिएको अधिकारबमोजिम राष्ट्रिय र प्रदेशस्तरीय योजना बाहेक सबै खानेपानी आयोजना स्थानीय तहले मात्र निर्माण र सञ्चालन गर्ने।
- खानेपानी तथा सरसफाइ ऐन, २०७९ तथा नियमावली २०८१ ले तोकेबमोजिम सङ्घीय क्षेत्राधिकारमा पर्ने आयोजना मात्र नेपाल सरकारले कार्यन्वयन गर्ने। प्रदेश र जिल्लास्थित खानेपानी तथा सरसफाइसँग सम्बन्धित सबै सङ्घीय संरचना खारेज गर्ने।
- प्रदेश सरकारले जिल्लास्तरीय कार्यालय खारेज गरी परियोजना कार्यालयहरू स्थापना गर्ने र परियोजना सकिने बित्तिकै ती कार्यालयहरू पनि अनिवार्य रूपले खारेज गर्ने व्यवस्था मिलाउने।
- खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा महसुल निर्धारण आयोग मार्फत यथाशीघ्र वैज्ञानिक र समय सापेक्ष महसुल निर्धारण गर्ने।
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह (समन्वय तथा अन्तरसम्बन्ध) ऐन, २०७७ र खानेपानी तथा सरसफाइ ऐन, २०७९ को मर्म बमोजिम विषयगत समितिलाई प्रभावकारी बनाई क्षेत्रगत लक्ष्य पूरा गर्न आवश्यक सहकार्य गर्ने।
- ठूला तथा जटिल प्रकृतिका खानेपानी तथा ढल व्यवस्थापन आयोजनाहरूको सञ्चालन तथा मर्मत संभारमा प्राविधिक तथा आर्थिक सहयोग खानेपानी मन्त्रालयले गर्ने।
- राष्ट्रिय खानेपानी तथा सरसफाइ अनुसन्धान, नवप्रवर्तन तथा क्षमता अभिवृद्धि केन्द्रद्वारा उपभोक्ता समितिका पदाधिकारी तथा कर्मचारीहरूलाई क्षमतायुक्त बनाउने। उपभोक्ता समितिहरूमा जवाफदेहिता र उत्तरदायित्व अभिवृद्धि गर्न अभिमुखीकरण, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने।

- भू-सुचना प्रणालीमा आधारित विद्युतीय नक्सामा खानेपानी तथा सरसफाइका संरचनालाई रेखाङ्कन गरी सोको जानकारी तेस्रो पक्षलाई गराउने, समन्वय बैठकहरू आयोजना गर्ने र खानेपानीको स्रोत तथा वितरण प्रणाली कसैले क्षति पुऱ्याएमा जुन पक्षद्वारा क्षति भएको हो, सोही पक्षले क्षतिपूर्ति व्यहोर्ने व्यवस्था मिलाउने।
- राष्ट्रिय खानेपानी गुणस्तर मापदण्ड, २०७९ बमोजिमको सुरक्षित खानेपानी उपलब्ध गराउन आवश्यक प्रशोधन प्रणाली निर्माण गर्ने, नियमित रूपमा गुणस्तर परिक्षण गरी सोको नतिजा सार्वजनिक गर्ने, खानेपानी सुरक्षा योजना लागु गर्ने।
- गैर राजस्व पानी (Non-Revenue Water) को अनुपात घटाउनको लागि खानेपानी प्रणालीको स्तरोन्नति गर्ने, मिटर जडान अनिवार्य गर्ने, चुहावट नियन्त्रण गर्ने, स्मार्ट प्रविधि अवलम्बन गर्ने, बिलिङ्ग प्रणालीलाई विद्युतीय माध्यममा रूपान्तरण गर्ने र बक्यौता असुल उपर गर्ने।
- खानेपानीका स्रोतहरूको दीगोपनाका लागि भूमिगत पानीको पुनर्भरण, आकाशेपानीको सङ्कलन, मूलाधार व्यवस्थापन, जलवायू अनुकुलन, विपद जोखिम न्यूनिकरण लगायतका कार्यहरू गरी उत्थानशील पूर्वाधारहरू निर्माण गर्ने।
- अति विपन्न तथा सिमान्तीकृत समुदायहरूमा खानेपानीको समतामूलक पहुँच पुऱ्याउन महसुलमा छुट दिने।
- सेवाग्राहीहरूको गुनासो व्यवस्थापन गर्ने प्रणालीलाई सरलीकरण गरी गुनासोलाई तत्काल फछ्यौट गर्ने व्यवस्था मिलाउने।

१४. ऊर्जा, सिँचाइ तथा जलविद्युत

(क) नागरिक अपेक्षा

- ऊर्जा, जलस्रोत, सिँचाइ तथा मौसम विज्ञान सम्बन्धी नीतिगत र कानुनी संरचनाहरू समयमै स्वीकृत तथा अद्यावधिक भई स्पष्ट, स्थिर र कार्यान्वयनयोग्य कानुनी व्यवस्था कायम होस्।
- अनुमतिपत्र, अनुज्ञापत्र तथा वातावरणीय अध्ययन प्रतिवेदन (EIA/IEE) स्वीकृति प्रक्रिया सरल, छिटो, पारदर्शी र समयबद्ध बनोस् र सेवाग्राहीले धेरै निकाय धाउनुपर्ने अवस्थाको अन्त्य होस्।
- ऊर्जा, जलस्रोत र सिँचाइसम्बन्धी सेवा प्रवाहमा एकीकृत डिजिटल सूचना प्रणाली, अनलाइन ट्र्याकिङ र तथ्याङ्क व्यवस्थापन प्रणाली प्रभावकारी रूपमा सञ्चालनमा ल्याइयोस्।
- प्रदेश तथा स्थानीय तहसम्म आवश्यक प्राविधिक जनशक्ति, स्रोत र क्षमता उपलब्ध भई आयोजना कार्यान्वयन, अनुगमन तथा सेवा प्रवाह प्रभावकारी बनोस्।
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच ऊर्जा, जलस्रोत, नदी व्यवस्थापन तथा पूर्वसूचना प्रणाली विस्तारमा प्रभावकारी समन्वय र उत्तरदायित्व सुनिश्चित होस्।

- ऊर्जा तथा जलस्रोत क्षेत्रका संस्थाहरूबीच कार्यगत स्पष्टता कायम होस्, दोहोरोपना हटोस् र नीति कार्यान्वयनका लागि संस्थागत क्षमता सुदृढ बनोस्।
- जलवायु परिवर्तनका प्रभावलाई सम्बोधन गर्न रियल—टाइम जल, मौसम र नदी बहावसम्बन्धी तथ्याङ्क प्रणाली विकास गरी निर्णय प्रक्रियामा प्रयोग होस्।
- लघु तथा साना जलविद्युत आयोजना र वैकल्पिक ऊर्जा प्रणालीहरूलाई राष्ट्रिय ऊर्जा प्रणालीसँग समन्वित गरी स्थानीय ऊर्जा उत्पादन र उपयोगलाई प्रोत्साहन मिलोस्।
- नदी व्यवस्थापन, सिँचाइ पूर्वाधार र जलस्रोत उपयोगलाई वैज्ञानिक आधारमा योजना, गुरुयोजना र जोखिम नक्साङ्कनसहित एकीकृत रूपमा सञ्चालन गरियोस्।
- कृषियोग्य भूमिमा वर्षेभरी सिँचाइ सुविधा विस्तार होस् र ऊर्जा उत्पादन तथा वितरण प्रणाली सुदृढ भई भरपर्दो र गुणस्तरीय विद्युत आपूर्ति सुनिश्चित होस्।
- जग्गा प्राप्ति, खरिद प्रक्रिया र प्रशासनिक स्वीकृतिसम्बन्धी जटिलताहरू घटाई आयोजना कार्यान्वयनलाई सहज, छिटो र प्रभावकारी बनाइयोस्।
- उच्च पहाडी तथा हिमाली क्षेत्रमा जल तथा मौसम मापन केन्द्रहरूको विस्तार होस् र जल, मौसम तथा जलवायु सेवाहरूलाई व्यवस्थित गर्ने स्पष्ट कानुनी तथा संस्थागत व्यवस्था स्थापना होस्।

(ख) सुधारका लागि सुझावहरू

(अ) नीतिगत तथा कानुनी रूपान्तरण

निम्न ऐनहरू संशोधन वा प्रतिस्थापन गर्नुपर्ने:

- जलस्रोत ऐन, २०४९ संशोधन वा नयाँ जलस्रोत व्यवस्थापन ऐन तर्जुमा गर्ने।
- विद्युत ऐन, २०४९ प्रतिस्थापन गरी नयाँ विद्युत ऐन लागू गर्ने।
- सिँचाइ नीति, २०७० लाई कानुनी आधार दिन सिँचाइ ऐन तर्जुमा गर्ने।
- नदी तथा जल उत्पन्न विपद् व्यवस्थापन ऐन तर्जुमा गर्ने।
- जल तथा मौसम विज्ञान ऐन तर्जुमा गरी मौसम सेवा, डाटा व्यवस्थापन र पूर्वानुमान प्रणालीलाई कानुनी आधार दिने।
- नवीकरणीय ऊर्जा तथा ऊर्जा दक्षता ऐन तर्जुमा गरी वैकल्पिक ऊर्जा प्रवर्द्धनको स्पष्ट कानुनी ढाँचा बनाउने।

निम्न नियमावलीहरूमा आवश्यक संशोधन गर्ने:

- जलस्रोत नियमावली, २०५० संशोधन गर्ने।
- विद्युत नियमावली, २०५० संशोधन गर्ने।
- सिँचाइ नियमावली तर्जुमा गर्ने।

- नदी तथा जल उत्पन्न विपद् व्यवस्थापन नियमावली तर्जुमा गर्ने।
- नवीकरणीय ऊर्जा तथा ऊर्जा दक्षता नियमावली तर्जुमा गर्ने।

निम्न नीति तथा रणनीतिमा सुधार गर्ने:

- ऊर्जा विकास नीति तयार गर्ने।
- राष्ट्रिय ऊर्जा दक्षता रणनीति, २०७५ को समीक्षा गरी अद्यावधिक गर्ने।
- दिगो ऊर्जा कर्जा नीति लागू गर्ने।
- नवीकरणीय ऊर्जा अनुदान नीति संशोधन गर्ने।

निम्न गुरुयोजना तथा रणनीतिक मार्गचित्र तयारी वा अद्यावधिक गर्ने:

- जलविद्युत विकास गुरुयोजना (Hydropower Master Plan) अद्यावधिक गर्ने।
- सिँचाइ गुरुयोजना (Irrigation Master Plan) अद्यावधिक गर्ने।
- नदी बेसिन गुरुयोजना (River Basin Master Plan) तयार गर्ने।
- ऊर्जा विकास मार्गचित्र (Energy Development Roadmap) कार्यान्वयन गर्ने।

निम्न विषयमा दीर्घकालीन नीतिगत सुधार गर्ने

- ऊर्जा उत्पादनमा सौर्य, वायु लगायत Energy Mix लागू गर्ने।
- पिउने पानी, सिँचाइ र ऊर्जा उत्पादनलाई समन्वय गर्ने Integrated Water Resources Management (IWRM) लागू गर्ने।
- लघु तथा साना जलविद्युत आयोजनालाई राष्ट्रिय ग्रिडमा जडान गर्ने नीतिगत व्यवस्था गर्ने।

(आ) संस्थागत पुनर्संरचना

- मन्त्रालय तथा मातहतका निकायहरूको O&M Survey गरी सङ्गठन पुनर्संरचना गर्ने।
- नेपाल विद्युत प्राधिकरण लाई उत्पादन, प्रसारण र वितरण कम्पनीहरूमा पुनर्संरचना गर्ने।
- जल तथा ऊर्जा आयोग लाई राष्ट्रिय Centre of Excellence का रूपमा विकास गर्ने।
- अन्तर्राष्ट्रिय जल कानुन विशेषज्ञहरूको स्थायी समूह गठन गर्ने।
- प्रदेश तथा स्थानीय तहमा ऊर्जा तथा जलस्रोत व्यवस्थापनको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने।
- नवीकरणीय ऊर्जा प्रविधिको मर्मतसम्भारका लागि स्थानीय सेवा केन्द्र स्थापना गर्ने।

(इ) प्रशासनिक तथा सेवा प्रवाह सुधार

- आयोजनाको अनुमतिपत्र तथा लाइसेन्स प्रक्रियाको समयसीमा निर्धारण गर्ने।
- आवश्यक कागजात तथा प्रक्रियासम्बन्धी एकीकृत मार्गदर्शन तयार गर्ने।
- Single Window System लागू गर्ने।
- अनलाइन आवेदन, ट्र्याकिङ र गुनासो व्यवस्थापन प्रणाली सञ्चालन गर्ने।

- अधिकार प्रत्यायोजनमार्फत निर्णय प्रक्रिया छोट्याउने।
- SOP तयार गरी सेवा प्रवाहमा एकरूपता कायम गर्ने।

(ई) ऊर्जा तथा सिँचाइ आयोजना शासन सुधार (Project Governance Reform)

- ऊर्जा विकास मार्गचित्रअनुसार आयोजना विकास गर्ने।
- २८,५०० मेगावाट विद्युत उत्पादन लक्ष्य हासिल गर्ने।
- बुढीगण्डकी, दूधकोशी जस्ता जलाशययुक्त आयोजना प्राथमिकतामा कार्यान्वयन गर्ने।
- स्मार्ट सिँचाइ प्रविधि (ड्रिप, स्प्रिंकलर) विस्तार गर्ने।
- नदी बेसिन योजना र जोखिम नक्साङ्कन तयार गर्ने।
- ठूला आयोजनामा Integrity Pact र तेस्रो पक्ष अनुगमन लागू गर्ने।
- स्थानीय आयोजनामा सामाजिक लेखापरीक्षण लागू गर्ने।

(उ) डिजिटल सुशासन र डाटा प्रणाली (Digital Governance)

- Water Resources Information System सञ्चालन गर्ने।
- GIS आधारित लाइसेन्स व्यवस्थापन प्रणाली लागू गर्ने।
- एकीकृत ऊर्जा तथा जलस्रोत तथ्याङ्क प्लेटफर्म निर्माण गर्ने।
- नागरिक एपमार्फत सेवा ट्र्याकिङ र अनलाइन भुक्तानी प्रणाली लागू गर्ने।
- LEAP जस्ता सफ्टवेयर प्रयोग गरी दीर्घकालीन ऊर्जा योजना तयार गर्ने।

(ऋ) मौसम विज्ञान र विपद् पूर्वानुमान सुधार (Meteorological Reform)

- सातै प्रदेशमा वेदर राडार जडान गर्ने।
- AI र बिग डाटाको प्रयोग गरी बाढी तथा खडेरीको पूर्वानुमान गर्ने।
- प्रभावमा आधारित पूर्वसूचना प्रणाली स्थानीय तहसम्म विस्तार गर्ने।
- रियल—टाइम नदी बहाव सूचना प्रणाली सञ्चालन गर्ने।
- स्याटेलाइट डाटा प्रयोग गरी विपद् पूर्वानुमान प्रणाली विकास गर्ने।

(ए) हरित ऊर्जा र नवप्रवर्तन (Green Energy Innovation)

- अतिरिक्त विद्युत प्रयोग गरी Green Hydrogen उत्पादन गर्ने।
- Agrivoltaics प्रणालीमार्फत कृषि र ऊर्जा उत्पादन सँगै गर्ने।
- ब्लकचेन आधारित आयोजना ट्र्याकिङ प्रणाली लागू गर्ने।
- किसानको मोबाइल एपमार्फत स्थानीय मौसम डाटा सङ्कलन गर्ने।
- अन्तर्राष्ट्रिय जल कूटनीति सुदृढ गर्दै सीमा पार नदी व्यवस्थापनमा नेपालको हित सुरक्षित गर्ने।

- प्रदेश सरकारको क्षमता अभिवृद्धि गरी वैकल्पिक ऊर्जाका योजनाहरू तल्लो तहबाटै कार्यान्वयन गर्ने।

१५. सूचना तथा सञ्चार प्रविधि

(क) नागरिक अपेक्षा

- राज्यबाट प्रवाह गरिने सम्पूर्ण सार्वजनिक सेवाहरू एकीकृत डिजिटल प्रणालीमार्फत झन्झटरहित, छिटो-छरितो र घरदैलामै प्राप्त हुने सुनिश्चितता होस्।
- देशभर उच्च गतिको र गुणस्तरीय ब्रोडब्यान्ड इन्टरनेट सेवा सुलभ दरमा उपलब्ध भई सहर र ग्रामीण क्षेत्रबीचको डिजिटल खाडल पूर्णतः अन्त्य होस्।
- सरकारी निकायका सबै कागजी प्रक्रियाको अन्त्य भई 'पेपरलेस' प्रशासनमार्फत निर्णय प्रक्रिया र कार्यसम्पादन पारदर्शी एवं जवाफदेही होस्।
- सरकारी डेटा सेन्टर र सूचना प्रणालीहरू अत्याधुनिक एवं सुरक्षित भई नागरिकका व्यक्तिगत विवरणहरूको गोपनीयता र सुरक्षाको पूर्ण प्रत्याभूति होस्।
- परम्परागत हुलाक सेवा आधुनिक 'स्मार्ट पोष्ट' र ई-कमर्स लजिस्टिकमा रूपान्तरण भई नागरिकका सामान तथा चिठीपत्रहरू सुरक्षित र समयमै प्राप्त हुने व्यवस्था होस्।
- रेडियो नेपाल र नेपाल टेलिभिजन निष्पक्ष र विश्वसनीय सार्वजनिक सेवा प्रसारण (PSB) का रूपमा रूपान्तरित भई नागरिकको सूचनाको हकको पूर्ण सम्मान होस्।
- विज्ञापन बजार व्यवस्थित र पारदर्शी भई सञ्चार माध्यमहरूले पाउने लोककल्याणकारी विज्ञापनको भुक्तानीमा हुने ढिलासुस्ती र बिचौलियाको अन्त्य होस्।
- सामाजिक सञ्जाल र डिजिटल मिडियाको प्रयोग मर्यादित र सुरक्षित भई भ्रामक सूचना एवं साइबर अपराधबाट नागरिकको प्रभावकारी संरक्षण होस्।
- दूरसञ्चार सेवा प्रदायकहरूको नेटवर्क गुणस्तरीय र प्रतिस्पर्धी हुनुका साथै फ्रिक्वेन्सी जस्ता राष्ट्रिय स्रोतको समुचित उपयोग र राजस्व संकलनमा पारदर्शिता होस्।
- सूचना प्रविधिको प्रयोग र साइबर सुरक्षा सम्बन्धी सचेतना अभियानहरू स्थानीय तहसम्म पुगी आम नागरिकहरू प्रविधि प्रयोगमा दक्ष र आत्मनिर्भर होऊन्।

(ख) सुधारका लागि सुझावहरू

(अ) नीतिगत तथा कानुनी सुधार

- तीव्र प्रविधिगत परिवर्तन र आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्स (AI) जस्ता आयामलाई सम्बोधन गर्न 'हुलाक सेवा ऐन २०१९' र 'दूरसञ्चार ऐन २०५३' लाई पूर्णतः विस्थापित गरी नयाँ ऐन तर्जुमा गर्ने।
- 'डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क, २.०' स्वीकृत गरी यसको प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न एकीकृत 'सूचना प्रविधि तथा साइबर सुरक्षा छाता ऐन' र नीतिगत मार्गचित्र लागू गर्ने।

- डिजिटल मिडिया, ओटिटी (OTT) र सामाजिक सञ्जाललाई नियन्त्रण भन्दा नियमन र उत्तरदायी बनाउन आवश्यक कानुनी आधार निर्माण गर्ने।
- साइबर सुरक्षा र व्यक्तिगत डेटाको गोपनीयता सुनिश्चित गर्न बलियो 'डाटा सुरक्षा तथा गोपनीयता कानून' (Data Privacy Law) तर्जुमा गर्ने।
- क्लाउड कम्प्युटिङ र ब्लकचेन जस्ता उदीयमान प्रविधिहरूलाई कानुनी मान्यता प्रदान गर्न 'सूचना प्रविधि ऐन' लाई समयसापेक्ष परिमार्जन गर्ने।
- फ्रिक्वेन्सी नीतिलाई पारदर्शी र वैज्ञानिक बनाउन 'फ्रिक्वेन्सी व्यवस्थापन नियमावली' मा सुधार गरी राजस्व चुहावट नियन्त्रण गर्ने।
- बौद्धिक सम्पत्ति र प्रतिलिपि अधिकार (Copyright) लाई डिजिटल युग र अनलाइन प्लेटफर्म अनुकूल हुने गरी संशोधन गर्ने।

(आ) संस्थागत संरचना र संगठनात्मक व्यवस्थापन

- एकीकृत भइसकेको 'सार्वजनिक सेवा प्रसारण नेपाल' (PSB) को साङ्गठनिक सुदृढीकरण गरी यसलाई पूर्णतः व्यावसायिक, निष्पक्ष र जनउत्तरदायी सञ्चार माध्यमको रूपमा स्थापित गर्ने।
- मुद्रण विभागको नेतृत्वमा सुरक्षण मुद्रण केन्द्र, जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र र साझा प्रकाशनलाई एकीकृत गरी राज्यको एक मात्र शक्तिशाली 'मुद्रण संस्था' कायम गर्ने।
- नेपाल विज्ञापन बोर्ड खारेज गरी यसका कार्यहरू सूचना तथा प्रसारण विभाग र प्रेस काउन्सिलको समन्वयमा विद्युतीय प्रणालीमार्फत व्यवस्थापन गर्ने।
- न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण समितिको हालको संरचना खारेज गरी यसको सचिवालयको जिम्मेवारी सूचना तथा प्रसारण विभागलाई हस्तान्तरण गर्ने।
- सूचना प्रविधि सम्बन्धी सेवाको गठन, सञ्चालन तथा कर्मचारी व्यवस्थापनको जिम्मेवारी विशिष्ट श्रेणिको कर्मचारि रहने 'सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासन कार्यालय' स्थापना गरी उक्त संस्थालाई सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासनको कार्यगर्ने विशिष्टीकृत संस्था बनाउने।
- मन्त्रालय र मातहतका विभागहरूको कार्यक्षेत्रमा रहेको दोहोरोपना अन्त्य गर्न 'साङ्गठनिक तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण (O&M)' गरी संरचना छरितो बनाउने।
- सूचना तथा प्रसारण विभाग अन्तर्गत एक 'समन्वय इकाई' राखी कोलेनिका मार्फत लोककल्याणकारी विज्ञापनको भुक्तानी व्यवस्था गर्ने।

(इ) डिजिटल पूर्वाधार र प्रविधिगत आधुनिकीकरण

- सरकारी निकायहरू बीच डाटा आदानप्रदान सुनिश्चित गर्न 'Government Enterprise Architecture (GEA)' र 'GIOMS' लाई पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन गरी कागजविहीन शासनतर्फ अघि बढ्ने।

- 'एक पटक मात्र सिद्धान्त' (Once Only Principle) अवलम्बन गरी नागरिकको विवरण एक पटक संकलन गरेपछि पटक-पटक माग नगर्ने गरी सबै सेवा 'नागरिक एप' मा एकीकृत गर्ने।
- राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्र (NITC) अन्तर्गतका डेटा सेन्टरहरूको आधुनिकीकरण र 'डिजास्टर रिक्भरी' प्रणालीलाई थप भरपर्दो बनाई 'क्लाउड-फर्स्ट' रणनीति अवलम्बन गर्ने।
- ७७३ वटै स्थानीय तह र वडा तहसम्म उच्च गतिको अप्टिकल फाइबर र ब्रोडब्यान्ड इन्टरनेट विस्तार गरी डिजिटल डिभाइड (Digital Divide) कम गर्ने।
- दूरसञ्चार क्षेत्रको पूर्वाधारमा साझेदारी (Infrastructure Sharing) गर्न नीतिगत प्रोत्साहन दिई दोहोरो लगानी र वातावरणीय प्रभाव न्यूनीकरण गर्ने।
- सरकारी क्लाउड र नेटवर्कको नियमित 'साइबर सुरक्षा अडिट' र 'VAPT' परीक्षणलाई अनिवार्य मापदण्डका रूपमा लागू गर्ने।

(ई) हुलाक सेवाको रूपान्तरण

- हुलाक सेवालाई 'स्मार्ट हुलाक' र आधुनिक ई-कमर्स लजिस्टिक्सका रूपमा विकास गरी क्युआर (QR) कोड आधारित 'रियल टाइम ट्र्याकिङ' प्रणाली लागू गर्ने।
- वडास्तरमा हुलाक व्यवस्थापन इकाईलाई सहकारिता र स्थानीय सरकारसँगको साझेदारीमा सञ्चालन गर्ने गरी पुनर्संरचना गर्ने।
- निजी क्षेत्रका कुरियर सेवा प्रदायकसँग 'सार्वजनिक-निजी साझेदारी' (PPP Model) मा सेवा विस्तार गरी दुर्गम क्षेत्रसम्म हुलाकको पहुँच पुऱ्याउने।
- विदेशमा रहेका नेपालीहरूलाई आगामी निर्वाचनमा सहभागी गराउन 'अनलाइन' वा 'हुलाक' मार्फत मतदान (Early/Remote Voting) गराउन प्राविधिक र संरचनागत तयारी गर्ने।
- हुलाक बचत बैंकलाई थप व्यवस्थित र प्रविधिमैत्री बनाई वित्तीय पहुँच विस्तार र सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरणमा उपयोग गर्ने।
- विद्यमान जिल्ला हुलाक संरचनालाई खारेज गरि रणनीतिक विन्दुहरूमा १५ वटा हुलाक व्यवस्थापन कार्यालयहरू स्थापना गरी वितरण सञ्जाललाई सुदृढ गर्ने।

(उ) सेवा प्रवाह, पारदर्शिता र सुशासन

- सबै सरकारी पदाधिकारी र कर्मचारीको क्युआर (QR) कोड सहितको डिजिटल परिचयपत्र मुद्रण विभागबाट मात्र छपाई गर्ने व्यवस्था गरी सिंहदरवारबाट यसको अनिवार्य सुरुवात गर्ने।
- लोककल्याणकारी विज्ञापनको भुक्तानीमा हुने बिचौलियाको अन्त्य गर्न प्रेस काउन्सिलको मापदण्डका आधारमा सिधै कोलेनिका मार्फत सञ्चार माध्यमको बैंक खातामा भुक्तानी गर्ने।

- सरकारी सेवा प्राप्तिका लागि लाग्ने दस्तुरहरू पूर्णतः 'क्यासलेस' (e-Payment) माध्यमबाट मात्र बुझाउने व्यवस्था मिलाउने।
- सूचनाको स्वतः प्रकाशन (Proactive Disclosure) लाई अनलाइन प्रणालीमा आबद्ध गरी नागरिकले घरमै बसी सरकारी सूचना पाउने व्यवस्था गर्ने।
- सेवा प्रवाहमा हुने ढिलासुस्तीलाई अनलाइन प्रणालीमार्फत ट्र्याकिङ र 'रेड फ्ल्याग' जारी गर्ने स्वचालित जवाफदेहिता संयन्त्र स्थापित गर्ने।
- डिजिटल हस्ताक्षर (Digital Signature) को प्रयोगलाई सबै सरकारी कागजात र नीतिगत निर्णय प्रक्रियामा अनिवार्य गर्ने।

(ऊ) मानव संशाधन र क्षमता विकास

- सूचना प्रविधि क्षेत्रका उच्च दक्ष जनशक्ति र डायस्पोरामा रहेका नेपाली विज्ञहरूको ज्ञान (Brain Gain) लाई नीति निर्माण र प्रविधि विकासमा सिधै जोड्ने 'एक्सपर्ट पूल' निर्माण गर्ने।
- निजामती सेवामा सूचना प्रविधि समूहका कर्मचारीहरूको स्पष्ट वृत्ति-विकास र प्रतिस्पर्धी सुविधाको व्यवस्था गरी दक्ष जनशक्ति पलायन (Brain Drain) रोक्ने।
- सरकारी कर्मचारीहरूलाई नियमित रूपमा अत्याधुनिक प्रविधि (AI, Data Analytics) र साइबर सुरक्षा सम्बन्धी तालिम प्रदान गरी 'डिजिटल कार्यसंस्कार' को विकास गर्ने।
- विद्यालय र समुदायस्तरमा 'डिजिटल साक्षरता' अभियान सञ्चालन गरी प्रविधिको सुरक्षित र उत्पादनमूलक प्रयोग सुनिश्चित गर्ने।
- प्रत्येक सरकारी निकायमा सूचना प्रविधि अधिकारी (ITO) को भूमिकालाई नीतिगत निर्णय प्रक्रियामा संलग्न गराउने गरी अधिकार सम्पन्न बनाउने।

(अ) संघीय समन्वय र सहकार्य

- संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच सञ्चालन र प्रविधिमा समन्वय गर्न 'अन्तर-तह समन्वय संयन्त्र' क्रियाशील बनाउने।
- 'डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क' लाई स्थानीय तहको वार्षिक योजना र बजेटमा मूलप्रवाहीकरण गर्ने।
- प्रदेश र स्थानीय तहमा सूचना प्रविधि शाखा र दक्ष जनशक्तिको दरबन्दी सुनिश्चित गर्ने।
- पूर्वाधार विस्तारमा निजी क्षेत्रलाई प्रोत्साहित गर्न 'सार्वजनिक-निजी-साझेदारी' (PPP) मोडेल लागू गर्ने।
- स्थानीय तहका सेवाहरूलाई 'नागरिक एप' मा आबद्ध गर्न प्राविधिक मापदण्ड र प्रोटोकल तयार गर्ने।
- साइबर सुरक्षा र डिजिटल साक्षरता अभियानलाई स्थानीय तहका वडा र विद्यालय तहसम्म पुऱ्याउने।

१६. शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि

(क) नागरिक अपेक्षा

- उपकुलपतिदेखि प्रधानाध्यापकसम्मको नियुक्ति दलीय भागबण्डामा नभई विशुद्ध योग्यता र खुल्ला प्रतिस्पर्धाका आधारमा होस्।
- भर्ना, परीक्षा र नतिजा प्रकाशन पूर्व-निर्धारित समयमै सम्पन्न हुने गरी 'एकीकृत राष्ट्रिय शैक्षिक पात्रो' को कठोर पालना गरियोस्।
- विद्यार्थीमा सीप, चरित्र र मानवीय मूल्य विकास गर्ने व्यावहारिक नैतिक शिक्षाका साथै बजारले खोज्ने प्राविधिक शिक्षा सुनिश्चित होस्।
- प्रमाणपत्र, समकक्षता र NOC का लागि कार्यालय धाउनुपर्ने झन्झट अन्त्य होस्।
- सामुदायिक र निजी विद्यालयबीचको खाडल अन्त्य गरी सबै बालबालिकाले आधुनिक प्रविधि र सुरक्षित भौतिक पूर्वाधारमा पढ्न पाऊन्।
- विश्वविद्यालयहरू ज्ञान उत्पादनको केन्द्र बनून् र युवा वैज्ञानिकहरूलाई स्वदेशमै आविष्कार गर्न आवश्यक पुँजी र प्रयोगशाला उपलब्ध होस्।
- संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचको क्षेत्राधिकार विवाद अन्त्य भई शिक्षक व्यवस्थापन र सेवा प्रवाहमा प्रत्यक्ष जिम्मेवारी र जवाफदेहिता देखियोस्।

(ख) सुधारका लागि सुझावहरू

(अ) नीतिगत तथा कानुनी सुधार

- तीन तहको कार्य विभाजनमा थप स्पष्टतासहित कार्यक्षेत्र नदोहोरिने गरी कार्य विस्तृतीकरणलाई स्पष्ट बनाई संघीय शिक्षा ऐन जारी गर्ने।
- विश्वविद्यालयहरूलाई पूर्ण स्वायत्तता प्रदान गर्दै 'बोर्ड अफ ट्रस्टी' मोडलमा लैजान उच्च शिक्षासम्बन्धी संघीय कानून तर्जुमा गर्ने।
- पेटेन्ट, डिजाइन र ट्रेडमार्क ऐन तथा प्रतिलिपि अधिकार ऐनलाई गाभेर नयाँ 'बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार संरक्षण ऐन' जारी गर्ने।
- नेपाली व्यवसायीको बौद्धिक सम्पत्ति अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा संरक्षण गर्न म्याड्रिड सम्झौता अनुमोदन गर्ने र पेटेन्ट कोअपरेसन सन्धिमा सहभागी हुने।
- शिक्षा र विज्ञानका क्षेत्रमा वैदेशिक लगानी आकर्षण गर्न विशेष रणनीति बनाई कार्यान्वयन गर्ने।
- छात्रवृत्तिमा चिकित्साशास्त्र पढ्ने विद्यार्थीले ५ वर्ष अनिवार्य स्वदेशमै सेवा गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था गर्ने।

- साझा अधिकारको सूचीसँग सम्बन्धित तर्जुमा हुन बाँकी संघीय कानूनहरू १ वर्षभित्र पूरा गर्ने।

(आ) संस्थागत पुनर्संरचना र दोहोरोपना अन्त्य

- सङ्घीय शासन प्रणाली अनुरूप शिक्षाका सबै विभाग, केन्द्र र समन्वय एकाइहरूको संगठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण (O&M) गरी कार्यगत दोहोरोपना भएका निकायहरू खारेज वा गाभ्ने।
- सरकारी स्वामित्वका शैक्षिक वा प्राविधिक संस्थानहरूलाई मन्त्रालयको प्रत्यक्ष मातहतबाट हटाई 'होलिडिङ कम्पनी' अन्तर्गत ल्याउने र तिनलाई पूर्ण व्यावसायिक स्वायत्तता प्रदान गर्ने।
- कृषि अनुसन्धान परिषद् (NARC) लाई पुनर्संरचना गरी सरकारको 'कृषि अनुसन्धान विभाग' बनाउने र पशुपक्षी तथा मत्स्य अनुसन्धान केन्द्रहरूलाई यसैमा एकीकृत गर्ने।
- विश्वविद्यालयहरूलाई राजनीतिक हस्तक्षेपबाट मुक्त राख्न सरकारी नियन्त्रण हटाउने र स्वायत्त 'बोर्ड अफ ट्रस्टी' मार्फत सञ्चालन हुने कानुनी व्यवस्था मिलाउने।
- विश्वविद्यालय अनुदान आयोगलाई अधिकारसम्पन्न 'उच्च शिक्षा आयोग' मा रूपान्तरण गरी सबै विश्वविद्यालयको नियमन र अनुदान व्यवस्थापन एकद्वार प्रणालीबाट गर्ने।
- सङ्घीय स्तरका समन्वय एकाइहरूलाई खारेज गरी तिनको अधिकार र अभिलेखहरू स्थानीय तहका शिक्षा शाखामा पूर्ण रूपमा हस्तान्तरण गर्ने।
- शैक्षिक र स्वास्थ्य उपकरण खरिदका लागि विशेषज्ञहरू सम्मिलित छुट्टै निकाय र गुणस्तर प्रमाणीकरणका लागि 'नेपाल प्रत्यायन केन्द्र' (Accreditation Center) स्थापना गर्ने।

(इ) विज्ञान तथा प्रविधि

- सबै विधाका अनुसन्धानलाई एकीकृत रूपमा स्रोत परिचालन गर्न एक शक्तिशाली 'राष्ट्रिय अनुसन्धान कोष' खडा गर्ने र अनुसन्धान तथा विकास (R&D) मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (GDP) को कम्तीमा १% लगानी सुनिश्चित गर्ने।
- पेटेन्ट, डिजाइन र ट्रेडमार्क ऐनलाई परिमार्जन गरी नयाँ 'बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार संरक्षण ऐन' जारी गर्ने र नेपाली आविष्कारकहरूको पेटेन्ट सुरक्षित गर्न म्याड्रिड सम्झौता र पेटेन्ट कोअपरेसन सन्धि (PCT) मा सहभागी हुने।
- प्राज्ञिक क्षेत्र, सरकार र उद्योग बीचको सहकार्यलाई प्रभावकारी बनाउन विश्वविद्यालयहरूमा 'टेक्नोलोजी ट्रान्सफर अफिस' (TTO) स्थापना गर्ने र विद्यार्थीहरूलाई उद्योगको समस्या समाधानमा आधारित अनुसन्धान गर्न प्रोत्साहित गर्ने।

- आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्स (AI), रोबोटिक्स, ब्लकचेन र इन्टरनेट अफ थिंग्स (IoT) लाई सम्बोधन गर्ने गरी नयाँ राष्ट्रिय सूचना प्रविधि नीति जारी गर्ने र यसको नियमनका लागि कानुनी ढाँचा तयार गर्ने।
- सरकार, विश्वविद्यालय र निजी क्षेत्रको त्रिपक्षीय साझेदारीमा 'राष्ट्रिय डिजिटल नवप्रवर्तन केन्द्र' स्थापना गरी युवा आविष्कारकर्तारूलाई 'इन्क्युबेसन' र बीउ पुँजी (Seed Funding) उपलब्ध गराउने।
- विदेशमा रहेका नेपाली वैज्ञानिक र विज्ञहरूलाई स्वदेशका विश्वविद्यालय वा अनुसन्धान केन्द्रमा छोटो अवधिका लागि आबद्ध गर्न 'भिजिटिङ प्रोफेसर' वा 'डायस्पोरा रिसर्च ग्राण्ट' जस्ता कार्यक्रम सुरु गर्ने।
- नास्ट (NAST) र नार्क (NARC) जस्ता निकायहरूको प्रशासनिक झन्झट हटाई तिनलाई स्वायत्त र अत्याधुनिक उपकरणसहितको 'उत्कृष्टता केन्द्र' (Center of Excellence) का रूपमा विकास गर्ने।
- नेपालमा बसेर विदेशी कम्पनीमा काम गर्ने 'डिजिटल घुमन्ते' का लागि विशेष भिसा, बैंक खाता र सामाजिक सुरक्षा कोषमा आवद्ध हुने नीतिगत र कानुनी व्यवस्था गर्ने।
- सरकारी र विश्वविद्यालयका प्रयोगशालाहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुसार स्तरोन्नति गर्ने र निजी क्षेत्रका अनुसन्धानकर्ताहरूले पनि ती प्रयोगशाला प्रयोग गर्न पाउने 'साझा उपयोग' (Shared Access) प्रणाली लागू गर्ने।
- संघीयताको मर्म अनुरूप विज्ञान र प्रविधिका क्षेत्रमा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको भूमिका स्पष्ट पार्ने र स्थानीय कच्चा पदार्थमा आधारित प्रविधि विकास (Indigenous Technology) लाई प्राथमिकता दिने।

(ई) विद्यालय शिक्षा र नैतिक मूल्य

- उद्यमशीलतामूलक पाठ्यक्रम: माध्यमिक तहको पाठ्यक्रममा अनिवार्य रूपमा एउटा व्यावसायिक र उद्यमशीलतामूलक विषय समावेश गर्ने।
- विद्यालय नक्साङ्कन, समायोजन तथा पुनर्संरचना गर्ने तथा प्राथमिक तहमा बढी भएका शिक्षक दरबन्दी निम्न माध्यमिक तथा माध्यामिक तहमा समायोजन गर्ने।
- शिक्षक छनोटमा लचकता: गणित, विज्ञान र अंग्रेजी शिक्षकका लागि वि.एड (B.Ed) को अनिवार्यता हटाई स्नातक गरेकालाई ३ महिने पेडागोजी तालिम दिने।
- न्यून विद्यार्थी भएका उच्च माध्यमिक विद्यालयहरूलाई गाभी गुणस्तरीय शिक्षा र छात्रावासको प्रबन्ध मिलाउने।

- विश्वविद्यालयबाट स्नातक गरेकालाई स्थानीय तहमा विज्ञान, गणित र अंग्रेजी शिक्षकका रूपमा कम्तीमा २ वर्ष स्वयंसेवक खटाउने।
- केवल सूचना र तथ्यमा आधारित नभई विद्यार्थीको चरित्र निर्माण, मानवीय मूल्य, संस्कार, देशभक्ति र श्रमको सम्मान गर्ने 'व्यावहारिक नैतिक शिक्षा' लाई विद्यालय पाठ्यक्रममा अनिवार्य समावेश गर्ने।
- गणित, विज्ञान र अंग्रेजी जस्ता कठिन विषयका शिक्षक अभाव हटाउन 'बी.एड.' को अनिवार्य प्रावधान हटाई सम्बन्धित विषयका स्नातक (मानविकी वा विज्ञान) लाई भर्ना गर्ने र सेवा प्रवेशपछि ३ महिने 'पेडागोजी' (शिक्षण विधि) तालिम दिने व्यवस्था गर्ने।
- राजनीतिक पहुँचका आधारमा सुगममा शिक्षक थुप्रिने र दुर्गममा अभाव हुने समस्या अन्त्य गर्न 'एल्गोरिदम' (Algorithm) मा आधारित स्वचालित शिक्षक सरुवा र दरबन्दी मिलान प्रणाली लागू गर्ने।
- न्यून विद्यार्थी संख्या (१०० भन्दा कम) भएका माध्यमिक विद्यालयहरूलाई गाभी गुणस्तरीय भौतिक पूर्वाधार र छात्रावास सहितको 'हब स्कुल' वा आवासीय विद्यालयका रूपमा विकास गर्ने।
- माध्यमिक तह (कक्षा ९-१२) मा विद्यार्थीले प्रवेशिका उत्तीर्ण गर्दा कम्तीमा एउटा व्यावसायिक सीप (जस्तै: प्लम्बिङ, इलेक्ट्रिसियन, कृषि) हासिल गर्ने गरी पाठ्यक्रममा अनिवार्य व्यावसायिक विषय थप गर्ने।
- प्रधानाध्यापकको नियुक्ति राजनीतिक भागबण्डामा नभई खुला प्रतिस्पर्धा र स्पष्ट 'कार्यसम्पादन सम्झौता' (Performance Contract) का आधारमा गर्ने र उसलाई आर्थिक तथा प्रशासनिक स्वायत्तता दिने।
- सामुदायिक विद्यालयमा विद्यार्थीको आकर्षण बढाउन र निजी विद्यालयसँगको प्रतिस्पर्धाका लागि अंग्रेजी र नेपाली दुवै माध्यमबाट गुणस्तरीय पठनपाठन सुनिश्चित गर्ने।
- सामुदायिक विद्यालयहरूमा इन्टरनेट र आधुनिक डिजिटल प्रयोगशाला निर्माण गर्न कुल पुँजीगत बजेटको निश्चित हिस्सा अनिवार्य विनियोजन गर्ने।
- विश्वविद्यालयबाट स्नातक गरेका युवाहरूलाई स्थानीय तहमा विज्ञान, गणित र अंग्रेजी शिक्षकका रूपमा कम्तीमा २ वर्ष स्वयंसेवक खटाउने र उनीहरूलाई उचित निर्वाह भत्ता दिने।
- साक्षरता दर न्यून भएका जिल्लाहरूमा साक्षरता अभियानलाई केवल लेखपढमा मात्र सीमित नगरी सम्बन्धित व्यक्तिको पेशागत सीप र उत्पादन वृद्धिसँग प्रत्यक्ष आबद्ध गर्ने।

- मार्कसिट, ट्रान्सक्रिप्ट, समकक्षता र वैदेशिक अध्ययन अनुमति (NOC) जस्ता सेवाहरूलाई पूर्णतः अनलाइन र 'फेसलेस' बनाई विद्यार्थीको समय र लागत घटाउने।
- संविधानको भावना अनुरूप विद्यालय शिक्षाको पूर्ण जिम्मेवारी स्थानीय तहलाई दिने र शिक्षक व्यवस्थापन तथा परीक्षामा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच रहेको क्षेत्राधिकार विवाद अन्त्य गर्ने।
- स्थानीय तहले विद्यालय मार्फत स्थानीय उत्पादनको उपभोग बढाउने कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।

(उ) उच्च शिक्षा तथा अनुसन्धान

- प्राज्ञिक क्षेत्र, सरकार र उद्योग बीच सहकार्य प्रवर्द्धन गरी कार्यस्थल अनुसन्धान (Industrial-Academic Research) सुरु गर्ने।
- अनुसन्धान तथा विकास (R&D) प्रवर्द्धनका लागि प्रत्येक वर्ष राष्ट्रिय बजेटको निश्चित प्रतिशत विनियोजन गर्ने।
- योजना आयोगको नेतृत्वमा नास्ट र विश्वविद्यालयहरू सदस्य रहने गरी 'राष्ट्रिय अनुसन्धान तथा विकास परिषद्' स्थापना गर्ने।
- विश्वविद्यालयहरूलाई मन्त्रालयको प्रत्यक्ष प्रशासनिक र राजनीतिक नियन्त्रणबाट मुक्त गरी पूर्ण स्वायत्त 'बोर्ड अफ ट्रस्टी' (Board of Trustees) मोडलमा लैजाने।
- सबै विधाका अनुसन्धानलाई एकीकृत रूपमा स्रोत परिचालन गर्न एक शक्तिशाली 'राष्ट्रिय अनुसन्धान कोष' (National Research Fund) स्थापना गर्ने र कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (GDP) को कम्तीमा १% लगानी सुनिश्चित गर्ने।
- विश्वविद्यालयहरूलाई कुनै एक विधामा 'विशिष्टता केन्द्र' (Center of Excellence) का रूपमा विकास गर्ने र न्यून विद्यार्थी भएका विश्वविद्यालयहरूलाई एकापसमा गाभ्ने (Merger)।
- भर्ना, परीक्षा र नतिजाको निश्चित समय तालिका भएको 'एकीकृत राष्ट्रिय शैक्षिक पात्रो' कठोरताका साथ लागू गर्ने र नतिजा ४५ दिनभित्र सार्वजनिक गर्ने।
- विदेशमा रहेका दक्ष नेपाली वैज्ञानिक र प्राज्ञहरूलाई स्वदेश फर्काउन वा उनीहरूको विज्ञता उपयोग गर्न 'भिजिटिङ प्रोफेसर' वा 'डायस्पोरा अनुसन्धान कार्यक्रम' सुरु गर्ने।
- विश्वविद्यालयमा गरिएका अनुसन्धानको पेटेन्ट (Patent) दर्ता गर्ने र तिनलाई व्यावसायिक स्टार्टअपमा रूपान्तरण गर्न 'बीउ पुँजी' (Seed Funding) को व्यवस्था गर्ने।
- राष्ट्रिय आवश्यकता र बजारको माग अनुकूल पाठ्यक्रम तयार गर्न विश्वविद्यालयहरूलाई निर्देशित गर्ने।

(ऊ) प्राविधिक शिक्षा तथा अनौपचारिक शिक्षा

- प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रमका व्यक्तिहरूलाई सीपमूलक तालिम दिई निजी क्षेत्रका उद्यम र पूर्वाधार आयोजनामा संलग्न गराउने।
- सरकारी कलेजमा २५ प्रतिशत पूर्ण र २५ प्रतिशत आंशिक छात्रवृत्तिको व्यवस्था गरी कोटा प्रणालीको प्रभाव कम गर्ने।
- प्राविधिक शिक्षालयहरूलाई औद्योगिक क्षेत्रसँग प्रत्यक्ष जोडी विद्यार्थीलाई कार्यस्थलमै आधारित तालिम (Apprenticeship) दिने प्रणाली अनिवार्य गर्ने।
- अनौपचारिक रोजगारी वा पुख्र्यौली पेशाबाट प्राप्त गरेको सीपलाई परीक्षण गरी शैक्षिक तहसँग मिलान गर्ने र मान्यता दिने।
- नेपालमा बसेर विदेशी कम्पनीमा काम गर्नेहरूका लागि 'डिजिटल घुमन्ते प्रवेशाज्ञा' र 'रिमोट वर्क नीति' जारी गर्ने।
- अनौपचारिक क्षेत्रका श्रमिक र स्वरोजगार व्यक्तिहरूलाई योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा कोषमा आबद्ध गर्ने।
- अनौपचारिक शिक्षा र तालिमलाई स्थानीय कच्चा पदार्थमा आधारित लघु-उद्यम विकाससँग जोड्ने।
- चिकित्सा शिक्षा र प्राविधिक शिक्षामा छात्रवृत्ति कोटालाई लक्षित र पारदर्शी बनाउँदै स्वदेश सेवाको सर्त कडाइका साथ लागू गर्ने।

(ऋ) निजी विद्यालय, वैदेशिक सम्बन्धन र शैक्षिक परामर्श क्षेत्र

- निजी विद्यालयले उपलब्ध गराएको भौतिक पूर्वाधार, प्रयोगशाला, पुस्तकालय, शिक्षकको पारिश्रमिक र विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिको 'ग्रेडिड' गरी सोही आधारमा मात्र शुल्क लिन पाउने 'स्वचालित शुल्क निर्धारण सफ्टवेयर' लागू गर्ने।
- निजी विद्यालयले प्रदान गर्ने १०% छात्रवृत्तिलाई स्थानीय तहको 'अनलाइन छात्रवृत्ति पोर्टल' मार्फत वितरण गर्ने ताकि वास्तविक गरिब, जेहेन्दार र सीमान्तकृत विद्यार्थीले मात्र पारदर्शी रूपमा छात्रवृत्ति पाउने सुनिश्चित होस्।
- विदेशी विश्वविद्यालयको सम्बन्धनमा सञ्चालित कलेजहरूको पाठ्यक्रम, परीक्षा प्रणाली र शुल्कको नियमित 'एकेडेमिक अडिट' गर्न विज्ञहरू सम्मिलित एक स्वतन्त्र 'नियामक निकाय' गठन गर्ने।
- विदेशी सम्बन्धन प्राप्त गर्न चाहने कलेजले विद्यार्थीको संख्या अनुसार न्यूनतम बैंक ग्यारेन्टी राख्नुपर्ने र स्वदेशी विश्वविद्यालय सरहकै भौतिक मापदण्ड पूरा गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था गर्ने।

- कन्सल्टेन्सीले गलत परामर्श दिई विद्यार्थी विदेशमा अलपत्र परेमा वा कलेज अवैध ठहरिएमा कन्सल्टेन्सीले नै क्षतिपूर्ति तिर्नुपर्ने गरी 'व्यवसायिक दायित्व बिमा' अनिवार्य गर्ने।
- वैदेशिक अध्ययनका नाममा कन्सल्टेन्सी मार्फत हुने सबै वित्तीय कारोबारलाई 'डिजिटल ट्र्याकिङ' मा ल्याउने र हुन्डी मार्फत हुने पुँजी पलायनलाई राष्ट्र बैकसँगको समन्वयमा कडाइका साथ नियन्त्रण गर्ने।
- एनओसी (NOC) जारी गर्ने प्रक्रियालाई खारेज गर्ने। देशका लागि आवश्यक पर्ने (Priority Sectors) र नपर्ने विषयहरूको वर्गीकरण गरी सोही आधारमा मात्र विदेशी मुद्रा सटही गर्ने नीति लिने।
- नेपालमा अध्ययन र अनुसन्धान गर्न चाहने विदेशी विद्यार्थी र प्राज्ञहरूलाई ५ वर्षसम्मको 'मल्टिपल इन्ट्री भिसा' र बैक खाता खोल्ने प्रक्रिया सहज बनाउने।
- बौद्ध दर्शन, संस्कृत, हिमाली वातावरण, र साहसिक पर्यटन जस्ता मौलिक विषयमा विदेशी विद्यार्थी आकर्षित गर्न 'स्टडी इन नेपाल' (Study in Nepal) अभियान सञ्चालन गर्ने।
- निजी शैक्षिक संस्थाहरूलाई स्पष्ट रूपमा कम्पनी (नाफामूलक) वा शैक्षिक गुठी (सेवामूलक) मा वर्गीकरण गर्ने र सोही अनुसारको कर सहूलियत वा सामाजिक उत्तरदायित्व (CSR) तोक्ने।
- विद्यालय र क्याम्पसका नाममा रहेका जग्गा र भवनहरूको डिजिटल लगत (GIS Mapping) राख्ने र शैक्षिक उद्देश्य बाहेक अन्यत्र बिक्री वा धितो राख्न नपाउने गरी संरक्षण गर्ने।
- कन्सल्टेन्सीले पठाएका विद्यार्थीको सफलताको दर, उजुरी संख्या र सेवाको गुणस्तरका आधारमा उनीहरूलाई 'ए', 'बी' र 'सी' ग्रेडिड गर्ने र सो विवरण मन्त्रालयको वेबसाइटमा सार्वजनिक गर्ने।
- कुन कन्सल्टेन्सीबाट कुन देशमा कति विद्यार्थी गएका छन् र उनीहरूको वर्तमान अवस्था के छ भन्ने एकीकृत डाटाबेस निर्माण गर्ने।
- कन्सल्टेन्सीहरूको पारदर्शिता तथा जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्ने।

१७. स्वास्थ्य

(क) नागरिक अपेक्षा

- नागरिकको घरदैलोमा नै गुणस्तरीय आधारभूत स्वास्थ्य सेवा सहज पहुँचको सुनिश्चितता होस्।

- सेवाग्रीहीमैत्री व्यवहार, स्थानीय स्वास्थ्य संस्थाहरूमा ५ बजेसम्म नियमित ओ.पि.डी (OPD) र विशिष्टीकृत ठूला अस्पतालहरूबाट दुई सिफ्टमा ओ.पि.डी सेवा सञ्चालन गरी सेवाग्राहीको समयको बचत र पहुँचको ग्यारेन्टी होस्।
- राज्यद्वारा घोषणा गरिएका निःशुल्क स्वास्थ्य सेवाहरू र अत्यावश्यक औषधीहरू तथा स्वास्थ्य बीमा कार्यक्रमहरू बिना कुनै अवरोध सहज रूपमा प्राप्त हुने सुनिश्चितता होस्।
- नसर्ने रोग तथा मानसिक स्वास्थ्यका चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्न समुदायस्तरमा रोकथाम, नियन्त्रण र स्वस्थ जीवनशैली सम्बन्धी सघन जनचेतना कार्यक्रमहरूको सञ्चालन होस्।
- बालबालिका, किशोरी, ज्येष्ठ नागरिक र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि छुट्टै सहजकर्ता र प्राथमिकता सहितको सम्मानजनक एवं विशिष्टीकृत स्वास्थ्य सेवाको प्रत्याभूति होस्।
- डिजिटल स्वास्थ्य अभिलेख र प्रेषण (Referral) प्रणाली सुनिश्चित गरी सहज सेवा प्रवाह एवं अभिलेख प्रणाली निर्माण होस्।
- जटिल एवं महँगा प्रकृतिका रोगहरू, मातृत्व तथा नवजात शिशु स्वास्थ्य, आकस्मिक शल्यक्रिया र महामारी/विपदको समयमा राज्यद्वारा पूर्ण निःशुल्क र जिम्मेवार सेवा प्रवाह होस्।
- निजी तथा गैरसरकारी अस्पतालहरूको सेवा शुल्कलाई किफायती र पारदर्शी बनाउन नियमन गर्ने तथा नेपाल औषधी लिमिटेड र सिंहदरबार वैद्यखानाका उत्पादनहरूलाई देशव्यापी रूपमा सुलभ होस्।
- रोग निदानमा प्रयोग हुने अत्याधुनिक औजार, उपकरण र गुणस्तरीय औषधीको निरन्तर उपलब्धताका लागि स्वचालित आपूर्ति प्रणाली र गुणस्तर प्रमाणीकरणको व्यवस्था होस्।
- आयुर्वेद, योग, प्राकृतिक चिकित्सा र अन्य वैकल्पिक चिकित्सा पद्धतिलाई सर्वसुलभ बनाउँदै आँखा र दन्त चिकित्सा लगायतका क्षेत्रमा 'आरोग्य पर्यटन' (Medical Tourism) लाई राष्ट्रिय गौरवको रूपमा विकास होस्।
- स्वास्थ्य क्षेत्रमा औषधी उपकरण तथा सामग्रीहरूको सहज आपूर्ति तथा सुशासन एवं पारदर्शिताको सुनिश्चितता होस्।
- अस्पताल फार्मेसी/डिस्पेन्सरीहरूमा generic name बाट सस्तो र गुणस्तरीय औषधी आपूर्तिको व्यवस्था होस्।
- गुणस्तरीय सर्वसुलभ एवं सहूलियतपूर्ण स्वास्थ्य शिक्षा तथा चिकित्सा शिक्षा प्राप्तिका अवसरको सुनिश्चितता होस्।

(ख) सुधारका लागि सुझावहरू

(अ) नीतिगत तथा कानूनी सुधार

- स्वास्थ्य औजार, उपकरण र औषधीको गुणस्तर र मितव्ययिताका लागि 'केन्द्रीय बिडिड र स्थानीय खरिद' (Central Bidding, Local Purchasing) को प्रावधान समावेश गरी सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ मा विशेष संशोधन गर्ने।
- स्वास्थ्य बीमा ऐन, २०७४ लाई संशोधन गरी बीमा कार्यक्रमलाई विशिष्टीकृत स्वास्थ्य सेवामा केन्द्रित गर्ने र यसलाई सामाजिक सुरक्षाको बलियो खम्बाको रूपमा विकास गर्ने। विभिन्न सामाजिक-आर्थिक तहका परिवारहरूका लागि विभिन्न कोष/सुविधा योजनाहरू सिर्जना गरेर स्वास्थ्य बीमा नीतिलाई पुनः परिमार्जन गर्ने।
- राष्ट्रिय चिकित्सा शिक्षा ऐन, २०७५ मा परिमार्जन गरी देशको आवश्यकता र रोगको भार, अन्तर्राष्ट्रिय बजार र नेपाललाई स्वास्थ्य तथा आरोग्य केन्द्रका रूपमा विकसित बनाउन आवश्यक जनशक्ति उत्पादन र न्यायोचित परिचालन सुनिश्चित गर्ने।
- स्वास्थ्य संस्था तथा स्वास्थ्यकर्मीको सुरक्षा ऐन, २०६७ लाई समयसापेक्ष परिमार्जन गरी चिकित्सक र स्वास्थ्यकर्मीले निर्बाध रूपमा सेवा प्रदान गर्न सक्ने भयरहित वातावरणको कानूनी ग्यारेन्टी गर्ने।
- स्वास्थ्य सेवा व्यवस्थापन (Health Service Management) र नेतृत्व विकासका लागि शैक्षिक/प्रशिक्षण कार्यक्रमहरू सुरु गर्न चाहने निजी तथा सामुदायिक क्षेत्रका संस्थाहरूलाई द्रुतमार्गबाट स्वीकृति दिने र प्रोत्साहित गर्ने। अनुगमन संयन्त्रलाई बलियो बनाउने तर नयाँ संस्था र कार्यक्रमहरूको स्वीकृतिका लागि तिनको क्षमता र नतिजाका आधारमा उदार दृष्टिकोण अपनाउने।
- स्वास्थ्य सेवामा गैर-सरकारी क्षेत्र (निजी र सामुदायिक-स्तरका संस्थाहरू) को क्षमतालाई अङ्गीकार र उपयोग गर्ने नीति लिने।
- औषधी तथा स्वास्थ्य सामग्री, सरुवा रोग नियन्त्रण, र स्वास्थ्य संस्थाको सेवा स्तर प्रत्यायन (Accreditation) सम्बन्धी नयाँ विधेयकहरू तत्काल तर्जुमा गरी लागू गर्ने।
- तीनै तहका सरकारद्वारा स्वास्थ्य सेवा सञ्चालन र समन्वय गर्ने सम्बन्धी स्पष्ट कानूनी कार्यविधि तयार गरी अधिकार क्षेत्रको अन्योल अन्त्य गर्ने।
- राष्ट्रिय स्वास्थ्य अनुसन्धान कोषको स्थापना गर्ने र वैदेशिक सहायतालाई अनिवार्य रूपमा 'अन-बजेट र अन-ट्रेजरी' प्रणालीमा आबद्ध गर्ने कानूनी व्यवस्था गर्ने। सरकारी संस्थाहरूसँग अनुसन्धान र विकास (R&D) सँग जोड्ने। निजी तथा सामुदायिक स्वास्थ्य संस्थाहरूलाई पनि उत्कृष्टताका केन्द्र (Centre of Excellence) बनाउने नीति लिने।
- शहरी स्वास्थ्य नीति जारी गरी शहरी स्वास्थ्य कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने।
- नसर्ने रोगहरूको रोकथामका लागि सुरक्षा कर लगाउने नीति लिने, जस्तै: चिनीयुक्त पेय पदार्थ र प्रशोधित खानामा कर।

(आ) संरचनागत सुधार

- 'एक स्थानीय तह, एक आधारभूत अस्पताल' को अवधारणा अनुसार निर्माण सम्पन्न अस्पतालहरूको सङ्गठन संरचना र दरबन्दी तेरिज (O&M) तत्काल स्वीकृत गरी सेवा प्रारम्भ गर्ने।
- राष्ट्रिय आयुर्वेद पञ्चकर्म तथा योगसेवा केन्द्र र राष्ट्रिय छातिरोग अस्पताल जस्ता विशिष्टीकृत निकायहरूको प्रशासनिक र प्राविधिक संरचनालाई पूर्णता दिने।
- सङ्घीय अस्पतालहरूलाई मुटु, क्यान्सर र मिगौला रोगको विशिष्टीकृत उपचार (Super-specialty) सहित कम्तीमा ५०० शय्याको क्षमतामा सञ्चालन र विस्तार गर्ने।
- स्टेट अफ द आर्ट क्षमतायुक्त राष्ट्रिय औषधी प्रयोगशाला सञ्चालन गरी वार्षिक ६० हजार औषधीको गुणस्तर परीक्षण गर्न सक्ने गरी पूर्वाधार विकास गर्ने।
- सबै प्रदेशमा औषधी दर्ता, नवीकरण र नियमनका लागि संघ र प्रदेशको सहकार्यमा सशक्त कार्यालयहरू स्थापना गरी सीमावर्ती क्षेत्रमा हुने औषधी दुरूपयोग नियन्त्रण गर्ने।
- चितवन, पोखरा र जनकपुर लगायतका स्थानमा निर्माणाधीन १०० शय्याका आयुर्वेद, योग तथा प्राकृतिक चिकित्सालयहरूको स्तरोन्नति गर्ने।
- देशका प्रमुख रणनीतिक स्थानहरूमा निर्माणाधीन ट्रमा सेन्टर र सरुवा रोग अस्पतालहरूका लागि आवश्यक दक्ष जनशक्ति र दरबन्दीको सुनिश्चितता गर्ने।

(इ) सेवा प्रवाह र प्रविधिमा रूपान्तरण

- नागरिकको स्वास्थ्य विवरणलाई राष्ट्रिय परिचय पत्रमा आबद्ध गरी देशभरका स्वास्थ्य संस्थाबाट हेर्न मिल्ने 'इन्टर-अपरेबल' प्रणाली निर्माण गर्ने।
- सबै अस्पतालहरूमा इलेक्ट्रोनिक मेडिकल रेकर्ड (EMR) र ए.पि.आई (API) मार्फत सूचना प्रणालीहरूबीच अन्तर-आबद्धता सुनिश्चित गर्ने।
- औषधी व्यवस्था विभागको औषधी दर्ता, उत्पादन अनुमति र बजारीकरण इजाजत प्रक्रियालाई पूर्णतः अनलाइन र पारदर्शी बनाउने।
- अस्पतालमा शल्यक्रिया, रोग निदान र उपचारका लागि आउने बिरामीको 'बेटिड टाइम' घटाउन र सेवा प्राप्त गर्ने पद्धतिलाई सहज र सुनिश्चित बनाउने।
- हेल्थ टेक्नोलोजी एसेसमेन्ट (HTA) युनिट र 'नीति सुधार इकाई' स्थापना गरी जनसंख्या र रोगको भारका आधारमा मात्र नयाँ प्रविधि र कार्यक्रमहरूको सिफारिस गर्ने।

- जलवायु परिवर्तनसँग सम्बन्धित रोग विरुद्धको तयारीलाई सुदृढ गर्न र अनुकूलन कार्ययोजना कार्यान्वयन गर्न 'हेल्थ क्लाइमेट रिजाइलेन्स युनिट' सञ्चालन गर्ने।
- स्वास्थ्य सेवामा बहुक्षेत्रीय दृष्टिकोण स्थापना गर्ने, उदाहरणका लागि, सडक ट्रान्जिट दुर्घटना वयस्कहरूमा मृत्युको प्रमुख कारण भएकोले भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालयसँगको समन्वयमा निरोधात्मक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने।
- मन्त्रालय र मातहतका निकायको कार्यसम्पादन सूचक (KPIs) हरूको रियल-टाइम अनुगमनका लागि एकीकृत डिजिटल ड्यासबोर्ड सञ्चालन गर्ने।

(ई) सङ्घीयतामा अन्तर-तह समन्वय र सुशासन

- नेपाल सरकारलाई नीति र मापदण्ड, प्रदेशलाई अस्पताल व्यवस्थापन र समन्वय, र स्थानीय तहलाई प्राथमिक स्वास्थ्य र रोकथाममा मुख्य जिम्मेवार बनाउने गरी कार्यविभाजन गर्ने।
- महामारी जोखिम न्यूनीकरणका लागि मानव, पशु र वातावरणीय स्वास्थ्यलाई एकीकृत रूपमा समेट्ने गरी तीनै तहमा समन्वय संयन्त्र निर्माण गर्ने।
- संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका वार्षिक कार्यक्रममा हुने दोहोरोपन हटाउन एकीकृत योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन संयन्त्रको विकास गर्ने।
- तोकिएको समयभित्र नतिजा निकाल्न जिम्मेवार अधिकारी र निकायसँग 'कार्यसम्पादन करार' गरी सोही आधारमा जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्ने।
- संघबाट स-साना टुक्रे कार्यक्रमहरू पठाउनुको सट्टा निर्देशिका सहित एकमुष्ट सशर्त कार्यक्रम पठाउने।
- विश्वविद्यालय र अस्पतालहरूबीच सहकार्य गरी स्थानीय स्वास्थ्य समस्या समाधानका लागि 'स्वास्थ्य नवप्रवर्तन कार्यक्रम' (Health Innovation Programme) सञ्चालन गर्ने।
- नेपालको स्वास्थ्य प्रणालीलाई 'अस्पताल केन्द्रित' उपचारबाट 'समुदायमा आधारित' स्वास्थ्य प्रवर्द्धन र रोकथाम प्रणालीमा पूर्णतः रूपान्तरण गर्ने।

(उ) स्वास्थ्य शिक्षा प्रणालीमा सुधार

- आगामी २० वर्षको रोगको भार (Burden of Disease) र जनसाङ्ख्यिक परिवर्तनको प्रक्षेपण गरी सोही आधारमा मात्र विशेषज्ञ चिकित्सक र नर्सिङ्ग जनशक्तिको कोटा निर्धारण गर्ने।

- मेडिकल कलेज र शिक्षण अस्पतालहरूलाई मुटु, क्यान्सर र मिर्गौला जस्ता जटिल रोगको उपचारका लागि 'सुपर-स्पेशियलिटी' केन्द्रको रूपमा विकास गरी विद्यार्थीलाई उच्च स्तरको क्लिनिकल अनुभव सुनिश्चित गर्ने।
- विश्वविद्यालयहरूलाई केवल डिग्री दिने केन्द्रका रूपमा मात्र सीमित नराखी राष्ट्रिय स्वास्थ्य अनुसन्धान कोष मार्फत प्राध्यापक र विद्यार्थीलाई मौलिक शोध (R&D) मा अनिवार्य संलग्न गराउने।
- शिक्षण संस्थाहरूको भौतिक पूर्वाधार, फ्याकल्टी र विद्यार्थीको अनुपातको नियमित डिजिटल अनुगमन गरी मापदण्ड पूरा नगर्ने कलेजहरूको सिट तत्काल कटौती गर्ने व्यवस्था गर्ने।
- छात्रवृत्तिमा अध्ययन गरेका जनशक्तिले कबुलियतनामा अनुसारको ५ वर्षे सेवा पूरा नगरेसम्म स्थायी चिकित्सक अनुमति पत्र (Permanent License) जारी नगर्ने वा खारेज गर्ने कानुनी व्यवस्था गर्ने।
- विदेशमा कार्यरत नेपाली चिकित्सा विशेषज्ञहरूलाई स्वदेशका शिक्षण अस्पतालमा 'भिजिटिङ फ्याकल्टी' का रूपमा ल्याई आधुनिक प्रविधि र सीप हस्तान्तरण गर्ने संयन्त्र निर्माण गर्ने।
- आयुर्वेद, योग र प्राकृतिक चिकित्सालाई मूलधारको स्वास्थ्य शिक्षामा एकीकृत गरी 'आरोग्य पर्यटन' (Medical Tourism) सँग आबद्ध गर्ने।

(ऊ) निजी स्वास्थ्य संस्थाको नियमन र पारदर्शिता

- निजी अस्पतालहरूलाई पूर्वाधार र सेवाको गुणस्तरका आधारमा स्तरीकरण (Grading) गरी सोही ग्रेडका आधारमा 'स्वचालित शुल्क निर्धारण सफ्टवेयर' बाट अधिकतम शुल्कको सीमा तोक्ने।
- निजी अस्पताल र कलेजमा कार्यरत सबै चिकित्सक, नर्स र कर्मचारीलाई अनिवार्य रूपमा योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा कोषमा आबद्ध गराउन नवीकरणसँग सर्त जोड्ने।
- निजी अस्पतालले उपलब्ध गराउने १०% निःशुल्क शय्या र छात्रवृत्ति वितरणलाई मन्त्रालयको 'एकीकृत अनलाइन पोर्टल' मा अनिवार्य आबद्ध गरी वास्तविक विपन्नले मात्र पाउने सुनिश्चित गर्ने।
- उपचारका क्रममा हुनसक्ने जटिलता वा त्रुटिको जोखिमलाई सम्बोधन गर्न र बिरामीको सुरक्षाका लागि सबै निजी स्वास्थ्य संस्थामा 'प्रोफेशनल इन्डेमिन्टी इन्स्योरेन्स' अनिवार्य गर्ने।

- निजी स्वास्थ्य संस्थाहरूको जग्गा, भवन र उपकरणको डिजिटल लगत (GIS Mapping) राख्ने र उनीहरूले गर्ने वित्तीय कारोबारलाई बैंकिङ च्यानल र डिजिटल ट्र्याकिङमा आबद्ध गर्ने।
- निजी मेडिकल कलेज र अस्पतालहरूमा प्रदान गरिने सेवाको गुणस्तर परीक्षण गर्न स्वतन्त्र निकायमार्फत वार्षिक रूपमा 'क्लिनिकल अडिट' र 'एकेडेमिक अडिट' गरी प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्ने।
- स्वास्थ्य क्षेत्रमा वैदेशिक र निजी लगानीलाई प्रोत्साहन गर्दा अनिवार्य रूपमा ग्रामीण र दुर्गम क्षेत्रमा समेत सेवा पुऱ्याउनुपर्ने 'क्रस-सब्सिडी' मोडल लागू गर्ने।

१८. युवा तथा खेलकूद

(क) नागरिक अपेक्षा

- गुणस्तरीय र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका खेलकूद पूर्वाधार होऊन्।
- खेलाडीहरूलाई पर्याप्त अवसर र सेवा सुविधा मिलाउनु ताकि बाँच्नकै लागि सफल खेलाडीले पनि पेशा छोड्न नपरोस्।
- खेल संस्थाहरूलाई निष्पक्ष अनुदान र समान अवसर प्राप्त होस्।
- खेलकूद संस्थाहरू अनुशासित र उत्तरदायी बनून्।
- जिल्लामा सङ्घ र प्रदेशका समानान्तर युवा तथा खेलकूद कार्यालयको स्थानमा एकीकृत संस्थाहरूको स्थापना होस्।

(ख) सुधारका लागि सुझावहरू

- खेलकूद विकास ऐन, राष्ट्रिय युवा परिषद ऐन र नेपाल स्काउट ऐनलाई सङ्घीय संरचना अनुकूल परिमार्जन गर्ने।
- खेलकूदको अनुमति, मान्यता, अनुदान तथा स्वीकृति प्रक्रियाको सरलीकरण गर्ने।
- अन्तर्राष्ट्रिय प्रतियोगिताहरू आयोजना गर्न मिल्ने गरी प्रदेशस्तरमा समेत गुणस्तरीय खेलकूद पूर्वाधारको विकास गर्ने र निर्माणाधीन पूर्वाधारहरू तत्काल पूरा गर्ने।
- खेलाडीहरूलाई प्रतियोगितामा भाग लिने पर्याप्त अवसर र सेवा सुविधाको व्यवस्था गर्ने।
- खेलकूद सम्बन्धी संस्थाहरूलाई वितरण गरिने अनुदानमा निष्पक्षता कायम गर्ने र उनीहरूलाई थप अनुशासित तथा उत्तरदायी बनाउने।
- जिल्लामा सङ्घ र प्रदेशका समानान्तर युवा तथा खेलकूद कार्यालयको स्थानमा एकीकृत संस्थाहरूको स्थापना गर्ने।
- नेपाल स्काउटलाई सबै विद्यालयसम्म पुऱ्याई बालबालिका तथा युवाहरूको चरित्र विकास, नेतृत्व क्षमता विकास, अनुशासन, र सामाजिक उत्तरदायित्व बढाउने।

- युवा तथा साना व्यवसायी स्वरोजगार कोष खारेज गरी घरेलु तथा साना उद्योग प्रवर्द्धन केन्द्र वा अन्य समान प्रकृतिका कार्य गर्ने संस्थामा कोष हस्तान्तरण गर्ने।

१९. कृषि तथा पशुपन्छी

(क) नागरिक अपेक्षा

- गुणस्तरीय उत्पादन सामग्री तथा सेवा (जस्तै: बीउ/बेर्ना, मल, नश्व, भूरा, औजार र प्राविधिक सल्लाह) समयमै सहज उपलब्धता र पारदर्शीता अनुमानयोग्य, पारदर्शी र सूचना प्रणालीमा आधारित (digital) कृषक अनुदान र सहूलियत प्रणाली होस्।
- ढुवानी तथा भण्डारण सुविधा समयमै कृषि उपजको न्यूनतम समर्थन मूल्य निर्धारण एवं नाफा सुनिश्चितता, प्रतिस्पर्धी क्षमता विकास, बजारीकरण र निर्यात सहजीकरण होस्।
- कृषि बीमा, कर्जा, जलवायु अनुकूलन कार्यक्रम, प्राकृतिक एवं गैर प्राकृतिक क्षतिबाट राहत तथा क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गरी जोखिम न्यूनीकरण सुनिश्चितता होस्।
- किसान कल सेन्टर, एप र मोबाइल सन्देशमार्फत मौसम, बजार र रोग कीरा सम्बन्धी जानकारी डिजिटल माध्यमबाट पनि दिने व्यवस्था होस्।
- महिला, दलित, जनजाति र साना किसानको उत्थान गर्ने खालका लक्षित कृषि तथा पशुपन्छी विकास कार्यक्रम कार्यान्वयन होस्।
- गरिएका गुनासा/उजुरीको समयमै सुनुवाइ तथा अनुदानग्राहीको विवरणको नियमित सार्वजनिकीकरण होस्।
- रोग, किरा र विषादीको उचित व्यवस्थापनको लागि ज्ञान तथा प्रविधिको जानकारी होस्।

(ख) सुधारका लागि सुझावहरू

(अ) उत्पादन वृद्धि

- खेतीयोग्य सार्वजनिक भूमिको पहिचान र बर्गीकरण गर्ने र यस्ता खाली जमीन तुलनात्मक लाभका क्षेत्र (अदुवा, अलैंची, फलफूल आदि) मा कृषिमा आधारित उद्योग स्थापनाका लागि लिजमा उपलब्ध गराउने। यसका लागि विद्यमान भूमिसुधार ऐन संसोधन गर्ने र नयाँ कृषि ऐन जारी गर्ने।
- कृषकलाई विउविजन, मलखाद, प्रविधि, प्राविधिक र सहूलियपूर्ण ऋणको व्यवस्था गर्ने। यसका लागि हालका वित्तीय संस्थामा विद्यमान १५ प्रतिशत कृषि ऋणको व्यवस्थालाई ३० प्रतिशतसम्म पुऱ्याउने। तर कृषि उत्पादनको परिमाण तोक्ने।
- साना किसानलाई कृषि समूह/सहकारी मार्फत buy back को सुनिश्चित गर्ने गरी कृषि उद्योगसँग उत्पादनमा आवद्ध गराउने।

- बीउ बिजन सम्बन्धी नीतिगत तथा कानूनी सहजीकरणका लागि बीउ बिजन प्रमाणीकरण मापदण्ड, बीउ बिजन परीक्षण मापदण्ड, बीउ बिजन नमूना सङ्कलन मापदण्ड, र बीउ बिजन जफत गर्ने मापदण्ड तथा कार्य प्रक्रिया लागू गर्ने।
- विद्यालय शिक्षामा कृषि शिक्षा अनिवार्य गर्ने। पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले कक्षा आठबाटै कृषि पढ्न पाउने व्यवस्था गर्ने। साधारण शिक्षामा पनि कृषिको संज्ञानात्मक विषयवस्तु समावेश गर्ने। ग्रामीण स्तरमै कृषि प्राविधिक विकास गर्ने। कृषकलाई व्यावसायिक कृषक बनाउने।
- कृषि उत्पादनमा यन्त्र, उपकरण र प्रविधिको प्रयोगमा जोड दिने। यसको लागि एउटा स्थानीय तहमा एउटा कस्टम हायारिग सेन्टर स्थापना गरी किसानलाई यन्त्र, उपकरणमा भाडामा उपलब्ध गराउने व्यवस्था मिलाउने।
- कृषि औजारको आयात घटाई मुलुकभित्रै गुणस्तरीय औजार उत्पादन गर्न कृषि औजार कारखाना लिमिटेडलाई नीजि सार्वजनिक साझेदारीमा (Public Private Partnership) अवधारणामा सञ्चालन गर्ने।
- रसायनिक मल आपूर्ति तथा वितरण हरेक आर्थिक वर्षमा आवश्यक मलको ठेक्का र सम्झौता पुस मसान्तसम्म सम्पन्न गरिसक्ने। रियल टाइम फर्टिलाइजर इन्फर्मेसन म्यानेजमेन्ट सिस्टम (FIMS) को पूर्ण कार्यान्वयन गर्ने। रासायनिक मल नियन्त्रण आदेश, २०५५ को संशोधन मस्यौदा तयार गर्ने।
- कृषि उपजको उत्पादन प्रवर्द्धन तथा निर्यात सहजीकरणका लागि बाली विशेष उत्पादन क्षेत्र निर्धारण गर्ने तथा पशुपन्छी व्यवसाय प्रवर्द्धनका लागि खोरेत रोग मुक्त क्षेत्रहरू घोषणा गर्ने।
- निर्यातका लागि पशुपालन गर्ने उद्योगहरूलाई नीतिगत तथा वित्तीय प्रोत्साहन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।

(आ) कृषि उपजको बजारीकरण

- कृषि सहकारीको प्रयोग मार्फत कृषिजन्य उत्पादनको भण्डारण, प्याकेजिंग र वितरणको व्यवस्था गर्ने। यसका लागि सरकारले Buy back guarantee को स्किम ल्याउने।
- कृषिजन्य उपजको उत्पादनको लागतका आधारमा किसानको नाफाको सुनिश्चित हुने गरी न्यूनतम मूल्य निर्धारण गरी कृषि कर्ममा आकर्षिक गर्ने।
- कृषिजन्य उपजको बजारीकरणका लागि नजिकको बजारमा सङ्कलन र विक्री केन्द्रको व्यवस्था गर्ने। यस्ता सङ्कलन केन्द्र र विक्रीकेन्द्र स्थानीय सरकारको मातहतमा राख्ने।

(इ) कृषिजन्य वस्तुको गुणस्तर र आयात निर्यात

- आयात निर्यातसँग सम्बन्धित विद्यमान वाणिज्य ऐन संशोधन गर्ने। यी ऐनमा निर्यात सहजीकरण र आयातको नियमनको व्यवस्था गर्ने।

- अहिलेका क्वारेन्टिन संरचनाहरू (खाद्य, वनस्पति र पशु क्वारेन्टाइन) निकायहरूको पुनर्संरचना गरी राष्ट्रिय क्वारेन्टाइन प्राधिकरण (National Quarantine Authority) स्थापना गर्ने।
- निर्यातलाई सहजीकरण गर्न नीजिक्षेत्रबाट अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको प्रयोगशाला स्थापना तथा सञ्चालन गर्नका लागि नेपाल सरकारले आवश्यक सहयोग तथा प्रोत्साहन गर्ने।
- निजी क्षेत्रको प्रयोगशालामा गुणस्तर प्रमाणीकरण गरी निर्यात गर्ने निर्यात कर्ताहरूलाई प्रयोगशाला शुल्कमा अनुदान दिने।
- प्राङ्गारिक प्रणालीको नियमन, प्रमाणीकरण र समग्र व्यवस्थापनका लगायत नेपाली कृषिजन्य वस्तुको निर्यात प्रवर्धनका लागि एकीकृत सेवा प्रदान गर्न राष्ट्रिय प्राङ्गारिक केन्द्र (National Organic Centre) स्थापना गर्ने।

(ई) अन्य

- प्रदेश स्तरमा कृषिक्षेत्रका दक्ष जनशक्ति विकासका लागि नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्लाई पुनर्संरचना गरी सबै प्रदेशमा एग्रिकल्चर तथा लाइभस्टक एक्सलेन्स सेन्टरको विकास गर्ने।
- भू धरातल, जलवायु र जैविक विविधताको अधिकतम उपयोग गरी पोषक र औषधीय गुण भएका उच्च मूल्यका कृषि वस्तुको व्यावसायिक उत्पादन गर्न जडिबुटी क्षेत्र घोषणा गर्ने र जडिबुटीको व्यावसायिक खेती शुरूवात गर्ने। यसका लागि विद्यमान वन ऐनको संशोधन समेत गरी भूमि र पूँजीमा सहज पहुँचको व्यवस्था गर्ने।
- प्राङ्गारिक कृषि वस्तुहरूको प्रमाणीकरण र ब्राण्ड प्रवर्द्धन गरी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय बजारीकरण गर्ने र यसका लागि निजी क्षेत्रको लगानीमा छुट्टै आयोजना विकास गर्ने।
- प्रमुख खाद्यान्न बालीहरूको न्यूनतम समर्थन मूल्य तोक्ने र तोकिएको मूल्यमा उक्त उपजहरू खरिद गर्ने व्यवस्था मिलाउने।
- स्थानीय तह, प्रदेश र सङ्घीय सरकारले कृषि क्षेत्रमा गर्ने लगानी र सहकार्यको सीमाङ्कन गर्ने। यसका लागि कार्य विस्तृतिकरणको आधारमा एउटा छुट्टै कार्यविध बनाउने।
- दुग्ध विकास संस्थानको पुनर्संरचना गर्ने र यसलाई PPP Model मा सञ्चालन गर्ने।
- कृषि प्राविधिक सेवा प्रवाहमा डिजिटलाइजेशन प्रणालीको प्रवर्द्धनका लागि तत्काल बाली तथा पशुधन बीमा प्रिमियम अनुदान कार्यक्रमको दायरा विस्तार गरी अनलाइन सफ्टवेयरमार्फत बीमालेख जारीका साथै प्रिमियम अनुदान भुक्तानी कार्यान्वयन गर्ने।
- खाद्य अनुमतिपत्र वितरणलाई नेपाल खाद्य तथा दाना उद्योग इजाजत प्रणाली (Nepal Food and Feed Industry Licensing System, NeFFILS) मार्फत सबै प्रदेशबाट अनलाइन सेवा

उपलब्ध गर्ने। प्रयोगशाला सुचना व्यवस्थापन प्रणाली (Laboratory Information Management System, LIMS) लाई सबै प्रदेशका प्रयोगशालाहरूबाट विस्तार गर्ने।

- डिजिटल बिउ आयात निर्यात प्रणाली र डिजिटल बिउ निरक्षक इजाजत पत्र जारी तथा नवीकरण प्रणाली को पूर्ण कार्यान्वयन गरिनेछ। सरकारी फार्म/केन्द्रमा डिजिटल/अनलाइन प्रणालीबाट स्रोत बीउ बिजन तथा उत्पादन सामग्रीको विक्री-वितरण गर्ने।
- विषादी परीक्षणको दायरा विस्तार एवं विषादी परीक्षण कार्यमा वृद्धि: विषादी परीक्षणको दायरा विस्तार एवं विषादी परीक्षण कार्यमा वृद्धिका लागि तत्काल विषादी अवशेषको द्रुत परीक्षणमा थप २ वर्गका विषादी समावेश गरी नियमित परीक्षणलाई तीव्रता दिने। काठमाडौं उपत्यकाका बजार मा मोबाइल ल्याब भ्यानबाट तरकारी, फलफूलमा विषादी जाँच तथा दुधको गुणस्तर जाच गर्ने। भन्सार विन्दुमा आयातित तरकारी तथा फलफूलमा विषादी अवशेष परीक्षण तथा नियमन गर्ने।
- किसान सूचीकरण तथा किसान परिचयपत्र वितरणका लागि किसान वर्गीकरण सहित परिचयपत्र वितरण गर्ने र सोही पहिचानका आधारमा तीन तहबाट प्रदान गरिने सहूलियत अनुदानहरू प्रदान गर्ने र त्यसको डिजिटल एकिकृत अभिलेख प्रणाली राख्ने।
- कृषि-मौसम सल्लाह बुलेटिन तथा सूचना प्रवाहका लागि सबै प्रदेश र स्थानीय तहमा डिजिटल माध्यमबाट कृषि मौसम सल्लाह बुलेटिन र पूर्व सूचना प्रणाली सन्देश उपलब्ध गराउने व्यवस्था मिलाउने।
- राज्यका तीनै तहका सरकारमा कार्यरत प्राविधिक जनशक्तिको क्षमता अभिवृद्धिका लागि मानव संशाधन विकास योजना तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने
- कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय र अन्तर्गतका निकायहरूको सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण गरी निकायगत पुनर्संरचना गर्ने।

२०. वन, वातावरण र जलवायु परिवर्तन

(क) नागरिक अपेक्षा

- बाँदर र बँदेल लगायतका सबै प्रकारका मानव वन्यजन्तुको द्वन्द्व सँधैका लागि सबैठाउँबाट अन्त्य होस्।
- मानव-वन्यजन्तु द्वन्द्वबाट हुने क्षतिको राहत र क्षतिपूर्ति सकेसम्म छिटो स्थानीय तहबाटै तत्काल, पारदर्शी र झन्झटमुक्त ढङ्गले प्राप्त हुने व्यवस्था होस्।
- वन पैदावारको उपभोग र छुटपूर्जी प्राप्तिको प्रक्रियामा रहेको झन्झट र दोहोरोपनाको अन्त्य होस्।

- वन कर्मचारी तथा जनप्रतिनिधिको प्रत्यक्ष जवाफदेहिता सुनिश्चित हुनुका साथै वनको रोयल्टी, सेवाको लागत र मापदण्डमा देशैभरी एकरूपता कायम गरियोस्।
- वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन (EIA/IEE) को प्रक्रिया सरल र छोटो होस तथा वन पैदावार ओसारपसार इजाजतमा 'End-to-End' डिजिटल सेवा तथा एकद्वार प्रणालीको सुनिश्चितता होस्।
- सामुदायिक वन व्यवस्थापन कार्ययोजना तर्जुमा र स्थानीय स्तरका वातावरणीय नीति निर्माणमा उपभोक्ताहरूको प्रत्यक्ष संलग्नता सुनिश्चित गरियोस्।
- संरक्षित क्षेत्र, उद्यान तथा वन कार्यालयहरू अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक र बालबालिकाका लागि पूर्णतः पहुँचयोग्य र मैत्रीपूर्ण बनून्।
- वन क्षेत्रको सिमाना, डढेलो वा वन्यजन्तुजन्य गुनासाहरूको स्थानीयस्तरमै तत्काल सम्बोधन होस् र साना कामका लागि पनि केन्द्र धाउनुपर्ने बाध्यता हटाइयोस्।
- वन प्रशासनमा हुने भ्रष्टाचार र बिचौलियाको चलखेल शून्य होस् तथा सेवाग्राहीलाई 'प्राकृतिक स्रोतको अधिकारवाला' को रूपमा मर्यादित व्यवहार गरियोस्।
- जडीबुटी सङ्कलन, पर्यापर्यटन र कार्बन व्यापारबाट प्राप्त हुने लाभको न्यायोचित वितरण (Benefit Sharing) मा स्थानीय समुदायको अग्रधिकार सुनिश्चित गरियोस्।
- स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने हकको प्रत्याभूतिका लागि प्रदूषण नियन्त्रणका मापदण्डहरूको पालना र उद्योगहरूको उत्सर्जन अनुगमन कडाइका साथ गरियोस्।
- काठ-दाउराको न्यायोचित वितरणमा योग्यता प्रणाली लागू होस् र विपन्न एवं सीमान्तकृत वर्गको पहुँचलाई प्राथमिकता दिइयोस्।
- वन पैदावारमा आधारित उद्योग स्थापना गर्न, वन क्षेत्रमा पर्यटन अभिवृद्धि गर्न, जलविद्युत उत्पादन गर्न तथा ढुङ्गा गिट्टी र बालुवाको उत्खनन लगायतका उद्योग स्थापना गर्नका लागि निगी क्षेत्रलाई लगानी योग्य वातावरणको सुनिश्चिता होस्।

(ख) सुधारका लागि सुझावहरू:

(अ) नीतिगत, कानुनी तथा संवैधानिक सुधार

- वन ऐन २०७६, वातावरण संरक्षण ऐन २०७६ र राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन २०२९ लाई समयानुकूलन संशोधन गरी स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ सँग बाझिएका प्रावधानहरू संशोधन गरी तीनै तहका सरकार बिच समन्वय र सहकार्यलाई प्रवर्द्धन गर्ने, क्षेत्राधिकार स्पष्ट गर्ने।
- भू-उपग्रहका तथ्याङ्क र वैज्ञानिक शोधका आधारमा हिमाली तथा पर्वतीय पारिस्थितिकीय प्रणाली संरक्षणका लागि विशिष्टीकृत नीति तथा कार्यान्वयन योजना तर्जुमा गरी वातावरणीय जोखिम न्यूनीकरण गर्ने।

- राष्ट्रिय गौरवका आयोजना र पूर्वाधार निर्माणमा हुने वन क्षेत्रको प्रयोग र क्षतिपूर्ति (Forest Offset) प्रक्रियालाई सरल र पारदर्शी बनाई विकास आयोजनाको लागत र समय घटाउने।
- निजी तथा कबुलियती वनमा लगानी आकर्षित गर्न कर छुट र सहूलियतपूर्ण कर्जाको व्यवस्था गरी काठको निकासी र बिक्री प्रक्रियालाई पूर्णतः खुला, सहज र व्यावसायिक बनाउने।
- प्रतिपादित वातावरणीय न्यायका सिद्धान्त र नजिरहरूलाई राष्ट्रिय नीतिमा समाहित गरी स्वच्छ वातावरणको संवैधानिक हकलाई व्यवहारमा सुनिश्चित गर्ने।

(आ) संरचनागत सुधार र अन्तरतह समन्वय

- वन तथा वातावरण मन्त्रालयको कार्यप्रकृति, कार्यबोझ र कार्य क्षेत्रको आधारमा प्रदेश र स्थानीय तहसम्म समन्वय र सहकार्य गर्ने गरी मन्त्रालयको साङ्गठनिक संरचना अद्यावधिक गर्ने।
- संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच नीतिगत एकरूपता कायम गर्न 'अन्तर-तहगत समन्वय परिषद्' लाई सक्रिय बनाई वातावरणीय सुशासनमा स्थानीय तहको अपनत्व र सक्रियता सुनिश्चित गर्ने।
- दातृ निकाय र निजी क्षेत्रको लगानीलाई मन्त्रालयको 'एकद्वार प्रोजेक्ट बैंक' मा आवद्ध गरी वैदेशिक सहायताको प्रभावकारिता, पारदर्शिता र नतिजामुखी परिचालन सुनिश्चित गर्ने।
- वन पैदावारको विविधीकरण, वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन, जैविक विविधता संरक्षण, स्थानीय समुदायको संस्कृति र जिविकोपार्जनमा कार्य गर्ने गरी 'राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा जलवायु अनुसन्धान केन्द्र' स्थापना गर्ने।
- सर्वोच्च अदालतको निर्णय बमोजिम नेपाल वन निगम र वन पैदावार विकास समितिको साङ्गठनिक संरचनामा संशोधन गरी काठको उत्पादन, प्रशोधन र बिक्री वितरणलाई सरलीकृत र सहजीकरण गर्ने।
- जलवायु जोखिमको विश्लेषण गरी ७५३ वटा स्थानीय तहको संकटासन्न सुची तयार गरी सो को आधारमा बजेट बिनियोजन गर्ने परिपाटीको विकास गर्ने।
- वनस्पति विभागको कार्य क्षेत्र विस्तार तथा लगानी वृद्धि गरी जडिबुटी उत्पादन, जडिबुटी खेतीको विकास र विस्तार, जडिबुटीको प्रशोधन, बजार विकास र विस्तारमा विशेष प्रथामिकता दिने।
- वन, जैविक विविधता, जलाधार, वनस्पति, वातावरण, वायु प्रदुषण, जलवायु परिवर्तनको क्षेत्रमा अध्ययन अनुसन्धान गर्न विश्व विद्यालय मार्फत नव युवालाई इन्टर्नसिप तथा फेलोशिपको व्यवस्था गर्ने।

(इ) दिगो वन व्यवस्थापन र जैविक विविधता संरक्षण

- वनको हैसियत अनुसार दिगो र वैज्ञानिक व्यवस्थापन प्रणाली लागू गरी स्वदेशी काठको सुलभ आपूर्ति सुनिश्चित गर्दै काठको आयातलाई पूर्णतः प्रतिस्थापन र आत्मनिर्भरता हासिल गर्ने।
- बहुमूल्य जडीबुटीको खेती, स्थानीय स्तरमा प्रशोधन, गुणस्तर प्रमाणीकरण र अन्तर्राष्ट्रिय 'ब्राण्डिङ्ग' का लागि सार्वजनिक-निजी साझेदारीमा उद्योगहरू स्थापना र वस्तुको मूल्य शृङ्खला (Value Chain) विकास गर्ने।
- संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापनमा स्थानीय तहको संलग्नता बढाउने तथा त्यसबाट प्राप्त लाभ स्थानीय समुदायमा जाने प्रबन्ध गर्ने।
- खण्डित वन क्षेत्रहरूलाई जोड्न जैविक मार्ग (Bio-corridors) को पुनर्स्थापना गरी वन्यजन्तुको निर्बाध आवतजावत र प्राकृतिक बासस्थानको दिगोपन एवं संरक्षण सुनिश्चित गर्ने।
- वन्यजन्तुको अनुगमन र चोरी-शिकारी नियन्त्रणमा ड्रोन, स्मार्ट गस्ती (SMART Patrolling) र अत्याधुनिक सेन्सरको प्रयोग गरी शून्य चोरी-शिकारी र जैविक सुरक्षाको लक्ष्य हासिल गर्ने।
- अतिक्रमणमा परेका वन क्षेत्रको डिजिटल सीमांकन गरी वन क्षेत्र पुनरुत्थान अभियान सञ्चालन गर्ने र नदी उकास जमिनमा कृषि-वन कार्यक्रममार्फत हरियाली प्रवर्द्धन गर्ने।
- संरक्षित क्षेत्र बाहिरका सिमसार क्षेत्र र जैविक विविधताका हटस्पटहरूको पहिचान गरी स्थानीय समुदायको नेतृत्वमा संरक्षण र पर्यापर्यटनका कार्यक्रम विस्तार गर्ने।
- दिगो वन व्यवस्थापनको लागि विशेष आयोजना सञ्चालन गरी वन क्षेत्रबाट अत्यधिक लाभ प्राप्त गर्ने र वन क्षेत्रमा हुने आगलागीलाई नियन्त्रण र व्यवस्थापन गर्ने, वन क्षेत्रमा लगानी अभिवृद्धि गर्ने।
- मानव वन्यजन्तु व्यवस्थापन गर्न तारवार लगायतका विशेष प्रकारको कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, राहत कार्यक्रमलाई सरल, छिटो छरितो बनाउने र विमासँग आवद्ध गर्दै जाने।

(ई) जलवायु वित्त, हरित कोष र लाभ बाँडफाँड

- हरित जलवायु कोष (GCF) र कार्बन कोषबाट अधिकतम अनुदान प्राप्त गर्न राष्ट्रिय जलवायु नीति, राष्ट्रिय अनुकूलन योजना र राष्ट्रिय निर्धारित योगदानका लक्ष्य अनुसार

विषयगत मन्त्रालयमा दक्ष प्राविधिक जनशक्ति परिचालन गरी अन्तराष्ट्रिय मापदण्ड अनुसार उत्पादनमुलक ठूला आयोजना तयार गरी पेश गर्ने।

- जलवायु वित्त अन्तर्गत कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा स्थानीय तह तथा सीमान्तकृत समुदायको लागि कम्तीमा ८०% हिस्सा पुग्ने गरी पारदर्शी लाभ बाँडफाँड र वित्तीय सुशासन सुनिश्चित गर्ने।
- वन र वातावरण क्षेत्रमा ठूला लगानी आकर्षित गर्न 'हरित बण्ड' (Green Bond) जारी गरी दिगो विकासका लागि आन्तरिक र बाह्य हरित वित्तीय स्रोत परिचालन गर्ने।
- अन्तराष्ट्रिय मञ्चहरूमा नेपालको पर्वतीय एजेन्डा र जलवायुजन्य नोकसानीको विषयलाई प्रभावकारी रूपमा उठाई जलवायु न्याय (Climate Justice) र क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने।
- जलवायु वित्तको खर्च गर्ने क्षमता बढाउन स्थानीय तहका जनप्रतिनिधि र कर्मचारीहरूका लागि जलवायु वित्त साक्षरता र आयोजना तर्जुमा सम्बन्धी क्षमता विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- अन्तराष्ट्रिय जलवायु वित्त प्राप्त गर्नका लागि विषयगत मन्त्रालयको क्षमता विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- कार्वन रजिस्ट्री मार्फत कार्वन व्यापार गर्ने निकायलाई सहजीकरण गर्ने।

(उ) प्रदूषण नियन्त्रण र वातावरणीय सुशासन

- वायु प्रदूषण, नदी प्रदूषण तथा ध्वनी प्रदूषणको प्राथमिक रोकथामको लागि सचेतना कार्यक्रम तथा मापदण्ड पालन नगर्ने निकायलाई कडा कारवाही गर्ने नियमनकारी निकायलाई परिचालन गर्ने।
- उद्योग र सहरी क्षेत्रमा वायु, जल र ध्वनि प्रदूषणको 'रियल-टाइम' मापन गरी सार्वजनिक डिजिटल बोर्डमार्फत प्रदूषणको स्तर र तथ्याङ्क प्रदर्शन गरी जनचेतना र निगरानी वृद्धि गर्ने।
- अस्पतालजन्य फोहोरमा 'गैर-दहन प्रविधि' अनिवार्य गर्ने र 'प्रदूषण गर्नेले तिर्नुपर्ने' सिद्धान्तका आधारमा कडा जरिवाना र वातावरणीय मापदण्ड कार्यान्वयन गरी जनस्वास्थ्य सुरक्षित गर्ने।
- ४० माइक्रोनभन्दा कमका प्लास्टिकमा पूर्ण प्रतिबन्ध लगाउँदै प्लास्टिक फोहोरलाई सडक निर्माण र उद्योगमा पुनः प्रयोग गरी चक्रीय अर्थतन्त्र (Circular Economy) प्रवर्द्धन गर्ने।

- सहरी क्षेत्रको वायु प्रदूषण कम गर्न विद्युतीय सवारी साधन र हरित पूर्वाधारमा सहूलियत दिई शून्य कार्बन उत्सर्जन (Net-Zero) को लक्ष्य तर्फ ठोस पाइला चाल्ने।
- ठूला उद्योगहरूमा अनिवार्य 'प्रदूषण नियन्त्रण प्रमाणपत्र' (Pollution Clearance) प्रणाली लागू गरी स्वचालित उत्सर्जन अनुगमन प्रणाली (CEMS) जडान गर्ने।
- नदी किनारका उद्योगहरूले प्रशोधन नगरी ढल मिसाउन नपाउने गरी केन्द्रीय फोहोर पानी प्रशोधन केन्द्र (CETP) को अवधारणा कार्यान्वयन गर्ने।

(ऊ) विपद् उत्थानशीलता तथा जलवायु अनुकूलन

- जलवायु अनुकूलन कार्यक्रमलाई राष्ट्रिय जलाधार रणनीति तथा एकीकृत जलाधार व्यवस्थापनको अवाधारणा परिमार्जन गर्ने।
- बाढी, पहिरो र डढेलो न्यूनीकरणका लागि 'इको-इन्जिनियरिङ' र जलाधार संरक्षणलाई पूर्वाधार विकासको अनिवार्य र पूर्वशर्त बनाउँदै विपद जोखिम न्यूनीकरण गर्ने।
- वन डढेलो र जलवायुजन्य प्रकोपको पूर्वानुमान गर्न 'बहु-प्रकोप पूर्वसूचना प्रणाली' लाई सामुदायिक तहसम्म विस्तार गरी जनधनको क्षति न्यूनीकरण र उच्च सतर्कता अपनाउने।
- जलवायु अनुकूलनका स्थानीय योजना (LAPA) लाई स्थानीय तहको वार्षिक बजेट र कार्यक्रममा पूर्ण रूपमा एकीकृत गरी जलवायु उत्थानशील र सुरक्षित समुदाय निर्माण गर्ने।
- जलवायु परिवर्तनका कारण हिमाली क्षेत्रमा बढेको जोखिम सम्बोधन गर्न 'हिमाली पर्यटन सुरक्षा र संरक्षण कार्यक्रम' मार्फत पारिस्थितिकीय सन्तुलन र जीविकोपार्जन सुनिश्चित गर्ने।
- वन डढेलो नियन्त्रणका लागि स्थानीय समुदायलाई आधुनिक अग्नि नियन्त्रण उपकरण र तालिम प्रदान गरी प्रभावकारी अग्नि रेखा (Fire-line) निर्माण गर्ने।
- जलवायुजन्य संकटको समयमा आकस्मिक सेवा र उद्धारका लागि 'वातावरणीय आपत्कालीन कोष' को स्थापना र सञ्चालन गर्ने।
- राष्ट्रपति चुरे संरक्षण कार्यक्रमलाई गुरुयोजना बनाई थप प्रभावकारी बनाउने।
- जलवायुजन्य विपद सम्बन्धी वार्षिक प्रतिवेदन प्रकाशित गर्ने परिपाटीको विकास गर्ने।

(ऋ) डिजिटल गभर्नेन्स, सुशासन र समावेशीकरण

- ईआईए/आईईई (EIA/IEE) स्वीकृति र इजाजतपत्रका सबै प्रक्रियालाई पूर्णतः अनलाइन र पेपरलेस बनाई ढिलासुस्ती, भ्रष्टाचार र बिचौलिया पूर्णतः अन्त्य गर्ने।

- वन्यजन्तुजन्य क्षतिको राहत र क्षतिपूर्तिलाई स्थानीय तहबाटै ७ दिनभित्र अनलाइनमार्फत वितरण हुने गरी अधिकार र बजेट निक्षेपण एवं द्रुत सेवा सुनिश्चित गर्ने।
- कर्मचारीको सरुवा र बढुवालाई कार्यसम्पादन सूचक र नागरिक सन्तुष्टि (Citizen Satisfaction Index) सँग आवद्ध गरी नतिजामुखी, जवाफदेही र मर्यादित प्रशासन निर्माण गर्ने।
- वन व्यवस्थापनका निर्णायक तह र उपभोक्ता समूहमा महिला, दलित र सीमान्तकृत समुदायको कम्तीमा ५०% अर्थपूर्ण सहभागिता र वास्तविक नेतृत्व एवं सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्ने।
- वन सम्बन्धी सबै तथ्याङ्कहरू (Inventory) लाई डिजिटल प्रणालीमा आवद्ध गरी 'ओपन डाटा' पोर्टल मार्फत सर्वसाधारणको सूचनामा पहुँच बृद्धि गर्ने।
- सेवाग्राहीका गुनासो सुन्न र तत्काल सम्बोधन गर्न 'हेलो वन' टोल-फ्री र मोबाइल एप सञ्चालन गरी प्रत्यक्ष उत्तरदायित्व प्रवर्द्धन गर्ने।
- वन र वातावरण प्रशासनमा कार्य गर्ने जनशक्तिको उच्च मनोबलका लागि विशिष्टीकृत तालिम र उत्प्रेरणा प्याकेज लागू गर्ने।
- भ्रष्टाचार विरुद्ध शून्य सहनशीलताको नीति अंगीकार गर्दै स्वचालित अडिट र निगरानी प्रणाली मार्फत आर्थिक सुशासन कायम गर्ने।

२१. भूमि प्रशासन

(क) नागरिक अपेक्षा

- वि. सं. २०८२ भदौ २३ र २४ को जनआन्दोलन र जेन-जी (Gen-Z) पुस्ताको प्रविधिमैत्री चेतना अनुरूप नागरिकहरू मालपोत र नापीका सम्पूर्ण सेवाहरू, जस्तै राजिनामा, नामसारी, अंशबण्डा, जग्गा दर्ता, रोक्का-फुकुवा, कित्ताकाट, फिल्ड रेखाङ्कन, हालसाबिक, नक्सा प्रिन्ट आदिका लागि कार्यालयमा भौतिक रूपमा उपस्थित हुन नपर्ने गरी घरमै बसी 'फेसलेस' र 'पेपरलेस' माध्यमबाट प्राप्त गर्ने सुशासनको प्रत्याभूति होस्,
- जग्गा प्रशासनको कार्यविधिमा सरलीकरण र प्रविधिको उच्चतम प्रयोगमार्फत कार्यालयहरूमा हुने बिचौलियाको अनाधिकृत प्रवेश र अनौपचारिक चलखेलको पूर्ण रूपले अन्त्य होस्,
- कुन कामका लागि कति समय, कुन कागजात र कति दस्तुर लाग्छ भन्ने कुरामा स्पष्टता सहित तोकिएको समयभित्र कार्य सम्पन्न हुने सुनिश्चितता होस्,
- नापी र मालपोत कार्यालयबीचको संरचनागत दोहोरोपन हटाई एउटै विन्दुबाट एकीकृत रूपमा जग्गा प्रशासन सम्बन्धी सेवाहरू प्राप्त हुने एकद्वार प्रणालीको स्थापना होस्,

- आफ्नो सम्पत्तिको अभिलेख (डिजिटल सेस्ता र नक्सा) पूर्णतः सुरक्षित रहने र जग्गाधनी सङ्केत नम्बर (LIN) मार्फत आफ्नो विवरण जुनसुकै बेला अनलाइन हेर्न र प्रयोग गर्न सेवामा पहुँच होस्,
- जग्गाको सरकारी मूल्याङ्कन र वास्तविक बजार मूल्यबिचको खाडल अन्त्य गरी वैज्ञानिक र वास्तविक मूल्याङ्कनका आधारमा बैङ्किङ प्रणालीमार्फत मात्र पारदर्शी कारोबार हुने व्यवस्था होस्,
- सरकारी, सार्वजनिक जग्गा र गुठी जग्गाहरूको अतिक्रमण नियन्त्रण गरी संरक्षण र समुचित व्यवस्थापन होस्,
- मोही र जग्गाधनी बीचको दोहोरो स्वामित्व अन्त्य गरी जग्गाको स्वामित्वलाई विवादरहित र स्वच्छ बनाउन राज्यको अभिभावकीय भूमिका होस्,
- भूमिको समुचित उपयोग मार्फत खाद्य सुरक्षाको प्रत्याभूति, सुरक्षित बसोवास र मर्यादित आवासको व्यवस्था, भूमिहीन सुकुम्बासी र अव्यवस्थित बसोवास सम्बन्धी समस्याको स्थायी समाधान होस्।

(ख) सुधारका लागि सुझावहरू

(अ) नीतिगत र कानूनी सुधार

- भूमि नीतिमा समय सापेक्ष परिमार्जन: भूमिमा नागरिकको अधिकारको सीमा, भूमि अधिकारको हस्तान्तरण, पैतृक सम्पत्तिमा अधिकार, हदबन्दी, उद्योग व्यवसायको लागि जग्गा प्राप्ति, भूउपयोग योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन, बाँझो र उपयोगविहीन जग्गाको समुचित उपयोग सुनिश्चित गर्ने लगायत बिषयहरूको सम्बन्धमा बिद्यमान व्यवस्थामा समयसापेक्ष परिमार्जन गर्ने गरी भूमि नीति पुनरावलोकन गर्ने।
- कार्य विस्तृतीकरण र क्षेत्राधिकारको प्रष्टता: नेपालको संविधानको अनुसूची ५, ६, ७, ८ र ९ मा उल्लिखित सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकारको विस्तृतीकरण र व्याख्या गरी अधिकार क्षेत्र स्पष्ट गर्ने।
- ऐन तर्जुमा र संशोधन: देशमा भएको राजनीतिक परिवर्तन र नयाँ संविधानको कार्यान्वयन पश्चात जनचाहनालाई सम्बोधन गर्न सक्ने गरी छरिएर रहेका फरक फरक ऐनलाई एकीकृत गरी नवीनतम प्रविधिलाई आत्मसात गर्दै तीन तहका सरकारका अधिकार, कर्तव्य र सीमालाई प्रष्टसँग परिभाषित गरी एकीकृत भूमि ऐन तयार गर्ने साथै गुठी सम्बन्धी समसामयिक चासोलाई सम्बोधन हुने गरी गुठी ऐनको संशोधन गर्ने।

(आ) संरचनागत र संस्थागत सुधार

- सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण: तीन तहको कार्य विस्तृतीकरण र क्षेत्राधिकार अनुसार सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण गरी कार्यालय एवम् जनशक्तिको व्यवस्था गर्ने र गुठी संस्थानको पुनर्संरचना गर्ने र हाल गरिरहेका कतिपय काम स्थानीय तहमा हस्तान्तरण गर्ने।
- एकीकृत भूमि व्यवस्थापन कार्यालय: नापी र मालपोत कार्यालयद्वारा भूमिको अधिकार, स्वामित्व र अभिलेख व्यवस्थापन सम्बन्धी एउटै प्रकृतिका कार्य हुने भएकोले सेवाग्राहीको दोहोरो दौडधुप र दोहोरो सरकारी खर्चको अन्त्य गर्न दुवै कार्यालयहरूलाई गाभी एकीकृत भूमि व्यवस्थापन कार्यालय मार्फत एकद्वार सेवा सञ्चालन गर्ने।
- स्थानीयकरण: संविधानको मर्म अनुरूप जग्गा प्रशासनका आधारभूत सेवा प्रवाह सम्बन्धी कार्य स्थानीय तह मार्फत हुने गरी क्रमशः अधिकार हस्तान्तरण गर्ने। राजनीतिक पहुँचको आधारमा एउटै जिल्ला खोलिएका एक भन्दा बढी कार्यालयहरू खारेज गर्ने।

(इ) प्रविधि र प्रणालीमा रूपान्तरण

- नापनक्साको पूर्णता: एक पटक पनि नाप नक्सा नभएका जग्गाहरू (विगतको नापजाँचमा छुटेको, गाउँ वलक, बेनिस्साको स्वबासी, अव्यवस्थित बसोबासी लगायत सबै) को नाप नक्सालाई प्राथमिकताका साथ सम्पन्न गर्ने। यसको लागि उद्देश्य पुरा गर्ने रणनीति (Fit for Purpose Strategy) अनुसरण गरी उपयुक्त नीति, कानून, प्रविधि र संस्थागत व्यवस्था गरी छिटो छरितो र कम समयमा गुणस्तरयुक्त नतिजा प्राप्त गर्ने गरी नाप नक्साङ्कनको कार्य सम्पन्न गर्ने।
- पुनः नापीको अवधारणामा प्रष्टता: पुनः नापीको हालको अवधारणामा परिमार्जन गर्ने। प्रष्ट क्षेत्राधिकार, कानुनी व्यवस्था, कार्यविधि र प्रविधिको निक्यौल नभएसम्म विवादित पुनः नापीका कार्यहरू स्थगित गरी विगतमा भएका त्रुटीहरूको तत्काल प्राविधिक समाधान निकाल्ने।
- हकदावी दर्ता: जग्गा दर्ताको विद्यमान लिखत दर्ता प्रणाली परिमार्जन गर्ने, हक दावी दर्ता प्रणाली लागू गर्ने, एकपटक दर्ता भएको जग्गा पटकपटक दर्ता वा हाल साविक गर्ने प्रथाको अन्त्य गर्ने।
- जग्गा नापजाँचको आधुनिक प्रणाली अवलम्बन: जग्गा कारोवार हुँदा वा व्यक्तिले स्वेच्छिक रूपमा निवेदन दिएमा कित्ताको प्रत्येक कुनामा स्थायी चिन्ह राखी GPS प्रणाली र Continuously Operating Reference Station नेटवर्कको आधारमा Numerical Survey based Fix Boundary कायम गर्ने र छुट्टाछुट्टै कित्ता नक्सा तयार गर्ने, पुरानो डाटावेसलाई क्रमशः अद्यावधिक गर्दै सिमलेस बनाउदै लैजाने।

- विशिष्टकृत नापनक्सा सेवा: दैनिक जग्गा प्रशासनको सन्दर्भमा कित्ताकाट तथा नाप नक्सा अद्यावधिक गर्ने काम र क्रमबद्ध एवम् निरन्तर कित्तानापीका काम छुट्याउने।
- फिल्ड-आधारित कित्ताकाट: शहरी क्षेत्रमा कार्यालयमा बसेर नक्सामा मात्र कित्ताकाट गर्ने परिपाटी अन्त्य गरी अनिवार्य फिल्ड भेरिफिकेसन गरेर मात्र कित्ताकाट गर्ने।
- मेरो कित्ता र डिजिटल नक्सा: मेरो कित्ता पोर्टल देशभर विस्तार गरी नक्सा, फिल्डबुक र प्लट रजिष्टरको डिजिटल कपि सेवाग्राहीले आफ्नै मोबाइलबाट प्राप्त गर्न सक्ने व्यवस्था गर्ने।
- सुरक्षित र विश्वसनीय डिजिटल सेस्ता: नक्सा, फिल्डबुक, प्लट रजिष्टर, जग्गाधनी सेस्ता, मोठ लगायत जग्गाको स्वामित्वको अभिलेख वा तथ्याङ्कलाई कीर्ते वा केरमेट गर्न नमिल्ने गरी डिजिटल डाटावेस मार्फत सुरक्षित तुल्याउने। कार्यालयको फाँट तथा कागजातमा अनधिकृत व्यक्तिको पहुँच हुन नदिने व्यवस्था कडाईका साथ पालना गराउने र सो पालना नभएको पाइएमा तत्काल कार्यालय प्रमुखलाई विभागीय कारवाही गर्ने, दीर्घकालीन रूपमा ब्लकचेन (Block chain) प्रविधिमा आधारित सुरक्षा प्रणालीमा आबद्ध गर्ने।
- LIN र KYL: प्रत्येक जग्गाधनीलाई स्थायी डिजिटल जग्गाधनी सङ्केत नम्बर (LIN) जारी गर्ने र नियमित रूपमा Know Your Landowner (KYL) अद्यावधिक गरी पटक-पटक नागरिकता, जग्गाधनी पुर्जा, लगायत कागजात जग्गाधनी सँगै माग्ने इन्ड्रट अन्त्य गर्ने, आफ्नो जग्गाको अभिलेख हेर्न मिल्ने गरी जग्गाधनीलाई डाटावेसमा पहुँच सुनिश्चित गर्ने, बैंक वित्तीय संस्था, नियमनकारी निकाय, अनुसन्धानकारी निकाय, न्यायिक निकायहरूलाई समेत अनुसन्धान तथा न्याय निरूपण गर्ने प्रयोजनका लागि डाटावेसमा पहुँच दिने।
- पूर्ण अनलाइन कारोबार: अर्ध न्यायिक प्रकृतिका मुद्दा, कारोबार र विवाद समाधान जस्ता सेवा बाहेक घरजग्गाको रोक्का-फुकुवा, खरीद बिक्री, कर भुक्तानी लगायतका लागि कार्यालयमा भौतिक उपस्थितिको आवश्यकता नपर्ने गरी 'फेसलेस' र 'पेपरलेस' प्रणाली लागू गर्ने, मालपोत कार्यालयमा रहेको हार्डकपी तामेलीहरूको अविलम्ब स्क्यान गरी Document Management System (DMS) प्रणालीमा आबद्ध गर्ने।
- एकीकृत भू-सूचना प्रणाली: नापी र मालपोत कार्यालयमा छरिएर रहेका सफ्टवेयरहरू (LRIMS, PAMS, DLIS, NELIS, Parcel Editor लगायत) लाई एकीकृत गरी वा अन्तरआवद्धता सुनिश्चित गरी डेटा सिङ्क्रोनाइजेसन गर्ने। नयाँ प्रविधि र विशेषतायुक्त गुणस्तरीय हार्डवेयर, सफ्टवेयर खरीद गरी ठूलो परिणामको डाटा प्रशोधन गर्न सक्ने र अभिलेख सुरक्षित गर्न सक्ने उच्च क्षमताको एकीकृत भू-सूचना प्रणाली स्थापना गर्ने, एउटै

कारोवारको लागि लामो समय कुर्नु पर्ने, पटक पटक सर्भर बन्द हुने, ह्याङ्ग हुने जस्ता समस्या अन्त्य गर्ने।

- सुरक्षित व्याकअप: काठमाडौं उपत्यका बाहेक पूर्व र पश्चिमका कुनै एक-एकवटा स्थानहरूमा अत्याधुनिक सुविधासहितका Disaster Risk Recovery Centre स्थापना गरी भूमि व्यवस्थापन सम्बन्धी सम्पूर्ण अभिलेखहरूलाई सुरक्षित रूपमा व्याकअप राख्ने व्यवस्था गर्ने।
- अत्याधुनिक नाप नक्सा तथा भू-सूचना प्रविधि: नाप नक्साका अत्याधुनिक प्रविधिको प्रयोग गरी शुद्ध र विश्वसनीय भू-सूचना सङ्कलन गर्ने, यसको लागि देशभर GPS प्रविधिमा आधारित CORS नेटवर्क विस्तार र स्तरोन्नति गर्ने, खानी विभाग लगायतका निकायद्वारा स्थापित CORS बिन्दुहरूलाई पनि राष्ट्रिय नेटवर्कमा जोड्ने र डाटामा नापी विभागको पहुँच कायम गर्ने, स्थलरूप नक्सा अद्यावधिक गर्ने, उपयोगकर्ताको मागमा आधारित भू-सूचना (Geoinformation Service or Product) तयार गर्ने, भौगोलिक सूचना पूर्वाधार नीति लागू गरी सबै निकायका डाटा, सूचना साझेदारी गरी उपयोग गर्न सकिने अन्तरआवद्ध प्लेटफर्म, क्लियरिङ्ग हाउस र मेटाडाटा सेवा प्रदान गर्ने, विकास निर्माणकालागि उपयोग हुने भू-सूचना उत्पादनमा देखिएको दोहोरोपना र खर्च नियन्त्रण गर्ने।
- Globally Compatible Reference Datum: अब देखि Global Reference Datum मा आधारित नापनक्सा प्रणालीको विकास गर्ने, साविकमा Local Reference System मा तयार भैसकेका नक्सा, डाटालाई Global datum मा स्थानान्तरण गर्न वैज्ञानिक अध्ययनमा आधारित Transformation Parameter परिभाषित गर्ने।
- भू-सेवा मेसिन Automated Land Kiosk: ATM मेसिनबाट ग्राहकले पैसा झिके जस्तै भूमि सम्बन्धी आधारभूत विवरण (नक्सा, फिल्डबुक, प्लटरजिष्टरको प्रति) आफैले निकाल्न मिल्ने Land KIOSK Machine स्थानीय तह वा वडा कार्यालय वा सार्वजनिक स्थानहरूमा नागरिकले प्रयोग गर्न सक्ने गरी राख्ने।
- Calibration Certificate र Quality QR: नापनक्साको शुद्धता, विश्वसनीयता, गुणस्तर र एकरूपता कायम गर्नको लागि जुनसुकै निकायबाट नाप नक्सा कार्य गर्नुपूर्व यन्त्र उपकरण अनिवार्य रूपमा Standardization वा Calibration गरेर मात्र फिल्डकार्यमा प्रयोग गर्ने। यसको लागि भूमि व्यवस्थापन प्रशिक्षण केन्द्र वा अन्य उपयुक्त निकायबाट Standardization वा Calibration Certificate जारी गर्ने र उपकरणमा नै प्राविधिक अवस्था उल्लेख भएको QR Code स्टिकरको रूपमा टाँस गर्ने व्यवस्था गर्ने।

- सेवा प्रवाहको समय: संसारका अधिकांश मुलुकमा एउटा जग्गा कारोबार गर्न महिनौं पनि लाग्ने गर्दछ। नेपालमा भने जग्गा कारोबारका सबै चरण १ कार्यदिन भित्रै सम्पन्न हुने गर्दछन्, जुन संसारका अन्य धेरै देशको तुलनामा अविश्वसनीय मानिन्छ। यसरी हतारमा फिल्ड भेरिफिकेशन नगरिकनै गरिने कारोबारका कारण कम गुणस्तरीय, शंकास्पद, किर्ते, जालसाजी लगायत विवादास्पद र गैरकानूनी काम समेत हुन सक्ने देखिन्छ। तसर्थ प्रत्येक जग्गा कारोबार गर्दा अभिलेखको पूर्णता र वैधानिकताको जाँच, फिल्ड भेरिफिकेशन लगायत चरण पूरा गर्ने र सो को लागि Time and Motion Study गरी आवश्यक समय निर्धारण गरी गुणस्तरीय सेवाको प्रत्याभूति दिने व्यवस्था मिलाउने।

(ई) सरकारी, सार्वजनिक र गुठी जग्गा संरक्षण र उपयोग

- GIS मा आधारित अभिलेख: प्रत्येक स्थानीय तहमा GIS डाटाबेसमा आधारित सरकारी, सार्वजनिक, सामुदायिक र गुठी जग्गाको स्पष्ट अभिलेख तयार गर्ने।
- मानव बस्ती र वनक्षेत्रबिच सिमाङ्कन: वन र मानव बस्तीबिचको सिमाना यकिन गरी डिजिटल नक्साङ्कन गर्ने, वन क्षेत्रको सिमाना अतिक्रमण नहुने गरी फेन्सिङ्ग गर्ने, आधुनिक भूउपग्रह प्रणालीबाट वन क्षेत्रको समग्र नक्साङ्कन र क्षेत्रफल यकिन गरी हरितपूर्जा जारी गर्ने, सोको संरक्षण र व्यवस्थापनको प्रष्ट जिम्मेवारी तोकी कार्यान्वयन भए नभएको नियमित अनुगमन गर्ने र अतिक्रमण भएको अवस्थामा तत्कालै हटाउने व्यवस्था मिलाउने।
- उपयोग मार्फत संरक्षण: मानव बस्ती भित्र रहेका वा आसपासमा रहेका सरकारी सार्वजनिक जग्गालाई राज्यले समुचित उपयोगमा नल्याउदा अतिक्रमण हुने गरेको र संरक्षण गर्न नसकिएको विगतको अनुभवलाई ध्यानमा राखी “उपयोग मार्फत संरक्षण (Protection through Utilization)” को अवधारणा कार्यान्वयन गर्ने। यस अन्तर्गत सामाजिक आर्थिक र वातावरणीय हित सुनिश्चित गरी सरकारी सार्वजनिक जग्गालाई समुचित उपयोगमा ल्याउने र त्यसका लागी स्थानीय तहसंग समेत आवश्यक समन्वय गर्ने।
- कृषिकार्यमा उपयोग: उपयोगविहीन सरकारी सार्वजनिक जग्गा (हैसियत बिग्रेको वन, ऐलानी, पर्ति, विभिन्न सरकारी कार्यालय र बिद्यालयका उपयोगविहीन जग्गा, चरन क्षेत्र, नदी उकास क्षेत्र) लगायतलाई स्थानीय तह मार्फत वा भूमि बैङ्क मार्फत वा स्थानीय उपभोक्ता समूह गठन गरी वा सहकारी सङ्घ संस्था मार्फत खेतीपाती, पशुपालन वा अन्य उपयुक्त कार्यमा उपयोगमा ल्याउने।

- अतिक्रमणमा फौजदारी दण्ड: सरकारी, सार्वजनिक, सामुदायिक र गुठी जग्गा अतिक्रमणलाई फौजदारी कसुर कायम गरी कडा सजाय दिने र अतिक्रमण हटाउँदाको खर्च अतिक्रमणकारीबाटै असुल्ने कानुनी व्यवस्था गर्ने।
- गुठी व्यवस्थापन: देशमा भएको सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक परिवर्तनलाई आत्मसात गरी समय सापेक्ष गुठी सम्बन्धी ऐन तर्जुमा गरी लागू गर्ने, गुठी व्यवस्था अन्तर्गतका सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, पुरातात्विक गतिविधि र गुठी जग्गाको व्यवस्थापनलाई एक अर्कासँगबाट छुट्याउने, गुठी संस्थानको पुनर्संरचना गर्ने, गुठी व्यवस्थाका जग्गा बाहेकका अन्य राष्ट्रिय महत्वका ठूला विषय (पशुपति, लुम्बिनी, जनकपुर) संस्कृति, पर्यटन सम्बन्धी विषय हेर्ने मन्त्रालय र पूजा, जात्रा सञ्चालन सम्बन्धी काम स्थानीय तहबाट सञ्चालन गर्ने।
- गुठी जग्गाको व्यवस्थापन: गुठी जग्गाको व्यवस्थापन जग्गा प्रशासन गर्ने निकायबाटै गर्ने। संविधानको भावना अनुसार किसानको हक सुनिश्चित हुने र गुठीलाई समेत मर्का नपर्ने गरी गुठी अधीनस्थ जग्गामा कायम मोही बाँडफाँड गर्ने र रैकरमा परिणत गर्ने, गुठी तैनाथी जग्गाको संरक्षण गर्ने, अतिक्रमण हटाउने, सम्पूर्ण गुठी जग्गाको GIS प्रणालीमा आधारित स्पष्ट र पारदर्शी अभिलेख तयार गर्ने।

(उ) भूमिहीन दलित, सुकुम्वासी र अव्यवस्थित बसोवास व्यवस्थापन

- सुकुम्वासी व्यवस्थापन: विद्यमान भूमि आयोगको पुनर्संरचना गर्ने। केन्द्रमा सम्बन्धित मन्त्रीकै नेतृत्वमा आयोग वा समिति गठन, अन्तर मन्त्रालय (भूमि, वन, शहरी, कृषि, स्थानीय) समन्वयको लागि निर्देशक समितिको व्यवस्था गर्ने, हालको जिल्ला समिति हटाउने, फिल्डमा कार्यान्वयनको लागि हाल विद्यमान स्थायी संयन्त्र (स्थानीय तह, नापी, मालपोत, वन) परिचालन गरी स्थानीय तहको नेतृत्वमा वास्तविक भूमिहीन दलित र सुकुम्वासीको पहिचान, सत्यापन र अभिलेखीकरण (Identification, Verification and Recording, IVR) गर्ने, Fit for Purpose अवधारणा अनुसार आधुनिक प्रविधिको प्रयोग गरी नाप नक्साङ्कन, डाटावेस तयारी र जग्गा दर्ता गरी जग्गा धनी प्रमाणपूर्जा उपलब्ध गराउने।
- सामुहिक आवास: अधिकांश व्यक्ति हाल कुनै न कुनै सरकारी सार्वजनिक जग्गामा बसोबास गर्ने गरेकाले भूमि सम्बन्धी ऐनको पूर्ण पालना हुने गरी हाल बसोबास गरेकै स्थानमा वा अन्य तोकिएको स्थानमा सामुहिक आवासमा बसोबास गर्ने व्यवस्था मिलाउने। उक्त ऐनको दफा ५२ (ख) को उपदफा ४ बमोजिमको जग्गा उपलब्ध गराउन नमिल्ने भएकोले त्यस्ता जग्गामा बसोबास गरेका परिवारको सन्दर्भमा आवश्यक छानबिन गरी अव्यवस्थित बसोबासी भए हटाउने, भूमिहीन सुकुम्वासी भए अन्य तोकिएको स्थानमा बसोबासको व्यवस्था मिलाउने।

(ऊ) हदबन्दी सम्बन्धी व्यवस्थामा पुनरावलोकन

- हदबन्दी छूट: व्यवसायिक कृषि कार्य गर्ने उद्देश्यले स्थापित फर्म, कम्पनी वा सहकारीलाई कृषियोग्य जग्गामा हदबन्दी छूट दिने व्यवस्था गर्ने, कानून बमोजिम दर्ता कार्य गरिरहेका घर जग्गा व्यवसायीहरूलाई आयोजना दस्तावेजको आधारमा हदबन्दी छूट दिने, बैङ्क वित्तीय संस्थाहरूलाई धितो राखेको सम्पत्ति लिलाम गर्दा निश्चित समयको लागि हदबन्दी छूट दिने व्यवस्था गर्ने।
- साविकको हदबन्दी सम्बन्धी समस्याको समाधान: विगतमा कुनै जग्गा धनीले हदबन्दी भन्दा बढी जग्गा बेचबिखन गरेको र खरिद गर्ने व्यक्तिबाट समेत उक्त जग्गा पटकपटक कारोबार भईसकेको अवस्थामा हाल आएर सो जग्गा हदबन्दी भन्दा बढीको जग्गा कानून विपरित किसिमले बेचबिखन भएको भनी पत्ता लागेको अवस्थामा हाल कायम जग्गाधनी मर्कामा पर्ने र वर्षौंसम्म रोक्का रहने अवस्था देखिएकोले आवश्यक अध्ययन गरी समस्याको समाधान गर्ने।
- उद्योगधन्दा, कलकारखानाको लागि हदबन्दी सम्बन्धी व्यवस्था: देशको व्यवसायिक वातावरणमा सुधार गर्न औद्योगिक प्रयोजनका लागि जग्गा प्राप्त गर्ने व्यवस्था सरलीकरण गर्ने, जग्गा प्राप्त गर्न सहजीकरण गर्ने, हदबन्दीमा छुट दिने, उद्योगधन्दा बन्द हुने अवस्था देखिएमा हदबन्दी छुट पाएको जग्गा यदि व्यवसायीको साविकदेखिको आफ्नै जग्गा रहेछ भने राज्यले बिना मुआब्जा प्राप्त गर्ने र यदि व्यवसायीले पछि आफैले खरिद गरेको जग्गा रहेछ भने राज्यले मुआब्जा दिएर प्राप्त गर्ने वा व्यवसायीले बेचबिखन गर्न पाउने व्यवस्था गर्ने।

(ऋ) भूउपयोग योजना र भूमि बैँक कार्यान्वयन

- भू-उपयोग योजना: सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले आ-आफ्नो भूउपयोग योजना तर्जुमा गरी लागू गर्ने, भू उपयोग योजना कार्यान्वयनको नियमित अनुगमन गर्ने, देखिएका समस्या तत्काल समाधानको लागि अन्तरनिकाय समन्वयको प्रभावकारी व्यवस्था मिलाउने। स्थानीय तहले भूमिको वर्गीकरण, जोखिम सम्वेदनशील भू-उपयोग योजना, कृषि क्षेत्रको संरक्षण र समुचित उपयोग र सुरक्षित आवास र व्यवस्थित बसोबासलाई प्राथमिकता दिने।
- भूमि बैँकको अवधारणा: भूमि बैँकको अवधारणालाई कार्यान्वयनमा ल्याई बाँझो र उपयोगविहीन जुनसुकै किसिमको जग्गा (व्यक्तिगत, सरकारी, सार्वजनिक वा गुठी) उपयोगमा ल्याउने, कृषिको आधुनिकीकरण, व्यवसायीकरण, यान्त्रिकीकरणको लागि कृषियोग्य जग्गाको खण्डीकरण निरुत्साहित गर्ने, जग्गा एकीकरण, चक्लाबन्दी, जग्गाको ज्यामितीय आकार मिलाउने लगायत व्यवस्थाहरूलाई बजेट र कार्यक्रम मार्फत नै प्रोत्साहन गर्ने।

(ए) जग्गा प्राप्ति, मुआब्जा, लगतकट्टा र पुनर्बाँस

- जग्गा प्राप्त गर्दा स्वच्छ सुनुवाई: विकास निर्माण कार्यको लागि जग्गा प्राप्त गर्दा प्रष्टसँग उद्देश्य पहिचान गर्ने, विकास निर्माण कार्यको लागि जग्गा पहिचान गर्ने, सार्वजनिक सुनुवाई र Free, Prior and Informed Consent -FPIC को अवधारणा कार्यान्वयन, आवश्यक जग्गाको GIS मा आधारित नक्साङ्कन र अभिलेख तयारी, जग्गाको किसिम र उपयोगको आधारमा प्रचलित बजार मूल्यभन्दा कम नहुने गरी वैज्ञानिक मूल्याङ्कन गरी क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउने व्यवस्था मिलाउने।
- लगतकट्टा: विकास निर्माणको लागि प्राप्त जग्गाको नापी र मालपोत कार्यालयमा अनिवार्य रूपमा लगत कट्टा र अद्यावधिक गरिसकेपछि मात्र आयोजना फरफारक र निर्माण सम्पन्न घोषणा गर्ने, विगतमा निर्माण भएका आयोजनाको लगतकट्टा गर्न बाँकी भएमा ६ महिनाभित्र अनिवार्य रूपमा लगतकट्टा गरि सक्ने। मुआवजा दिई प्राप्त गरि सकेका जग्गामा कुनै कारणवश तत्काल आयोजना निर्माण हुन नसकेमा त्यसको छुट्टै नक्सा र अभिलेख तयार गरी नेपाल सरकारको नाममा कायम गर्ने व्यवस्था मिलाउने र पुनः अतिक्रमण हुन नदिने।
- पुनर्वास: आयोजना निर्माणका कारण विस्थापित हुने नागरिकको अभिलेख तयार गरी पुनर्वासको व्यवस्था गर्ने कार्य समेत आयोजनाको कायदिश भित्र रहने व्यवस्था गर्ने। पिडित किसानलाई आयोजनाको निश्चित प्रतिशत शेयरमार्फत क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गर्ने।
- कृषि जग्गाको संरक्षण: आयोजना निर्माणको लागि वन क्षेत्र प्रयोग हुने भएमा सो बराबरको कृषि क्षेत्र खरीद गरी वनको जग्गाको क्षतिपूर्ति गराउने अवैज्ञानिक व्यवस्था अन्त्य गर्ने।

(ऐ) औपचारिक भूमि बजार, वित्तीय सुशासन र बिचौलिया मुक्ति

- घर जग्गा मूल्याङ्कनमा समानता र एकरूपता: घर जग्गाको हालको असमान र अवैज्ञानिक मूल्याङ्कन प्रणालीलाई विस्थापित गर्दै बजार मूल्य र सरकारी मूल्याङ्कनको अन्तर कम गर्न GIS प्रविधिमा आधारित, वस्तुगत सूचकयुक्त Automatic Valuation पद्धति लागू गर्ने।
- कर प्रणालीको पुनरावलोकन: जग्गाको महत्त्व, आवश्यकता र उपयोगको आधारमा सामाजिक न्याय र प्रगतिशील कर प्रणालीको अवधारणा अनुसार भूमि कर निर्धारण गर्ने, पैतृक सम्पत्तिको नामसारी वा अंशवण्डामा लाग्ने कर पुनरावलोकन गर्ने, अन्य कारोवारमा समेत करका दर र दायराको विस्तृत अध्ययन सहित पुनरावलोकन गर्ने, दायरा बढाउने, दर घटाउने।
- भूमि बजार (Land Market): घरजग्गा व्यवसाय अनिवार्य रूपमा दर्ता हुनु पर्ने, व्यवसायीले अनुमतिपत्र लिनु पर्ने, आधिकारिक रूपमा दर्तावाल र मान्यता प्राप्त घरजग्गा व्यवसायीमार्फत कारोवार हुने गरी (शेयर बजार शैलीको) औपचारिक भूमि बजारको अवधारणा कार्यान्वयनमा ल्याउने, घर जग्गाको कारोवारलाई विश्वसनीय र पारदर्शी तुल्याउने, कारोवारमा हुने

अनियमितता, छलछाम, ठगी नियन्त्रण गर्ने, दूषित कारोवारको कारण सरकार वा कुनै व्यक्तिलाई हानी नोकसानी हुने देखिएमा सम्बन्धित घरजग्गा व्यवसायी जिम्मेवार हुने र मुआवजा तिर्नु पर्ने व्यवस्था गर्ने।

- एजेण्ट दर्ता र पारदर्शी शुल्क: व्यवसायिक एजेण्ट वा कानूनी सहजकर्ता समेत औपचारिक रूपमा दर्ता हुनु पर्ने, आफ्नो सेवा शुल्क पारदर्शी किसिमले निर्धारण गरी सार्वजनिक गर्नु पर्ने, सेवा शुल्कको बिलबिजक जारी गर्नु पर्ने, करको दायरामा आउनु पर्ने, जिम्मेवारी र जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्नु पर्ने।
- नगद कारोबार निषेध: घरजग्गा कारोबारको सम्पूर्ण भुक्तानी र राजस्व अनिवार्य रूपमा बैङ्किङ प्रणाली मार्फत मात्र गर्ने।
- पारदर्शी कारोबार: मालपोत कार्यालयका दैनिक कारोबारको विवरण र मूल्य वेबसाइटमार्फत वा भूमि बजार पोर्टलमार्फत सार्वजनिक गरी सूचनाको हक सुनिश्चित गर्ने।

(ओ) जनमैत्री सेवा र जवाफदेहिता

- डिजिटल क्यू र समय ग्यारेन्टी: अनिवार्य टोकन प्रणाली, फायल ट्र्याकिङ प्रणाली, सेवा सम्पन्न हुने निश्चित समयको जानकारी, नागरिक बडापत्र अनुसार काम भए नभएको अनुगमन, पिडित सेवाग्राहीले क्षतिपूर्ति पाउनु पर्ने र ढिलासुस्ती गर्ने कर्मचारीले क्षतिपूर्ति तिर्नुपर्ने पद्धति बसाल्ने।
- विशिष्ट प्राथमिकता सेवा: सुत्केरी, ज्येष्ठ नागरिक र अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि कार्यालयमा छुट्टै सहजकर्ता तोकिए एउटै विन्दुबाट सम्पूर्ण सेवा दिने।
- समावेशी सहूलियत: दलित, महिला र सीमान्तकृत समुदायका नाममा जग्गा दर्ता गर्दा विशेष राजस्व छुट र कानूनी परामर्श उपलब्ध गराउने, महिला र पुरुषको संयुक्त नाममा जग्गाधनी पूर्जा कायम गर्दा निशुल्क वा न्यून शुल्कमा गरिदिने व्यवस्था गर्ने। सरकारका तर्फबाट प्रदान गरिने जग्गाको स्वामित्व पति पत्नीको संयुक्त नाममा पूर्जा तयार गरी दिनु पर्ने।
- लगबुक र सुपरिवेक्षण: कार्यालय प्रमुखले अनिवार्य लगबुक कार्यान्वयनमा ल्याउने र फाइलहरूमा हस्ताक्षर नगर्ने वा जिम्मेवारी पन्छाउने प्रवृत्तिका कर्मचारीलाई विभागीय कारबाहीको दायरामा ल्याउने।

(औ) वैकल्पिक विवाद समाधान

- स्थानीय तहमा प्रारम्भिक विवाद समाधान: स्थानीय तहमा रहेको भूमि शाखामा कम्तीमा एक जना भूमि विवाद सहजकर्ता नियुक्त गर्नु पर्ने, प्रारम्भिक भूमि विवाद स्थानीयस्तरमा नै समाधान

गर्न सहजीकरण गर्ने, स्थानीय समुदायलाई भूमि अधिकारबारे सुसूचित गर्ने, न्यायिक समितिलाई भूमि विवाद समाधानका लागि सक्षम तुल्याउने,

- कार्यालयमा सहजीकरण: प्रत्येक भूमि व्यवस्थापन कार्यालयमा सहायता वा सहजीकरण कक्ष स्थापना गर्ने, सेवाग्राहीलाई उचित सहयोग र सहजीकरण गर्न सेवाग्राही सहायता कक्ष स्थापना गर्ने, सामान्य विवादहरू सहजीकरण मार्फत टुङ्ग्याई मेलमिलाप गराउने,
- मेलमिलाप तथा भूमि इजलास: अदालतमा रहेका मेलमिलापकर्तालाई भूमि सम्बन्धी विवाद समाधानका लागि सक्षम तुल्याउने, महिला, दलित, गरिब लगायत लक्षित वर्गका नागरिकलाई निशुल्क कानूनी सहायता प्राप्त हुने व्यवस्था गर्ने, विभिन्न तहका अदालतहरूमा सम्भव भएसम्म छुट्टै भूमि इजलास स्थापना गरी भूमि सम्बन्धी विवादहरूको शीघ्र समाधान गर्ने व्यवस्था मिलाउने।

(अं) जनशक्ति व्यवस्थापन र क्षमता विकास

- विशिष्टीकृत जनशक्ति: भूमि व्यवस्थापन काम गर्ने अधिकांश जनशक्ति सामान्य प्रशासन पृष्ठभूमिका हुने र छोटो समयमा निरन्तर सरुवा भैरहने हुँदा भूमि व्यवस्थापन जस्तो भू-सूचना प्रविधि, कानून र व्यवस्थापनको संयुक्त ज्ञान आवश्यक पर्ने विशिष्टीकृत सेवा सञ्चालनमा व्यवसायिकताको विकास हुन सकेको छैन। तसर्थ भूमि व्यवस्थापन क्षेत्रको लागि छुट्टै सेवा वा समूह गठन गरी विशिष्टीकृत जनशक्तिको व्यवस्था गर्ने, सो व्यवस्था नहुँदा सम्म लोकसेवा आयोगबाट सिफारिस भएका वा भूमि प्रशासन (मालपोत कार्यालय र नापी कार्यालयमा) सरुवा पदस्थापन हुने कर्मचारीहरूलाई सेवा प्रवाहमा खटिनु पूर्व अनिवार्य रूपमा छोटो अवधिको तालिम दिएर मात्र कार्यस्थलमा खटाउने।
- समायोजन र व्यवस्थापन: हाल सङ्घीय तहबाट नै भूमि व्यवस्थापन सम्बन्धी सेवा प्रवाह भैरहेको सन्दर्भमा संविधानको भावना र सङ्घीयताको मर्म अनुसार स्थानीय र प्रदेश तहमा सेवा हस्तान्तरण गरी जनशक्तिहरूको समेत समायोजन र व्यवस्थापन गर्ने।
- निरन्तर पेशागत विकास (CPD): निरन्तर विकसित र परिवर्तनशील प्रविधिलाई आत्मसात गरी सरल, सहज र प्रभावकारी सेवा प्रवाहको लागि जनशक्तिको निरन्तर पेशागत विकास (Continuous Professional Development, CPD) सुनिश्चित गर्न तालिम, प्रशिक्षण लगायत गतिविधि नियमित रूपमा सञ्चालन गर्ने।
- भूमि साक्षरता कार्यक्रम: स्थानीय तहका न्यायीक समिति र अदालतहरूमा जग्गा सम्बन्धी विवाद र मुद्दा मामिलाको संख्या धेरै हुने गरेको र यसको पृष्ठभूमिमा नागरिकहरूमा भूमि सम्बन्धी आधारभूत ज्ञान र सचेतनाको कमी रहेको हुँदा स्थानीय तहमा भूमि साक्षरता

कार्यक्रम अभियानको रूपमा सञ्चालन गर्ने र विद्यालय तहका पाठ्यसामाग्रीमा समेत यस सम्बन्धी आधारभूत जानकारीमूलक पाठ समावेश गर्ने।

२२. सामाजिक सुरक्षा तथा संरक्षण

(क) नागरिक अपेक्षा

- सामाजिक सुरक्षा राज्यको दया वा दानका रूपमा नभई नागरिकको नैसर्गिक अधिकार र मानवीय गरिमाको सम्मान गर्ने एक अनिवार्य दायित्वका रूपमा स्थापित होस्।
- ज्येष्ठ नागरिक र अशक्त लक्षित वर्गका लागि घरदैलोमै सेवा वा घुम्ती बैंकिङमार्फत 'झन्झटमुक्त र सम्मानजनक' पहुँच सुनिश्चित होस्।
- 'एक लाभग्राही: एक खाता' को नीति लागू गर्दै राष्ट्रिय परिचयपत्रसँगको आबद्धतामार्फत प्रत्यक्ष लाभ हस्तान्तरण प्रणालीद्वारा वास्तविक लक्षित वर्गसम्म मात्र स्रोत पुग्ने पारदर्शी संयन्त्र निर्माण गरी सामाजिक सुरक्षाको चुहावट अन्त्य होस्।
- नक्कली लाभग्राही र बिचौलियाको सिन्डिकेट अन्त्य गरी स्वचालित स्कोरिङ र कार्यसम्पादनमा आधारित अनुदान प्रणालीबाट वास्तविक उत्पादकलाई प्रोत्साहन गर्ने उत्पादनमुखी अनुदान प्रणाली लागू होस्।
- अनुदानलाई परनिर्भरता घटाउने र नागरिकलाई सक्षम एवं उद्यमी बनाउने माध्यमका रूपमा उपयोग गरी उत्पादनसँग आबद्ध गरियोस्।
- स्थानीय तहमा गुनासो सुनुवाइ संयन्त्रको स्थापना र सामाजिक परीक्षण मार्फत नीतिगत पारदर्शिता तथा सार्वजनिक जवाफदेहिता अभिवृद्धि गरी सुशासन कायम होस्।
- सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम चुनावी स्वार्थको एजेन्डा नबनोस्।
- हरेक सामाजिक संरक्षण र सुरक्षा कार्यक्रमहरूको दिगोपना सुनिश्चित होस्।
- सामाजिक सुरक्षालाई स्वास्थ्य बीमा तथा अन्य जोखिम न्यूनीकरणका कार्यक्रमहरूसँग जोडी सार्वभौमिक सामाजिक सुरक्षाको अवधारणालाई कार्यान्वयनमा ल्याइयोस्।

(ख) सुधारका लागि सुझावहरू

(अ) डाटाबेसको एकीकरण र वैज्ञानिक पहिचान

- राष्ट्रिय/एकीकृत सामाजिक पञ्जीकरण (National/Integrated Social Registry) तयार गर्ने: Integrated Social Registry मार्फत् पारिवारिक लगत (family folder) तयार गरी देशभर सञ्चालन भइरहेका करिब ८० भन्दा बढी सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमहरूलाई एउटै नीति ढाँचाभित्र ल्याई सबै सामाजिक सुरक्षा तथा अनुदान कार्यक्रमहरूलाई एउटै एकीकृत डाटाबेसमा आबद्ध गर्ने (राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७९)।

- वैज्ञानिक मापदण्ड: हचुवाको भरमा गरिने छनोट अन्त्य गरी 'Proxy Means Testing' (PMT) विधिमाफत वास्तविक गरिब र लक्षित वर्गको पहिचान गर्ने।
- डिजिटल प्रमाणीकरण:राष्ट्रिय परिचयपत्रलाई आधार मानी दोहोरोपना हटाउने र बायोमेट्रिक प्रमाणीकरणमाफत 'एक लाभग्राही:एक खाता' प्रणाली लागू गर्ने। सबै सामाजिक सुरक्षा, अनुदान, छात्रवृत्ति, राहत तथा आर्थिक सहायता कार्यक्रम सोही एकल सामाजिक सुरक्षा तथा संरक्षण खातामाफत मात्र जाने व्यवस्था गर्ने। लाभग्राही पहिचान प्रणालीलाई वैज्ञानिक, डिजिटल र राष्ट्रिय परिचयपत्रमा आधारित बनाउने (गृह मन्त्रालय, २०८०)।
- मन्त्रालयहरूबीच तथ्याङ्क एकीकरण तथा अन्तरनिकाय समन्वय संयन्त्र विकास गर्ने (राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७९)।

(आ) वितरण प्रणालीको आधुनिकीकरण

- सरकारी भुक्तानीलाई बिचौलियारहित बनाउन सिधै बैंक खातामा रकम पठाउने प्रणाली (प्रत्यक्ष लाभ हस्तान्तरण) सुनिश्चित गर्ने।
- DBT प्रणालीलाई पूर्ण रूपमा राष्ट्रिय परिचयपत्र र बैंक खातासँग आबद्ध गर्ने।
- दुर्गम क्षेत्रमा बैंकिङ पहुँच विस्तार गर्न डिजिटल तथा मोबाइल बैंकिङ प्रणाली विस्तार गर्ने (नेपाल राष्ट्र बैंक, २०८०)।
- Cross-matching प्रणालीलाई सुदृढ गरी नक्कली लाभग्राही नियन्त्रण गर्ने (गृह मन्त्रालय, २०८०)
- जिओ-ट्यागिङ र रियल-टाइम फोटो अपडेटजस्ता प्रविधिमा आधारित विधिबाट लाभग्राहीको भौतिक उपस्थिति र अवस्था अनुगमन गर्ने।
- मानवीय हस्तक्षेप हटाउन सफ्टवेयर-आधारित स्वचालित स्कोरिङ प्रणाली लागू गर्ने।

(इ) अनुदान नीतिमा परिवर्तन गरी नतिजामुखी मोडेलमा लैजाने

- कृषि अनुदानलाई बाली तथा पशु बीमासँग 'बन्डल' गर्ने र स्वास्थ्य बीमालाई सामाजिक सुरक्षाको अनिवार्य अङ्ग बनाई एकीकृत बीमा व्यवस्था लागू गर्ने।
- उत्पादनका सामग्रीमा आधारित (मल, बीउ, मेसिनरी) बाट नतिजा अर्थात् उत्पादनमा आधारित (Output-Based Aid) मोडेलतर्फ रूपान्तरण गर्ने (World Bank, २०२२)।
- उत्पादन बजारमा पुगेपछि मात्र नगद प्रोत्साहन (cash incentive) दिने प्रणाली (जस्तै: भारतमा PM-Kisan) लागू गर्ने (कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय, २०७९)
- “कागजी किसान” नियन्त्रणका लागि डिजिटल फार्म दर्ता र उत्पादन प्रमाणीकरण प्रणाली विकास गर्ने (नीति अध्ययन प्रतिष्ठान, २०७८)।

(ई) सुशासन र सार्वजनिक जवाफदेहिता

- अनुदान तथा भत्ताको वितरणलाई स्थानीय तहमा सार्वजनिक र पारदर्शी बनाउन सार्वजनिक परीक्षण गर्ने।
- सम्पूर्ण अनुदान कार्यक्रमको जानकारीका लागि एकीकृत पोर्टल सञ्चालन गर्ने।
- दोहोरो सुविधा लिनेहरूलाई स्वतः कारबाही र कालोसूचीमा राख्ने प्रणालीको विकास गर्ने।
- अनुदान छनोट प्रक्रियामा राजनीतिक प्रभाव नियन्त्रण गर्न स्पष्ट मापदण्ड र डिजिटल ट्र्याकिङ प्रणाली लागू गर्ने (अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, २०८०)।
- सार्वजनिक निगरानी (Public Disclosure Dashboard) प्रणाली विकास गर्ने (महालेखा परीक्षकको कार्यालय, २०८०)।

(उ) दिगोपना र सशक्तीकरणको रणनीति

- नगद भत्तालाई मात्र प्राथमिकता दिनुभन्दा स्वास्थ्य बीमा प्रिमियममा अनुदान (Premium Subsidy) दिई बीमालाई सामाजिक सुरक्षाको अनिवार्य अङ्ग बनाउने (स्वास्थ्य बीमा बोर्ड, २०८०)।
- Universal Health Coverage हासिल गर्न बीमामा आधारित जोखिम एकीकरण प्रणाली सुदृढ गर्ने (World Bank, 2022; ILO, 2021)
- जीवन-चक्र ढाँचा (Life-cycle Approach) अपनाई जन्मदेखि वृद्धावस्थासम्म एकीकृत सुरक्षा संरचना विकास गर्ने (ILO, २०२१)।
- विपद्बाट सिर्जित क्षति तथा कृषि क्षेत्रको जोखिम व्यवस्थापनका लागि Parametric Insurance जस्ता नवीन बीमा उपकरण अपनाउने (ILO, २०२१)।
- जोखिम पूर्वानुमानमा आधारित वित्तीय संयन्त्र विकास गर्ने (World Bank, २०२२)। यसको लागि विपद् संवेदनशील सामाजिक सुरक्षा तथा अनुदान प्रणाली लागू गर्ने।
- आत्मनिर्भरताको मोडल (Graduation Approach) अवलम्बन गरी अनुदानलाई सहूलियतपूर्ण ऋण, सीपमूलक तालिम र रोजगारीसँग जोडी अनुदानबाट उद्यमतर्फ (Grant to Enterprise) रूपान्तरण गर्ने।
- साना र छरिएका कोषहरूलाई गाभेर 'राष्ट्रिय अनुदान कोष' (National Subsidy Fund) स्थापना गर्ने।

- सामाजिक सुरक्षामा बढ्दो खर्चलाई मध्यकालीन खर्च संरचना अन्तर्गत व्यवस्थापन गर्ने (अर्थ मन्त्रालय, २०८१)।
- अनुदान रकम कार्यविधि अनुरूप वितरण सुनिश्चित गरी आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली सुदृढ गर्ने (महालेखा परीक्षकको कार्यालय, २०८०)।
- चालु खर्च र पुँजीगत खर्चबीच सन्तुलन कायम गर्ने रणनीति अपनाउने (अर्थ मन्त्रालय, २०८१)।
- टुक्रे कार्यक्रमलाई मर्ज गरी प्रशासनिक लागत घटाउने (श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालय, २०८०)।
- सामाजिक सुरक्षा भत्ता पाउने उमेर वृद्धि गरी क्रमशः ७५ वर्ष पुऱ्याउने।
- बढ्दो औसत आयुलाई दृष्टिगत गरी राष्ट्रसेवकहरूको अवकाश उमेर क्रमशः बढाई ६३ वर्षसम्म पुऱ्याउने।

(ऊ) कानूनी तथा संरचनागत सुधार

- सामाजिक सुरक्षा ऐन संशोधन गरी भत्ता प्राप्त गर्ने उमेर र मापदण्ड परिमार्जन गर्ने, दोहोरो सुविधा रोक्ने तथा कोष व्यवस्थापन सुदृढ गर्ने,
- योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा विस्तार गर्ने,
- स्वास्थ्य बीमा कोषलाई करमार्फत सुदृढ बनाउने,
- प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रमलाई सीपमूलक तालिम र निजी क्षेत्रसँग जोड्ने,
- सामाजिक सुरक्षामा हुने खर्चलाई निश्चित सीमाभित्र राख्ने व्यवस्था गर्ने (उच्चस्तरीय आर्थिक सुधार सुझाव आयोग, २०८१)।
- सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमलाई चुनावी स्वार्थको एजेन्डा बनाउन नसक्ने गरी कानूनी व्यवस्था गर्ने।
- सामाजिक सहायता (Social Assistance), सामाजिक बीमा (Social Insurance) र श्रम बजार (Labour Market) अन्तर्गतका क्रियाकलापहरू विस्तार गरी सामाजिक संरक्षणको दायरा बिस्तार गर्ने।

२३. महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक

(क) नागरिक अपेक्षा

- महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यकहरूको अधिकार प्रभावकारी रूपमा संरक्षण र प्रवर्द्धन होस्।

- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच स्पष्ट जिम्मेवारी निर्धारण भई सेवा प्रवाह छिटो, सरल र प्रभावकारी होस्।
- लैङ्गिक हिंसा, मानव बेचबिखन, बालविवाह, बालश्रम र अन्य सामाजिक हानीकारक अभ्यासहरू अन्त्य होऊन्।
- हिंसा तथा बेचबिखनका पीडित महिला र बालबालिकाको उद्धार, उपचार, संरक्षण र पुनर्स्थापना प्रभावकारी रूपमा होस्।
- बालबालिका संरक्षण प्रणाली स्थानीय तहसम्म मजबुत बनोस् र सडक बालबालिका मुक्त समाज बनोस्।
- ज्येष्ठ नागरिकहरूका लागि सम्मानजनक जीवनयापन, स्वास्थ्य सेवा र सामाजिक सुरक्षाको व्यवस्था प्रभावकारी होस्।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि सार्वजनिक सेवा, भवन र यातायात सहज रूपमा पहुँचयोग्य होस्।
- सिमान्तकृत महिला तथा समुदायहरूको सीप, उद्यमशीलता र रोजगारीमार्फत आर्थिक सशक्तीकरण होस्।
- गैरसरकारी संस्था तथा विकास साझेदारबाट आउने स्रोतहरू पारदर्शी रूपमा राष्ट्रिय प्राथमिकताका क्षेत्रमा प्रयोग होऊन्।
- महिला, बालबालिका तथा सामाजिक संरक्षणसम्बन्धी सेवा र कार्यक्रमहरू पारदर्शी, जवाफदेही र परिणाममुखी रूपमा सञ्चालन होऊन्।
- मन्त्रालयको कामसँग सम्बन्धित सूचना तथा तथ्याङ्क प्रणाली आधुनिक र एकीकृत बनाइयोस्।

(ख) सुधारका लागि सुझावहरू

- मन्त्रालयको कार्यक्षेत्र पुनर्विचार गरी महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक, मानव बेचबिखन नियन्त्रण तथा सङ्घसंस्था सम्बन्धी नीति, मापदण्ड र कानून तर्जुमा गर्ने तथा सङ्घीय सरोकारवालासँग समन्वय र सहकार्य गर्ने भूमिका स्पष्ट गर्ने र अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि तथा महासन्धिको फोकल एजेन्सीका रूपमा मन्त्रालयको भूमिका स्थापित गर्ने।
- मन्त्रालय तथा मातहतका निकायहरूको सङ्गठन संरचनाको सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्भेक्षण (O&M) गरी कार्यमूलक संरचना तयार गर्ने, प्रादेशिक समन्वय संयन्त्र विकास गर्ने तथा राष्ट्रिय बालअधिकार परिषद, बालसुधार गृह र अन्य निकायहरूको संरचना कार्यबोझअनुसार पुनर्संरचना गर्ने।
- बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ तथा मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण ऐन, २०६४ संशोधन गर्ने, लैङ्गिक हिंसा नियन्त्रण सम्बन्धी एकीकृत कानून तर्जुमा गर्ने तथा

समाज कल्याण परिषद ऐन, राष्ट्रिय निर्देशन ऐन र संस्था दर्ता ऐनलाई प्रतिस्थापन गरी एकीकृत सामाजिक विकास ऐन तर्जुमा गर्ने।

- मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रणका लागि केन्द्रीय, प्रदेश, जिल्ला र स्थानीय समिति गठन गरी प्रभावकारी समन्वय संयन्त्र सञ्चालन गर्ने, जोखिममा रहेका समूहलाई सचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, पीडितको उद्धार, उपचार, पुनर्स्थापना र सीप विकास गर्ने तथा अपराधीलाई कानूनी दायरामा ल्याउने।
- CRC, CEDAW, CRPD तथा Madrid Plan of Action सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरू कार्यान्वयन गर्न राष्ट्रिय मार्गचित्र वा कार्ययोजना तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने तथा आवधिक रूपमा प्रगति प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्ने।
- राष्ट्रिय महिला सशक्तीकरण परियोजनाको समीक्षा गरी नयाँ मोडालिटी विकास गर्ने, सिमान्तकृत महिलाको सीप विकास, उद्यमशीलता र जीविकोपार्जन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने तथा ज्यान जोखिममा रहेका गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाको हेलि उद्धार कार्यक्रम प्रदेश सरकारसँग समन्वय गरी सञ्चालन गर्ने।
- लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यकहरूको पहिचान गरी उनीहरूको सीप विकास, उद्यमशीलता र सामाजिक-आर्थिक सशक्तीकरणका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- नीति, योजना र बजेट कार्यक्रमहरूको लैङ्गिक परीक्षण (Gender Audit) गर्ने व्यवस्था सुदृढ गर्ने तथा लैङ्गिक बजेट प्रणालीको प्रभावकारिता मूल्याङ्कन गर्ने।
- समाज कल्याण परिषदलाई पुनर्संरचना गरी मन्त्रालय अन्तर्गत विभागका रूपमा सञ्चालन गर्ने तथा NGO/INGO स्रोत परिचालन एकद्वार प्रणालीमार्फत राष्ट्रिय प्राथमिकतामा केन्द्रित गर्ने।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार प्रवर्द्धन गर्ने, व्यक्तिगत सहयोगी सेवा प्रणाली सञ्चालन गर्ने, सार्वजनिक भवन तथा सेवा पहुँचयुक्त बनाउने, WCAG अनुरूप सूचना तथा सञ्चार प्रणाली विकास गर्ने र SIMS मार्फत एकीकृत अभिलेख प्रणाली संस्थागत गर्ने।
- ज्येष्ठ नागरिकहरूको सम्मानजनक जीवनयापनका लागि स्वास्थ्य सेवा, सामाजिक सुरक्षा, दिवा सेवा केन्द्र, यातायात सुविधा, जेरियाट्रिक वार्ड तथा अन्तरपुस्ता ज्ञान हस्तान्तरण कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने तथा सम्बन्धित ऐन तथा संसदीय सिफारिसहरू कार्यान्वयन गर्ने।
- राष्ट्रिय बालअधिकार परिषदको सङ्गठन पुनर्संरचना गरी दरबन्दी व्यवस्थापन गर्ने, परिषदलाई कार्यमूलक बनाउने, सडक बालबालिका मुक्त अभियान, बाल संरक्षण र वैकल्पिक हेरचाह कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- सडक बालबालिका उद्धार, बालविवाह अन्त्य, बालश्रम नियन्त्रण लगायत सामाजिक हानीकारक अभ्यास अन्त्य गर्न राष्ट्रिय अभियान सञ्चालन गर्ने।
- नेपाल बाल सङ्गठनसम्बन्धी उच्चस्तरीय जाँचबुझ आयोग (हरिबाबु आयोग) को प्रतिवेदन सार्वजनिक गरी निम्न सिफारिसहरू कार्यान्वयन गर्ने र दोषीलाई कानूनी दायरामा ल्याई बालगृहहरूलाई बाल संरक्षण मापदण्डअनुसार सञ्चालन गर्ने:

- नेपाल सरकारको पर्याप्त अनुगमन र आवश्यकता अनुसार नियमन र नियन्त्रण आवश्यक देखिएको (जग्गा जमीन र निर्णय प्रक्रियामा)।
- कर्मचारीको तलब भत्ता भुक्तानी र उपदान तथा संचित विदाको रकम भुक्तानी नभएको। कर्मचारी आवश्यकता भन्दा बढी रहेको। प्रतिस्पर्धाबाट कर्मचारी नियुक्त नगरेको।
- राष्ट्रिय निर्देशन ऐन, २०१८ हाल सान्दर्भिक नदेखिएकोले खारेज गरी एकीकृत सामाजिक ऐन बनाउनुपर्ने।
- धर्मपुत्र धर्मपुत्री सम्बन्धमा कानून विपरित संगठित कार्य गरेको। बालमन्दिरलाई यस्तो कार्य गर्न नदिने व्यवस्था गर्नुपर्ने।
- विदेशी संस्थाबाट प्राप्त छात्रवृत्ति पहुँचवालालाई दिएको अनाथले प्रयोग गर्न नपाएको।
- हाल सञ्चालनमा रहेका उत्कृष्ट संस्था (बालगृह) लाई अनुदान सहित बालमन्दिरमा रहेका बालबालिकाको स्याहार तथा हेरविचार गर्न लगाउनु पर्ने।
- नेपाल बाल सङ्गठन तथा बालमन्दिरले सञ्चालन गरेका बालगृह मापदण्ड पुरा नगरेका, ती बालगृहहरू बालबालिकाहरूको लागि उपयुक्त र उनीहरूको सर्वोत्तम हित अनुरूप नदेखिएको, कर्मचारीहरू योग्यता पुरा नभएका, आश्रित भनिएका बालबालिकाका आधा भन्दा बढीको परिवार वा आफन्त रहेका।
- संयुक्त राष्ट्र सङ्घको २०१९ को महासभाबाट पारित बालगृहहरू बन्द गर्दै जाने अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धता रहेकोले ठोस कार्ययोजना बनाई राष्ट्रिय बाल अधिकार परिषद मार्फत बालमन्दिरमा रहेका बालबालिकालाई आवश्यक व्यवस्थापन गर्नुपर्ने देखिएको।
- अनधिकृत रूपमा धर्मपुत्र दिइ पठाउने र झुटा कागज बनाई बालबालिकालाई अनाथ बनाउने कार्यमा संलग्न बालमन्दिरका पदाधिकारी र कर्मचारीलाई संगठित अपराधमा अनुसन्धान गर्नुपर्ने (प्रतिवेदनमा नाम नामेसी उल्लेख गरेकोले तत्काल छानबिन गरी कारवाही गर्नुपर्ने)।
- मापदण्ड पालना नगरी लामो समयदेखि बालगृहहरू सञ्चालन भई रहेको अवस्थामा नेपाल सरकार र नियमनकारी निकायबाट अनुगमन नगरी, सुधारका पूर्व शर्तहरू पनि नराखी निरन्तर आर्थिक सहायता उपलब्ध गराउने कार्य भएकोमा नेपाल सरकार र नियमनकारी निकायहरूबाट पनि कमजोरी रहेको।
- नेपाल बाल सङ्गठनमा आश्रित बालबालिकाहरू अभिभावक र परिवार भएका अवस्थामा परिवारबाट अलग गराई बालगृहमा दीर्घकालीन रूपमा राखिनु बालअधिकार महासन्धिको धारा ९, नेपालको संविधानमा उल्लेखित बालबालिकाको मौलिक हक, बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ मा उल्लेखित बालबालिका विरुद्धको कसुरमा कारवाही चलाउने।

- बालसुधार गृहहरूको व्यवस्थापन सुधार गरी व्यक्तिगत सुधार योजना, मनोसामाजिक परामर्श, सीप विकास तथा पुनर्स्थापना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- नेपाल रेडक्रस सोसाइटीको संरचना, पारदर्शिता र उत्तरदायित्व सुनिश्चित गर्ने कानूनी व्यवस्था गरी मानवीय कार्यहरू प्रभावकारी बनाउने।
- मन्त्रालय अन्तर्गत रहेका विभिन्न कोषहरूको दिगोपना र पारदर्शी परिचालनका लागि स्पष्ट कानूनी व्यवस्था गरी एकीकृत कोष व्यवस्थापन गर्ने।
- पशुपति वृद्धाश्रम र महिला पुनर्स्थापना गृहको सञ्चालन प्रदेश, स्थानीय तह वा गैरसरकारी संस्थामार्फत गर्ने वैकल्पिक मोडेल लागू गर्ने।
- प्रत्येक स्थानीय तहमा बाल संरक्षण प्रणाली स्थापना गरी स्थानीय बालअधिकार समिति, बालकल्याण अधिकारी र बाल कोष सञ्चालन गर्ने।
- SIMS सुदृढ गरी CPIMS, CRIMS, बाल हेल्पलाइन १०९८, बाल खोजतलास सेवा १०४ र अन्य प्रणालीहरूलाई एकीकृत गर्दै एकीकृत MIS Dashboard स्थापना गर्ने।
- सूचना प्रविधिमा आधारित अनुगमन प्रणाली स्थापना गर्ने, अनुगमन संयन्त्र गठन गर्ने र त्रैमासिक रूपमा कार्यक्रम प्रगति समीक्षा गर्ने।

२४. नागरिकका आधारभूत सेवाहरू (रोजगार, पञ्जीकरण, नागरिकता, राष्ट्रिय परिचयपत्र, राहदानी, सवारीचालक अनुमतिपत्र)

(क) नागरिक अपेक्षा

रोजगार (Employment)

- सीप अनुसारको काम: आफ्नो शैक्षिक योग्यता र तालिम प्राप्त गरेको सीप अनुसारको रोजगारीका अवसरहरूको स्वदेशमै उपलब्ध होस्।
- पारदर्शी सूचना: कुन ठाउँमा कति रोजगारीको अवसर छ भन्ने जानकारी मोबाइल एप वा सूचना पाटीमार्फत Automatic सूचना प्राप्ति होस्।
- झन्झटमुक्त कर्जा: स्वरोजगार बन्न चाहनेका लागि धितो र कागजी प्रक्रियामा अल्झिनु नपर्ने गरी सरल सहूलियतपूर्ण ऋणको व्यवस्था होस्।
- न्यूनतम पारिश्रमिकको ग्यारेन्टी: अदक्ष श्रमिकको हकमा पनि बाँच्न पुग्ने गरी तोकिएको न्यूनतम ज्याला र समयमा भुक्तानीको सुनिश्चितता होस्।
- वैदेशिक रोजगारीमा सुरक्षा: श्रम स्वीकृतिदेखि विदेशमा समस्या पर्दा उद्धार गर्नेसम्मको प्रक्रिया पूर्णतः अनलाइन, विश्वसनीय एवं प्रभावकारी होस्। श्रम स्वीकृतिको झन्झट हटाइयोस्।
- बेरोजगार भत्ता वा सामाजिक सुरक्षा: काम नपाउन्जेलसम्मको अवस्थामा जीवन निर्वाहका लागि न्यूनतम भत्ता वा वैकल्पिक कार्यको प्रबन्ध होस्।
- व्यवसायिक परामर्श: कुन क्षेत्रमा अवसर छ र के तालिम लिँदा बजारमा अवसर पाइन्छ भन्ने परामर्श दिन परामर्शदाता उपलब्ध होस्।

पञ्जीकरण (Vital Registration)

- कागजरहित वडा कार्यालय: जन्म, मृत्यु वा विवाह दर्ता गर्दा पटक—पटक नागरिकताको फोटोकपी वा अन्य प्रमाण माग नगरी डिजिटल प्रणालीबाटै प्रमाणीकरण हुने व्यवस्था गरियोस्।
- घरदैलो सेवा: असक्त, ज्येष्ठ नागरिक र दुर्गमका मानिसका लागि वडाका कर्मचारी घरमै पुगेर घटना दर्ता गर्ने व्यवस्था वा अनलाइनबाट घटना दर्ताको व्यवस्था होस्।
- अनलाइन प्रमाणपत्र: वडा कार्यालय धाउनुको सट्टा अनलाइनबाटै डिजिटल हस्ताक्षर भएको प्रमाणपत्र डाउनलोड गरी प्रिन्ट गर्न मिल्ने व्यवस्था होस्।
- त्रुटि सच्याउन सहजता: नाम वा जन्ममितिमा भएको सानो त्रुटि सच्याउन अदालत वा जिल्ला प्रशासन धाउनु नपर्ने गरी वडा तहबाटै समाधान होस्।
- अस्पतालमै दर्ता: बच्चा जन्मने बित्तिकै अस्पतालले नै जन्म दर्ता गर्ने व्यवस्था होस्।
- स्वचालित अपडेट: विवाह दर्ता लगायतका व्यक्तिगत घटनाहरू अन्य प्रणालीहरूमा स्वचालित रूपमा अपडेट हुने व्यवस्था होस्।
- सूचना अलर्ट: सामाजिक सुरक्षा भत्ता वा नवीकरणको समयबारे पहिले नै मोबाइलमा जानकारी पाइयोस्।

नागरिकता (Citizenship)

- एकै दिनमा सेवा: सबै कागजात पुगेको अवस्थामा निवेदन दिएको केही घण्टाभित्रै नागरिकता हातमा पर्ने निश्चितता होस्।
- अनलाइन आवेदन र ट्र्याकिङ: आवेदन घरबाटै दिन सकिने र आफ्नो फाइल कुन टेबलमा पुगेको छ भन्ने मोबाइलबाटै हेर्न सकिने सुविधा होस्।
- बिचौलिया मुक्त वातावरण: कार्यालय बाहिरका साइबर वा फोटोकपी पसललाई पैसा बुझाउनु नपर्ने गरी सरल फारम र सरकारी सहायता कक्षको व्यवस्था होस्।
- लैङ्गिक समानता: आमाको नामबाट नागरिकता लिँदा वा अन्य विशेष अवस्थामा कर्मचारीले प्रश्न गर्ने र दुःख दिने प्रवृत्तिको अन्त्य होस्।
- डिजिटल क्यु: लाइनमा उभिनुको सट्टा डिजिटल टोकन लिएर बस्ने ठाउँ (Waiting Room) मा पालो पर्खने व्यवस्था गरियोस्।
- प्रतिलिपि सहजता: नागरिकता हराएमा वा च्यातिएमा पुराना ढड्डा खोज्ने नाममा हप्तौं कुर्नु नपर्ने गरी डिजिटल डाटाबाट तुरुन्तै प्रतिलिपि पाइने व्यवस्था होस्।
- अभिलेखको संरक्षण: पुराना अभिलेखलाई डिजिटलाइज्ड गरी संरक्षण गर्ने र नागरिकले चाहेको बखत उपलब्ध हुने गरी अभिलेख संरक्षण होस्।

राष्ट्रिय परिचयपत्र (National ID)

- कार्डको शीघ्र प्राप्ति: विवरण दिएको केही हप्ताभित्रै स्मार्ट कार्ड पाउने व्यवस्था होस् ।
- एकल पहिचान: यो कार्ड भएपछि राहदानी, लाइसेन्स र बैंक खाता खोल्दा र अन्य सरकारी सेवा लिँदा थप कागजात बुझाउनु नपर्ने गरी सेवाको एकीकरण होस् ।
- विवरण संशोधनमा सरलता: सामान्य गल्ती सच्याउन काठमाडौंको विभागमा धाउनु पर्ने व्यवस्था हटाई जिल्लाबाटै संशोधन सेवा प्राप्त होस् ।
- दोहोरोपनको अन्त्य: नागरिकता लिँदा दिएकै औँठाछाप र फोटो परिचयपत्रमा पनि प्रयोग गर्ने र पटक—पटक बायोमेट्रिक दिनु नपर्ने वातावरण बनाइयोस् ।
- बहुउपयोगिता: एउटै कार्डमा स्वास्थ्य बीमा, रासन कार्ड र सामाजिक सुरक्षा लगायतका अन्य सबै विवरण समावेश हुन सकोस् ।
- डाटा सुरक्षाको विश्वास: मेरो व्यक्तिगत र बायोमेट्रिक विवरण सुरक्षित छ र यसको दुरुपयोग हुँदैन भन्ने प्रत्याभूति होस् ।
- डिजिटल भ्यालिडेशन: भौतिक कार्ड नभए पनि मोबाइलमा भएको एनआईडी नम्बर वा क्युआर कोडले सबै सरकारी काम चल्ने प्रावधान होस् ।

राहदानी (Passport)

- अनलाइन कोटाको अन्त्य: जुनसुकै बेला अनलाइन फारम भर्न पाइने र 'सिस्टम क्लोज' वा 'कोटा फूल' को सास्ती भोग्नु नपर्ने व्यवस्था होस् ।
- जिल्लाबाटै द्रुत वितरण: काठमाडौं आएर थप खर्च गरी होटलमा बस्नु नपर्ने गरी जिल्लाबाटै छिटो राहदानी पाउने व्यवस्था होस् ।
- पारदर्शी शुल्क: राहदानीको शुल्क घटाउने र अनलाइनबाटै सिधै तिर्न सकिने सुविधा होस् ।
- मोबाइल ट्र्याकिङ: राहदानी छापिएको र जिल्ला आइपुगेको जानकारी Real time मा मोबाइलमा आउने व्यवस्था होस् ।
- सहज इनरोलमेन्ट: फोटो खिच्न र बायोमेट्रिक दिन घण्टौं लाइन बस्नु नपर्ने गरी समय (Appointment) को पूर्ण पालना होस् ।
- त्रुटि रहित छपाइ: नाम, ठेगाना वा फोटोमा त्रुटि भएर अन्तिम समयमा यात्रा रद्द हुने जोखिमको अन्त्य होस् ।
- विदेशी नियोगमा सहजता: विदेशमा रहेका नेपालीले राहदानी नवीकरणका लागि काम छाडेर हप्तौं कुर्नु नपर्ने गरी सरल सेवा प्राप्त होस् ।

सवारीचालक अनुमतिपत्र (Driving License)

- नयाँ कार्डको तत्काल वितरण: ट्रायल पास गर्ने बित्तिकै वा बढीमा एक महिनाभित्र स्मार्ट कार्ड पाइने सुनिश्चित होस् वा Digitally Verifiable Credentials को प्रयोग होस् ।
- ट्रायलको समय सीमा: फारम भरेको हप्ता-दश दिनभित्रै ट्रायल परीक्षा दिने सुविधा पाइयोस् ।
- निष्पक्ष परीक्षा: ट्रायलमा कुनै सेटिङ वा सोर्सफोर्स नभई प्रविधिको प्रयोग गरेर वास्तविक दक्षताको परीक्षण होस् ।

- डिजिटल लाइसेन्सको पूर्ण मान्यता: भौतिक कार्ड नछाप्नुजेल नागरिक एपको लाइसेन्स देखाउँदा जरिवाना नहुने व्यवस्था होस्।
- नवीकरणमा सरलता: नवीकरणका लागि कार्यालय धाउनु नपर्ने गरी अनलाइनबाट शुल्क तिरेपछि स्वतः म्याद थपिने व्यवस्था होस्।
- स्वास्थ्य परीक्षणमा सहजता: आँखा जचाउन वा रगत समूह प्रमाणित गर्न अस्पताल र कार्यालयबीच दौडधुप गर्नु नपर्ने वातावरण होस्।
- जुनसुकै प्रदेशमा सेवा: सवारी चालक अनुमति पत्र एक प्रदेशको भए पनि अर्को प्रदेशबाट नवीकरण वा विवरण सच्याउन सकिने प्रावधान मिलाइयोस्।

(ख सुधारका लागि सुझावहरू

रोजगार (Employment)

- एकीकृत पोर्टल: सबै स्थानीय तहका रोजगार सेवा केन्द्रहरूलाई जोड्ने गरी राष्ट्रिय रोजगार पोर्टल निर्माण गरी 'रियल-टाइम' डाटा अद्यावधिक गर्ने।
- मागमा आधारित तालिम: रोजगारदाता र तालिम प्रदायक संस्थाहरूसँग समन्वय गरी बजारमा जुन सीपको माग छ, सोही अनुसारको तालिम सञ्चालन गर्ने।
- श्रम बैंकको पूर्ण कार्यान्वयन: श्रमिक र रोजगारदाताबीचको दूरी मेटाउन सरकारी तवरबाटै श्रम बैंक सञ्चालन गरी रोजगारीको ग्यारेन्टी गर्ने।
- सहूलियतपूर्ण ऋणको सरलीकरण: व्यवसायिक योजना (Business Plan) का आधारमा विना धितो वा सरल धितोमा ऋण दिने प्रक्रियालाई बैंकहरूसँग समन्वय गरी झन्झटमुक्त बनाउने।
- बेरोजगार सूचीकरण: वास्तविक बेरोजगारको पहिचान गर्न स्थानीय तहसंग समन्वय गरी घरधुरी सर्भेक्षण मार्फत बेरोजगारको तथ्याङ्क सङ्कलन गरी परिचयपत्र वितरण गर्ने र परिचयको आधारमा रोजगारीमा प्राथमिकता दिने।
- स्वरोजगार परामर्श केन्द्र: प्रत्येक पालिकामा कृषि, उद्यम र प्रविधि सम्बन्धी परामर्श दिने विज्ञहरूको टिम खटाई परामर्श दिने व्यवस्था मिलाउने।
- वैदेशिक रोजगार सहजीकरण : वैदेशिक रोजगार बोर्डबाट कामदारको अभिलेख राख्ने व्यवस्था मिलाउने र श्रम स्वीकृति लिनु पर्ने विद्यमान व्यवस्था क्रमश हटाउने। वैदेशिक रोजगार बोर्डको कल्याणकारी कोषमा जम्मा गर्ने रकम र बीमा गरिसकेपछि श्रम स्वीकृति लिनु नपर्ने। आवश्यक परेको अवस्थामा मात्र रोजगारदाताबाट प्राप्त माग पत्र र सम्झौतापत्रको आधिकारिकता जाँच गर्ने, संस्थागत तवरबाट वैदेशिक रोजगारीमा पठाउने निकायको नियमन गर्ने र वैदेशिक रोजगारीका क्रममा हुने ठगी नियन्त्रण गर्ने काम मात्र वैदेशिक रोजगार विभागले गर्ने।
- निजी क्षेत्रलाई प्रोत्साहन: थप रोजगारी सिर्जना गर्ने उद्योगहरूलाई कर छुट वा विजुली महसुलमा सहूलियत दिने नीति लिने।

- फर्केकाहरूको सीप प्रयोग: विदेशबाट फर्केकाहरूको सीप म्यापिङ गरी उनीहरूलाई सोही क्षेत्रमा उद्योग खोल्न बिउ पूँजी (Seed Money) उपलब्ध गराउने।

पञ्जीकरण (Vital Registration)

- सर्भर क्षमता विस्तार: बारम्बार सिस्टम डाउन हुने समस्या समाधान गर्न उच्च क्षमताको डेडिकेटेड सर्भर र क्लाउड ब्याकअपको व्यवस्था गर्ने।
- हस्पिटल आबद्धता: अस्पतालमा बच्चा जन्मने बित्तिकै अस्पतालको रेकर्ड सिधै पञ्जीकरणको अनलाइन सिस्टममा जाने गरी सफ्टवेयर लिङ्क गर्ने।
- पुराना अभिलेखको डिजिटलाइजेसन: 'एक पटकको अभियान' सञ्चालन गरी सबै पुराना कागजी अभिलेखलाई ६ महिनाभित्र डिजिटल डाटाबेसमा सार्ने।
- अफलाइन मोड सफ्टवेयर: इन्टरनेट नभएको बेला पनि डाटा इन्ट्री गर्न मिल्ने र इन्टरनेट आउने बित्तिकै संचालन हुने सफ्टवेयर प्रयोगमा ल्याउने।
- स्वचालित सूचना: जन्म दर्ता वा सामाजिक सुरक्षा भत्ताको नवीकरणको समयबारे सम्बन्धित व्यक्तिलाई ३० दिन अगावै एसएमएस अलर्ट पठाउने।
- क्युआर कोडयुक्त प्रमाणपत्र: प्रमाणपत्रको आधिकारिकता जाँचन क्युआर कोड अनिवार्य गर्ने।
- सामाजिक सुरक्षा र बायोमेट्रिक्स: भत्ता वितरणमा हुने अनियमितता रोक्न अनिवार्य बायोमेट्रिक प्रमाणीकरण र बैकिङ प्रणाली मात्र लागू गर्ने।

नागरिकता (Citizenship)

- अनलाइन आवेदन र डकुमेन्ट अपलोड: नागरिकताका लागि आवश्यक सबै प्रमाणहरू अनलाइनबाटै अपलोड गरी स्वीकृत भएपछि मात्र बायोमेट्रिक्सका लागि कार्यालय बोलाउने।
- डिजिटल टोकन प्रणाली: 'First come, First serve' का आधारमा अनलाइनबाटै Time Slot लिने प्रणाली लागू गर्ने।
- एकीकृत सेवा डेस्क: जिल्ला प्रशासन र इलाका प्रशासन कार्यालयहरूमा नागरिकता, राहदानी र परिचयपत्रका लागि एउटै 'हेल्प डेस्क' बाट सेवा र सूचना दिने व्यवस्था मिलाउने।
- अभिलेखमा पहुँच: जिल्ला प्रशासन र इलाका प्रशासन कार्यालयहरूमा पुराना विवरण खोज्न रजिष्ट्रर पल्टाउनु नपर्ने गरी सबै विवरण कम्प्युटरमा हेर्न मिल्ने व्यवस्था मिलाउने।
- वडाबाटै बायोमेट्रिक्स: सम्भव भएसम्म वडा कार्यालयमै फोटो र औँठाछाप लिने व्यवस्था गरी जिल्ला र इलाका प्रशासनबाट प्रमाणीकरण र कार्ड वितरण मात्र गर्ने।
- प्रक्रियागत सरलीकरण: अनावश्यक साक्षी र धेरै तहको सिफारिसको सट्टा राष्ट्रिय परिचयपत्रको डाटालाई नै अन्य सेवा प्रवाहको मुख्य आधार मान्ने।

- गुनासो सुनुवाइ कक्ष: सेवान्ग्राहीलाई दुःख दिने कर्मचारी वा ढिलासुस्ती बारे तत्कालै कार्यालय प्रमुखलाई उजुरी गर्ने गरी 'क्युआर फिडब्याक' बोर्ड राख्ने।
- भौतिक पूर्वाधार सुधार: सेवा प्रवाह र सेवान्ग्राहीका लागि उपयुक्त र पर्याप्त भौतिक पूर्वाधारको निर्माण गर्ने।
- मोबाइल एपबाट ड्र्याकिड: नागरिकता प्राप्तिको प्रक्रिया कहाँ पुग्यो भन्ने मोबाइलबाटै ड्र्याक गर्न मिल्ने सफ्टवेयर बनाइ प्रयोगमा ल्याउने।

राष्ट्रिय परिचयपत्र (National ID)

- छपाइको विकेन्द्रीकरण: केन्द्रमा मात्र सीमित मुद्रणलाई ७ वटै प्रदेशमा विस्तार गरी कार्ड वितरणको गति बढाउने।
- एकल पहिचानको मान्यता (Single ID Concept): एनआईडी नम्बर भएपछि नागरिकता, मतदाता परिचयपत्र र राहदानीको प्रतिलिपि लगायतका कागजात बोक्नु नपर्ने कानुनी व्यवस्था गर्ने।
- ई-केवाईसी (e-KYC) अनिवार्य: बैंक, टेलिकम र मालपोतमा परिचयपत्रको नम्बरबाटै बायोमेट्रिक भिडाएर तुरुन्तै सेवा दिने प्रणाली शुरू गर्ने।
- सच्याउने अधिकार जिल्लालाई: विवरण सच्याउन विभाग आउनुपर्ने व्यवस्था हटाई सेवान्ग्राहीले Bio-Metric दिएको कार्यालयबाटै सबै विवरण संशोधन गर्ने अधिकार दिने।
- डिजिटल वालेटमा एनआईडी: भौतिक कार्ड नछापुन्जेल नागरिक एपमा रहेको एनआईडीलाई सबै सरकारी र निजी क्षेत्रमा आधिकारिक मान्यता दिने।
- कार्ड वितरण टोली: छापिएका कार्डहरू वडा कार्यालयमार्फत वितरण गर्ने व्यवस्था मिलाउने।
- सुरक्षा अडिट: नागरिकको डाटा सुरक्षित राख्न अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुसारको नियमित 'साइबर सुरक्षा अडिट' गर्ने।
- अन्य सेवासँग इन्टिग्रेसन: स्वास्थ्य बीमा र सामाजिक सुरक्षा लगायत अन्य सार्वजनिक सेवालाई एनआईडी कार्डमै आबद्ध गर्ने (विस्तृत: डिजिटल एण्ड डाटा गभर्नेन्स खण्डमा)।
- अन्तर-आबद्धता कानून: सबै सरकारी निकायले एनआईडीको डाटाबेस साझा रूपमा प्रयोग गर्न पाउने गरी कानून संशोधन गर्ने।

राहदानी (Passport)

- कोटा प्रणालीको खारेजी: सर्भर क्षमता बढाई २४सै घण्टा अनलाइन आवेदन दिन मिल्ने बनाउने।
- भुक्तानीमा विविधता: सबै डिजिटल वालेट र मोबाइल बैंकिङबाट सिधै राजस्व तिर्ने व्यवस्था गरी बैंकको लाइन हटाउने।

- जिल्लाबाटै द्रुत सेवा: थप शुल्क तिरेर जिल्लाबाटै ३ देखि ५ दिनभित्र राहदानी पाउने 'फास्ट ट्र्याक' सेवा सुरु गर्ने।
- अटोमेटेड एसएमएस सिस्टम: आवेदन स्वीकृत भएको, राहदानी छापिएको र जिल्ला आइपुगेको जानकारी स्वचालित रूपमा मोबाइलमा जाने बनाउने।
- त्रुटि सुधार डेस्क: अनलाइन फारम भर्दा भएका साना गल्तीहरूलाई बायोमेट्रिक दिने समयमै कर्मचारीले सच्याइदिने व्यवस्था गर्ने।
- विदेशी नियोगमा मेसिन थप: धेरै नेपालीहरू भएका देशका दूतावासहरूमा मेसिन र कर्मचारी थप गरी नवीकरण सेवालाई छिटो बनाउने।
- कुरियर सेवाको प्रयोग: नागरिकले चाहेमा अतिरिक्त शुल्क तिरेर राहदानी सिधै आफ्नो घरको ठेगानामा पाउने गरी हुलाक वा कुरियरसँग सम्झौता गर्ने।
- बिचौलिया नियन्त्रण: कार्यालय वरपरका साइबर पसलहरूले अनलाइन फारम भरेको नाममा ठगी गरे/नगरेको नियमित अनुगमन गरी कारबाही गर्ने।
- कल सेन्टर सञ्चालन: राहदानी सम्बन्धी जिज्ञासा र समस्या समाधानका लागि प्रभावकारी 'टोल फ्री' कल सेन्टर र च्याटबोट सञ्चालन गर्ने।

सवारीचालक अनुमतिपत्र (Driving License)

- ट्रायल परीक्षाको स्वचालित प्रणाली (Automated Trial): मानवीय हस्तक्षेप हटाउन सेन्सर जडित ट्रायल सेन्टरहरू अनिवार्य गर्ने र नतिजा तत्कालै डिजिटल बोर्डमा देखाउने।
- एक वर्षको अस्थायी लाइसेन्स: ट्रायल पास गर्ने बित्तिकै क्युआर कोडयुक्त अस्थायी लाइसेन्स (जुन नागरिक एपमा पनि देखियोस्) दिने र त्यसैलाई एक वर्षसम्म मान्यता दिने।
- अनलाइन नवीकरण: नवीकरणका लागि कार्यालय जानु नपर्ने गरी अनलाइनबाटै राजस्व तिरेपछि डिजिटल रूपमा म्याद थपिने र कार्डमा स्टिकर मात्र टाँस्ने व्यवस्था गर्ने।
- कार्ड छान्ने व्यवस्थाको अन्त्य: कार्ड छान्नुपर्ने अवस्था अन्त्य गरी राष्ट्रिय परिचयपत्रसँग आवद्ध गर्ने र नागरिक एपमा देखिने व्यवस्था गर्ने। प्रमाणपत्र चाहिने अवस्थाका लागि Digitally Verifiable Credentials को प्रयोग गर्ने व्यवस्था मिलाउने (स्मार्ट कार्डको विकल्पमा ई-लाइसेन्स: अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास अनुसार मोबाइलमै हुने क्युआर कोडयुक्त डिजिटल लाइसेन्सलाई भौतिक कार्ड सरहको)।
- प्रतीक्षा सूची (Waiting List) व्यवस्थापन: ट्रायलका लागि लामो समय कुर्नु नपर्ने गरी निजी ट्रायल सेन्टरहरूलाई सरकारी सुपरिवेक्षणमा परीक्षाका लागि प्रयोग गर्ने।
- स्वास्थ्य परीक्षणको विकेन्द्रीकरण: सूचीकृत सरकारी र निजी अस्पतालहरूले दिएको स्वास्थ्य रिपोर्टलाई अनलाइनबाटै मान्य हुने व्यवस्था गर्ने।

- जरिवाना र रेकर्डको एकीकरण: ट्राफिक नियम उल्लंघनको रेकर्ड र जरिवाना भुक्तानीलाई लाइसेन्सको डाटाबेससँग जोडी अनलाइन भुक्तानी सहज बनाउने।
- अन्तरप्रदेश मान्यता: एक प्रदेशबाट जारी भएको लाइसेन्सको विवरण अर्को प्रदेशले सजिलै हेर्न र नवीकरण गर्न मिल्ने गरी प्रणाली एकीकृत गर्ने।

२५. भ्रष्टाचार नियन्त्रण

(क) नागरिक अपेक्षा

- पारदर्शी र जवाफदेही सार्वजनिक प्रशासन बनोस्: सरकारी निर्णय, बजेट खर्च, सार्वजनिक खरिद, नियुक्ति र सेवा प्रवाह प्रक्रिया पूर्ण पारदर्शी र जवाफदेही होस्। सरकारी अधिकारीहरू आफ्ना निर्णय र कार्यप्रति जिम्मेवार बनून् र गलत कार्यमा संलग्नलाई कानूनको दायरामा ल्याइयोस्।
- भ्रष्टाचारमा संलग्नलाई निष्पक्ष अनुसन्धान र कडा कारबाही गरियोस्: राजनीतिक नेता, उच्च पदस्थ कर्मचारी वा प्रभावशाली व्यक्ति जोसुकै भए पनि भ्रष्टाचारमा संलग्नमाथि निष्पक्ष अनुसन्धान गरी कानूनअनुसार दण्डित गरियोस्। दण्डहीनताको पूर्ण अन्त्य भई विधिको शासन कायम होस्।
- सार्वजनिक सेवा प्रवाह सरल, छिटो र झन्झटमुक्त होस्: सेवा लिन घूस दिनुपर्ने, ढिलाइ हुने र अनावश्यक प्रक्रिया झेलनुपर्ने अवस्थाको अन्त्य होस्। नागरिकले समयमै, निष्पक्ष र सेवाग्राहीमैत्री वातावरणमा सेवा प्राप्त गर्न सकून्।
- डिजिटल प्रणालीमार्फत भ्रष्टाचार नियन्त्रण गरियोस्: सरकारी सेवा, खरिद, राजस्व र अनुमति प्रक्रियामा डिजिटल प्रविधिको प्रयोग बढाई मानवीय हस्तक्षेप कम गरियोस् र भ्रष्टाचारको सम्भावनालाई न्यून पारियोस्।
- निगरानी निकायहरू निष्पक्ष, सक्षम र स्वतन्त्र बनून्: अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, महालेखा परीक्षक र राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र जस्ता निकायहरू राजनीतिक प्रभावबाट मुक्त भई स्वतन्त्र रूपमा काम गरून् र भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गरून्।

(ख) सुधारका लागि सुझावहरू

- सार्वजनिक सेवा प्रवाहलाई चुस्त, सरल, पारदर्शी तथा प्रविधिमैत्री बनाउने।
- सार्वजनिक खरिद प्रणालीलाई पूर्ण पारदर्शी, डिजिटल र प्रतिस्पर्धात्मक बनाउने।
- सार्वजनिक निकायमा आन्तरिक लेखापरीक्षण, वित्तीय नियन्त्रण र जोखिम व्यवस्थापन प्रणाली बलियो बनाउने।

- जोखिममा आधारित अनुगमन प्रणाली लागू गर्ने। उच्च जोखिम क्षेत्र (स्थानीय तह, भूमि, खरिद, राजस्व) मा लक्षित निगरानी गर्ने।
- भ्रष्टाचारमा संलग्न व्यक्तिमाथि प्रभावकारी अनुसन्धान र कारबाही सुनिश्चित गरी दण्डहीनताको अन्त्य गरी उत्तरदायित्व स्थापित गर्ने।
- निगरानी निकायहरूको संस्थागत स्वायत्तता र क्षमता अभिवृद्धि गर्ने।
- सार्वजनिक खरिद तथा आयोजना व्यवस्थापनमा पारदर्शिता र उत्तरदायित्व सुनिश्चित गर्ने। गुणस्तर परीक्षण, प्राविधिक परीक्षण र स्वतन्त्र अनुगमन प्रणाली लागू गर्ने।
- अभिलेख व्यवस्थापन प्रणालीलाई पूर्ण रूपमा डिजिटल र सुरक्षित बनाउने (उदाहरण: भूमि, राजस्व, सामाजिक सुरक्षा अभिलेखहरू)।
- कर्मचारीको स्वविवेकीय अधिकारलाई स्पष्ट नियम र प्रणालीद्वारा सीमित गर्ने।
- अनावश्यक प्रक्रिया हटाई सेवा प्रवाह प्रक्रियालाई सरल, छिटो र झन्झटमुक्त बनाउने।
- सबै खाले नियुक्ति, सरुवा र पदोन्नति प्रणालीलाई योग्यता र प्रतिस्पर्धामा आधारित बनाउने।
- राजस्व प्रशासनमा डिजिटल प्रणाली लागू गरी राजस्व चुहावट नियन्त्रण गर्ने।
- सामाजिक सुरक्षा तथा अनुदान वितरण प्रणालीलाई डिजिटल र पारदर्शी बनाउने।
- सार्वजनिक खर्च तथा विकास आयोजनाको प्रभावकारी अनुगमन गर्ने।
- सार्वजनिक निकायहरूमा पारदर्शिता र सूचनाको हकको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरी सूचनामा पहुँच सुनिश्चित गर्ने।
- भ्रष्टाचार नियन्त्रण निकायहरूबीच प्रभावकारी समन्वय प्रणाली स्थापना गर्ने।
- सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा नागरिक गुनासो व्यवस्थापन प्रणाली सुदृढ गर्ने।
- कृत्रिम बौद्धिकता, आधुनिक सूचना प्रविधि र डिजिटल निगरानी प्रणालीको प्रयोग विस्तार गर्ने।
- सार्वजनिक प्रशासनमा नैतिकता, सत्यनिष्ठा र इमानदारिताको संस्कृति विकास गर्ने।
- नागरिक सहभागिता र सामाजिक निगरानी प्रणाली सुदृढ गर्ने। सामाजिक लेखापरीक्षण, सार्वजनिक सुनुवाइ, नागरिक बडापत्रलाई प्रभावकारी बनाउने।
- धनलाई प्रतिष्ठा मात्रै सामाजिक सोच परिवर्तन गर्न विद्यालय तहदेखि नै सदाचार शिक्षा लागू गर्ने।
- नीतिगत भ्रष्टाचार रोक्न मन्त्रिपरिषद्का निर्णयहरूलाई पारदर्शी र सार्वजनिक गर्ने।
- करका दरहरूमा गरिने अपारदर्शी हेरफेरलाई पूर्ण रूपमा नियन्त्रण गर्ने।
- सार्वजनिक पदमा रहेका व्यक्तिहरूको सम्पत्ति विवरण अनिवार्य सार्वजनिक गर्ने र नियमित छानबिन गर्ने।

- सरकारी सम्पत्तिको दुरूपयोग रोक्न कडा निगरानी र उत्तरदायित्व प्रणाली विकास गर्ने।
- सहकारी र वित्तीय संस्थाहरूको अनियमितता रोक्न शक्तिशाली नियामक निकाय गठन गर्ने।
- सम्पत्ति शुद्धीकरण (Money Laundering) नियन्त्रणका लागि रियल-टाइम ड्र्याकिड प्रणाली लागू गर्ने।
- निजी र गैरसरकारी क्षेत्रको आर्थिक कारोबारलाई पारदर्शी र नियमन योग्य बनाउने।

२६. गुनासो सुनुवाइ

(क) नागरिक अपेक्षा

- गुनासो दर्ता गर्ने प्रक्रिया सहज, छरितो र सबैका लागि पहुँचयोग्य होस्।
- गुनासोलाई गम्भीरतापूर्वक लिई समयमै सुनुवाइ र समाधान गर्ने व्यवस्था होस्।
- प्रत्येक गुनासोको स्पष्ट समयसीमा तोकी सोहीअनुसार समाधान हुने प्रणाली होस्।
- गुनासोको अवस्थाबारे नागरिकले सहज रूपमा जानकारी पाउने पारदर्शी प्रणाली होस्।
- गुनासो सही निकायमा तुरुन्तै प्रेषण हुने र ढिलाइ नहुने व्यवस्था होस्।
- सम्बन्धित निकाय तथा अधिकारी स्पष्ट रूपमा जिम्मेवार र जवाफदेही होस्।
- गुनासोको वास्तविक समाधान भएपछि मात्र फछ्यौट गर्ने व्यवस्था होस्।
- गुनासोकर्ताको गोपनीयता सुरक्षित रहने र भयरहित रूपमा गुनासो गर्न सकिने वातावरण होस्।
- गुनासोलाई सार्वजनिक सेवा सूधार र भ्रष्टाचार रोकथाम गर्न पृष्ठपोषणको रूपमा उपयोग होस्।

(ख) सुधारका लागि सुझावहरू

- गुनासो व्यवस्थापनसम्बन्धी कानून तथा निर्देशिकालाई आधुनिक डिजिटल प्रणालीअनुकूल परिमार्जन गर्ने।
- सबै माध्यम (वेब, फोन, इमेल, सामाजिक सञ्जाल आदि) बाट प्राप्त गुनासोलाई एकीकृत ढाँचामा दर्ता गर्ने प्रणाली लागू गर्ने।
- गुनासो दर्ताका लागि न्यूनतम अनिवार्य विवरण (पहिचान, स्थान, विषय, प्रमाण आदि) सुनिश्चित गर्ने।
- गुनासो दर्तामा मोबाइल OTP जस्ता प्रमाणीकरण प्रणाली लागू गरी फर्जी तथा दोहोरो गुनासो नियन्त्रण गर्ने।
- प्रारम्भिक स्क्रिनिङ्ग प्रणाली सुदृढ गरी अपूर्ण, असम्बन्धित र दोहोरो गुनासो छुट्याउने व्यवस्था गर्ने।
- गुनासोको स्पष्ट वर्गीकरण, प्राथमिकता निर्धारण र सम्बन्धित निकायमा छिटो प्रेषण गर्ने प्रणाली विकास गर्ने।

- गुनासो सम्बोधनका लागि समयसीमा, जिम्मेवारी र कार्यसम्पादन मापदण्ड स्पष्ट गर्ने।
- सम्बन्धित निकायलाई गुनासो समाधानमा उत्तरदायी बनाउँदै नियमित अनुगमन, ताकेता र मूल्याङ्कन गर्ने।
- गुनासो समाधानपछि अनिवार्य रूपमा प्रणालीमा अद्यावधिक गर्ने व्यवस्था कडाइका साथ लागू गर्ने।
- गुनासो व्यवस्थापनमा संलग्न नोडल अधिकृतहरूको भूमिका, जिम्मेवारी र स्थायित्व सुनिश्चित गर्ने।
- बहु-निकाय संलग्न गुनासोका लागि समन्वयात्मक (coordinated) समाधान संयन्त्र विकास गर्ने।
- गुनासो व्यवस्थापन प्रणालीलाई प्रयोगकर्ता—मैत्री, सरल र सहज बनाउने।
- गोपनीय तथा संवेदनशील गुनासोका लागि सुरक्षित दर्ता र व्यवस्थापन गर्ने।
- गुनासोसम्बन्धी डेटा व्यवस्थापन, विश्लेषण र रिपोर्टिङ प्रणाली सुदृढ गर्ने।
- गुनासोबाट प्राप्त जानकारीलाई सेवा सुधार, नीति सुधार र निर्णय प्रक्रियामा प्रयोग गर्ने।
- प्रणाली सञ्चालनका लागि दक्ष जनशक्ति, पर्याप्त बजेट र प्रविधिगत स्रोत सुनिश्चित गर्ने।
- सूचना प्रविधि सुरक्षालाई सुदृढ गर्दै डेटा गोपनीयता र साइबर सुरक्षा सुनिश्चित गर्ने।
- नागरिकमा गुनासो गर्ने प्रक्रिया र अधिकारबारे जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने।
- ग्रामीण तथा दुर्गम क्षेत्रसम्म गुनासो प्रणालीको पहुँच विस्तार गर्ने।
- नियमित अनुगमन, मूल्याङ्कन र सुधार कार्यान्वयनको सुदृढ संयन्त्र स्थापना गर्ने।

२७. आन्तरिक सुरक्षा

(क) नागरिक अपेक्षा

- सुरक्षा निकायका हरेक तहका अधिकारीहरूको आचरण अनुकरणीय, नागरिकमैत्री र व्यावसायिक होस् तथा आफ्नो भूमिका र जिम्मेवारीप्रति पूर्ण जवाफदेहिता प्रदर्शन गरियोस्।
- पर्याप्त पूर्वतयारी र भरपर्दो सूचना सङ्कलन संयन्त्रमार्फत नागरिकले आफ्नो जीउधन र वैयक्तिक स्वतन्त्रता पूर्ण रूपमा सुरक्षित रहेको महसुस गर्न पाऊन्।
- अपराध अनुसन्धानका क्रममा हुने राजनीतिक दबाब, आर्थिक प्रलोभन वा भनसुनको पूर्ण अन्त्य भई पहुँचविहीन नागरिकको पनि समान सुनुवाइ हुने र दोषी उम्कने वातावरण नबनोस्।
- गृह प्रशासन र सुरक्षा निकायका नीतिगत र संस्थागत दुवै तहमा भ्रष्टाचारको पूर्ण अन्त्य भई स्वच्छ, पारदर्शी र निष्पक्ष सेवाको सुनिश्चितता होस्।
- सुरक्षा निकायबाट प्रवाह हुने सेवाहरू समता र समानताका आधारमा सरल, सहज र आधुनिक प्रविधिमा आधारित (Face-less र Paper-less) भई घरदैलोमै प्राप्त हुन सकून्।

- सुरक्षा कारबाही, नियन्त्रण र अनुसन्धानका हरेक प्रक्रियामा नागरिकको मानव अधिकारको संरक्षण, सम्मान र संवेदनशीलता सुनिश्चित गरियोस्।
- समाजमा दण्डहीनताको अन्त्य भई कानूनको डरले अपराध नहुने वातावरण बनोस् र अपराध भइहालेमा त्यसको रोकथाम एवं अनुसन्धान द्रुत गतिमा होस्।
- शान्ति सुरक्षा सुदृढ गर्न र सामाजिक अपराध नियन्त्रण गर्न नागरिक र सुरक्षा निकायबीच व्यावहारिक सहकार्य र नतिजामुखी साझेदारीको वातावरण तयार होस्।
- सक्षम, लोकतान्त्रिक र न्यायमुखी समाज निर्माणका लागि तथ्याङ्कमा आधारित (Data-driven) आधुनिक एवं वैज्ञानिक सुरक्षा नीति र प्रशासनिक प्रणालीको विकास गरियोस्।
- नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल, राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग र प्रमुख जिल्ला अधिकारी (CDO) को कार्यगत क्षेत्राधिकारमा रहेको दोहोरोपन अन्त्य गरी स्पष्ट स्वायत्तता र पुनर्संरचना गरियोस्।
- सडक दुर्घटना वा अन्य कुनै पनि विपद्को समयमा सुरक्षा निकायबाट तत्काल उद्धार, प्राथमिक उपचार र राहतको प्रभावकारी समन्वय प्राप्त होस्।
- सामाजिक सञ्जालको दुरुपयोग, डिजिटल ठगी र साइबर अपराधबाट नागरिकहरू, विशेष गरी महिला र बालबालिकाहरू सुरक्षित हुने गरी बलियो प्रविधिगत सुरक्षा प्रणाली विकास गरियोस्।
- प्रहरी प्रशासनमा हुने राजनीतिक हस्तक्षेप र सरुवा-बढुवामा हुने चलखेलको पूर्ण अन्त्य भई व्यावसायिक 'चेन अफ कमाण्ड' र निष्पक्षता कायम गरियोस्।
- सडक सुरक्षाका लागि आधुनिक प्रविधि (CCTV, Sensors) मार्फत चौबीसै घण्टा निगरानी र सुरक्षित सडक पूर्वाधारको विकास भई नागरिकको यात्रा सुरक्षित बनोस्।

(ख) सुधारका लागि सुझावहरू

(अ) गृह प्रशासन तथा जिल्ला प्रशासन कार्यालय

- संघीयताको मर्म अनुरूप 'आन्तरिक सुरक्षा ऐन' र 'स्थानीय प्रशासन ऐन' तत्काल परिमार्जन गरी संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको क्षेत्राधिकारमा रहेको अन्योल अन्त्य गर्ने।
- नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरी बलको कार्यक्षेत्र बीचको दोहोरोपन हटाउन स्पष्ट 'कार्यसञ्चालन कार्यविधि' (SOP) जारी गरी संस्थागत समन्वय सुदृढ गर्ने।
- कारागारलाई 'सुधार गृह' को रूपमा विकास गर्न खुला कारागारको अवधारणा कार्यान्वयन गर्ने र भौतिक पूर्वाधार विस्तार गरी स्वास्थ्य तथा सुरक्षा मापदण्ड लागू गर्ने।
- प्रमुख जिल्ला अधिकारी (CDO) को पदस्थापन र सरुवाका लागि स्पष्ट मापदण्ड बनाई राजनीतिक हस्तक्षेप अन्त्य गरी प्रशासनिक व्यावसायिकता कायम गर्ने।
- स्थानीय तह र जिल्ला प्रशासनबीच स्रोत र जनशक्ति परिचालनका लागि 'जिल्ला आपतकालीन कार्य सञ्चालन केन्द्र' (DEOC) लाई स्रोतसम्पन्न र अधिकारसम्पन्न बनाउने।

- निजी सुरक्षा कम्पनीहरूको दर्ता, तालिम र आचरण नियमन गर्न कडा कानुनी ढाँचा र अनुगमन संयन्त्र तयार गरी सूचना साझेदारीलाई अनिवार्य बनाउने।
- सीमा नाकाका अध्यागमन कार्यालयहरूमा 'बायोमेट्रिक' प्रणाली र आधुनिक डिजिटल पूर्वाधार जडान गरी शंकास्पद व्यक्तिहरूको 'Real-time' निगरानी र अभिलेख सुनिश्चित गर्ने।
- जिल्ला सुरक्षा समितिमा तदर्थ सूचना संकलनको साटो 'डाटा-डिभन' विश्लेषण पद्धति र सुरक्षा निकायबीच सूचना साझा गर्ने डिजिटल प्लेटफर्मको विकास गर्ने।
- सुरक्षाका संवेदनशील उपकरणहरू समयमै खरिद गर्न सार्वजनिक खरिद प्रक्रियालाई सुरक्षा संवेदनशीलताका आधारमा सरल र द्रुत बनाउने।
- शान्ति सुरक्षाका लागि विनियोजित बजेटमा प्रशासनिक खर्च कटौती गरी प्रविधि र पूर्वाधार विकासमा पुँजीगत खर्च वृद्धि गर्ने।
- अन्तर्राष्ट्रिय सीमा समन्वय बैठकहरूलाई औपचारिकताबाट बाहिर निकाली कार्यसूचीमा आधारित छलफल र व्यवहारिक समस्या समाधानमा केन्द्रित गर्ने।
- नागरिकता र राहदानी सेवालाई पूर्णतः 'Paper-less' र 'Face-less' बनाउँदै अनलाइन प्रणालीको सर्भर क्षमता र सुरक्षा अभिवृद्धि गर्ने।
- बजारमा हुने कृत्रिम अभाव र कालोबजारी नियन्त्रणका लागि 'Real-time' डिजिटल अनुगमन प्रणाली लागू गरी उपभोक्ता हित संरक्षण गर्ने।
- नागरिक वडापत्रको पालना नगर्ने र सेवामा ढिलासुस्ती गर्ने कर्मचारीलाई तत्काल जवाफदेही बनाउने दण्ड र पुरस्कारको पद्धति बसाल्ने।
- सामाजिक र धार्मिक असहिष्णुता न्यूनीकरण गर्न स्थानीय तहसँगको सहकार्यमा वडा तहसम्म 'सद्भाव संवाद' र समुदाय परिचालनका कार्यक्रम लैजाने।

(आ) नेपाल प्रहरी

- संघीय प्रहरी ऐन तत्काल जारी गरी प्रदेश प्रहरीसँगको कार्यगत सम्बन्ध र समायोजन प्रक्रिया टुङ्ग्याउने र प्रहरीको सरुवा-बढुवालाई अनुमानयोग्य बनाउने।
- प्रत्येक प्रदेशमा अत्याधुनिक 'डिजिटल फरेन्सिक ल्याब' स्थापना गर्ने र साइबर अपराध अनुसन्धानका लागि दक्ष जनशक्ति सहितको एकाइ जिल्ला तहसम्म विस्तार गर्ने।
- राजनीतिक हस्तक्षेप अन्त्य गरी 'Chain of Command' र व्यावसायिक निष्ठा कायम गर्न प्रहरी नेतृत्वलाई कार्यमूलक स्वायत्तता प्रदान गर्ने।
- सामाजिक सञ्जालका मुख्यालयहरूसँग सिधा कानुनी समन्वय र डाटा पहुँचका लागि परराष्ट्र मन्त्रालय मार्फत संस्थागत संयन्त्र निर्माण गर्ने।

- अपराध अनुसन्धानमा 'इन्भेस्टिगेटिभ फण्ड' (Secret Fund) को व्यवस्था गरी सूचनादाता परिचालन र गोप्य अपरेसनलाई प्रभावकारी बनाउने।
- प्रहरी कर्मचारीको ड्युटी समय निश्चित गर्ने र रासन भत्ता एवं पारिश्रमिकलाई बजार मूल्य अनुसार परिमार्जन गरी सुरक्षाकर्मीको मनोबल उच्च राख्ने।
- प्रहरी तालिमका पाठ्यक्रममा शारीरिक ड्रिलका साथै आधुनिक प्रविधि, आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्स (AI), मानव अधिकार र 'सफ्ट स्किल्स' लाई प्राथमिकता दिने।
- प्रमुख सहर र राजमार्गहरूमा 'स्मार्ट सिसिटीभी', सेन्सर र आधुनिक ट्राफिक लाइट विस्तार गरी अपराध नियन्त्रण र सडक अनुशासनमा प्रविधिको प्रयोग बढाउने।
- राजमार्गका रणनीतिक स्थानहरूमा उद्धार सामग्री (क्रेन, एम्बुलेन्स, हाइड्रोलिक कटर) सहितको रेस्पेन्स युनिट' परिचालन गरी दुर्घटना पश्चातको क्षति न्यून गर्ने।
- अनुसन्धान अधिकृतहरूलाई कानुनी र प्राविधिक परामर्श दिन केन्द्रीय र प्रादेशिक स्तरमा 'विज्ञ डेस्क' (Expert Desk) स्थापना गर्ने।
- विशिष्ट व्यक्तिको सुरक्षा (VIP Security) मापदण्ड परिमार्जन गरी अनावश्यक जनशक्ति कटौती गर्ने र उक्त जनशक्तिलाई भुईँ तहको शान्ति सुरक्षामा परिचालन गर्ने।
- अनलाइन उजुरी (e-FIR) र अन्य डिजिटल सेवाहरूलाई पूर्ण रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याई सेवा प्रवाहमा पारदर्शिता र सहजता सुनिश्चित गर्ने।
- प्रहरी र नागरिकबीचको विश्वास अभिवृद्धि गर्न 'समुदाय-प्रहरी साझेदारी' लाई टोलस्तरसम्म व्यावहारिक रूपमा विस्तार गर्ने।
- प्रहरी युनिट र ब्यारेकहरूलाई 'Fit to Live' मापदण्ड अनुसार पुनर्निर्माण गरी आवास र कार्यस्थलको गुणस्तर सुधार गर्ने।
- प्रहरीको आन्तरिक शुद्धीकरणका लागि 'इन्टेलिजेन्स अडिट' र व्यावसायिक आचरण उल्लंघन गर्नेलाई कडा विभागीय कारबाही गर्ने।

(इ) सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाल

- सीमा सुरक्षा सम्बन्धी एकीकृत र स्पष्ट राष्ट्रिय नीति तर्जुमा गरी सशस्त्र प्रहरीको भूमिका र कार्यविधिलाई कानुनी रूपमा स्पष्ट पार्ने।
- सीमा क्षेत्रमा बीओपी (BOP) बीच सडक सञ्जाल (BOP-to-BOP Connectivity) र पदमार्ग निर्माणलाई राष्ट्रिय प्राथमिकताको आयोजनामा समावेश गर्ने।
- सीमा नाकाहरूमा आधुनिक स्क्यानर, सेन्सर र ड्रोन प्रविधिको प्रयोग गरी तस्करी र अवैध ओसारपसार नियन्त्रणमा प्रविधिमैत्री निगरानी लागू गर्ने।

- नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरीबीच कार्यक्षेत्रको दोहोरोपन हटाउन स्पष्ट 'कार्यसञ्चालन कार्यविधि' (SOP) जारी गरी कार्यगत समन्वय सुदृढ गर्ने।
- सशस्त्र प्रहरी बललाई विपद् व्यवस्थापनको 'लीड एजेन्सी' को रूपमा विकास गर्न आधुनिक मेसिनरी र अन्तर्राष्ट्रियस्तरको खोज तथा उद्धार तालिम उपलब्ध गराउने।
- सशस्त्र प्रहरीको भूमिका सीमा सुरक्षामा बढी केन्द्रित हुने गरी नीतिगत पुनर्संरचना गर्ने र बोर्डर पोष्टहरूको संख्या र क्षमता वृद्धि गर्ने।
- बढुवामा रहेको जाम हटाउन सांगठनिक पुनर्संरचना (O&M) गर्ने र कर्मचारीको वृत्ति विकासलाई कार्यक्षमता र ज्येष्ठताको सन्तुलनमा आधारित बनाउने।
- सीमावर्ती छिमेकी सुरक्षा बलसँग 'Real-time' सूचना आदानप्रदान गर्न र व्यवहारिक समस्या तत्काल समाधान गर्न संस्थागत संयन्त्र सुदृढ गर्ने।
- भन्सार सुरक्षा र राजस्व चुहावट नियन्त्रणका लागि खटिने जनशक्तिलाई विशेष अधिकार, प्रविधि र विज्ञता प्रदान गर्ने।
- दंगा नियन्त्रणका लागि 'नन-लिथल' (कम घातक) उपकरणहरू र आधुनिक सुरक्षा सामग्रीको पर्याप्त व्यवस्था गरी मानवीय क्षति न्यून गर्ने।
- सांगठनिक पुनर्संरचना र युनिटहरूको स्थापना गर्दा राजनीतिक प्रभावका आधारमा नभई वैज्ञानिक र सुरक्षा चुनौतीको विश्लेषणका आधारमा मात्र गर्ने।
- सीमा गस्तीका लागि आवश्यक पर्ने विशेष सवारी साधन, सञ्चार सेट र उज्यालोका लागि बैकल्पिक ऊर्जाको व्यवस्था गर्ने।
- 'सीमावासीसँग सशस्त्र प्रहरी' कार्यक्रम मार्फत स्थानीय नागरिकलाई सीमा रक्षकको रूपमा परिचालन गर्ने र उनीहरूको विश्वास जित्ने।
- वैदेशिक शान्ति मिसन (UN Mission) को छनोट प्रक्रियालाई पूर्णतः पारदर्शी र योग्यतामा आधारित बनाउने।
- कर्मचारीको मनोबल उच्च राख्न कल्याणकारी कोषका सुविधाहरूलाई तल्लो तहका जवान र उनीहरूका परिवारसम्म न्यायोचित रूपमा वितरण गर्ने।

(ई) राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग

- गुप्तचरी कार्यका लागि छुट्टै र शक्तिशाली 'इन्टेलिजेन्स ऐन' तर्जुमा गरी विभागलाई राजनीतिक हस्तक्षेपमुक्त र कानुनी रूपमा स्वायत्त बनाउने।
- विभागलाई पटक-पटक मन्त्रालय परिवर्तन गर्ने परिपाटी अन्त्य गरी प्रधानमन्त्री कार्यालय मातहत राखेर संस्थागत र नीतिगत स्थायित्व दिने।

- परम्परागत गुप्तचरीका साथै 'टेक्निकल' (TECHINT) र 'साइबर इन्टेलिजेन्स' मा ठूलो लगानी गरी आधुनिक सूचना संकलन क्षमता अभिवृद्धि गर्ने।
- संकलित सूचना विश्लेषणका लागि दक्ष डाटा विश्लेषक र भू-राजनीतिक विज्ञहरू सम्मिलित उच्चस्तरीय 'एनालिटिकल सेल' सुदृढ गरी 'Early Warning' पद्धति बसाल्ने।
- सबै सुरक्षा निकायहरूले प्राप्त गरेका सूचनाहरू एकीकृत र विश्लेषण गर्न 'एकीकृत राष्ट्रिय सुरक्षा सूचना केन्द्र' निर्माण गर्ने।
- अन्तर्राष्ट्रिय भू-राजनीतिक जटिलता र छिमेकी देशका गतिविधिले राष्ट्रिय सुरक्षामा पार्ने प्रभावबारे सूक्ष्म र निरन्तर अध्ययन गर्ने संयन्त्र बनाउने।
- गुप्तचरी अधिकारीहरूको तालिमलाई आधुनिक अपराध, प्रविधि र विश्वव्यापी सुरक्षा परिदृश्य अनुसार आमूल परिवर्तन र स्तरोन्नति गर्ने।
- आकस्मिक र गोप्य अपरेसनका लागि आवश्यक पर्ने खर्च प्रक्रियालाई झन्झटमुक्त बनाउन छुट्टै 'विशेष खर्च नियमावली' लागू गर्ने।
- सामाजिक सञ्जाल र डिजिटल सञ्चारमा हुने राज्यविरोधी गतिविधि एवं 'मिस्-इन्फर्मेसन' निगरानी गर्ने प्राविधिक क्षमता र युनिट सुदृढ गर्ने।
- राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद् र विभागबीचको समन्वयलाई जीवन्त बनाई रणनीतिक सूचनाहरूको तत्काल र सुरक्षित आदानप्रदान गर्ने परिपाटी बसाल्ने।
- जनता र सूचनादाता (Informants) बाट गोप्य सूचना लिने पद्धतिलाई कानुनी संरक्षण दिने र उनीहरूको सुरक्षा एवं पहिचान गोप्य राख्ने।
- कर्मचारीको छनोट र परिचालनमा व्यावसायिक योग्यता (Meritocracy) लाई मात्र आधार बनाउने पद्धति कडाइका साथ लागू गर्ने।
- 'फाइनान्सियल इन्टेलिजेन्स' संकलन गर्ने क्षमता विकास गरी ठूला आर्थिक अपराध र भ्रष्टाचारका क्षेत्रमा निगरानी बढाउने।
- विभागको सूचना संकलनका लागि आवश्यक पर्ने आधुनिक ग्याजेट, सफ्टवेयर र प्रविधिमा बजेटरी स्वायत्तता प्रदान गर्ने।
- विभागले दिने सुझाव र 'इन्टेलिजेन्स' को कार्यान्वयनको अवस्थाबारे नियमित फलो-अप र प्रभावकारिताको अडिट गर्ने संयन्त्र निर्माण गर्ने।

(उ) अन्तरतह समन्वय तथा सम्बन्ध

- संघीय प्रहरी ऐनलाई तत्काल पारित गरी सातै प्रदेशमा प्रहरी समायोजनको प्रक्रिया प्राथमिकताका साथ निष्कर्षमा पुऱ्याउने।

- शान्ति सुरक्षा र सुव्यवस्थाका सम्बन्धमा संघ र प्रदेशको कार्यक्षेत्र स्पष्ट हुने गरी साझा सुरक्षा कार्यविधि तर्जुमा गर्ने।
- प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई संघीय प्रतिनिधिका साथै प्रदेश सरकारको सुरक्षा संयन्त्रको कमाण्डरका रूपमा परिभाषित गर्दै प्रदेशप्रति पनि उत्तरदायी बनाउने।
- संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच सुरक्षा सूचना र संवेदनशील डाटाहरू साझा गर्नका लागि एकीकृत राष्ट्रिय सुरक्षा सञ्चालन प्रोटोकल विकास गर्ने।
- नगर प्रहरी र नेपाल प्रहरीको कार्यक्षेत्र स्पष्ट हुने गरी कार्यविधि बनाउने र सानातिना अपराध नियन्त्रणमा नगर प्रहरीलाई नेपाल प्रहरीको कार्यगत सहयोगमा परिचालन गर्ने।
- राष्ट्रिय अनुसन्धान विभागको संरचनालाई प्रदेश स्तरसम्म विस्तार गरी प्रादेशिक सुरक्षा परिषद्लाई समेत आवश्यक सूचना उपलब्ध गराउने कानूनी व्यवस्था गर्ने।
- स्थानीय तहको लगानीमा निर्माण भएका सुरक्षा पूर्वाधारहरूको स्वामित्व र सञ्चालनका लागि स्थानीय, प्रदेश र संघबीच त्रिपक्षीय समझदारी पत्रको ढाँचा तयार गर्ने।
- स्थानीय तहद्वारा जडान गरिएका सीसीटीभी र अन्य निगरानी प्रणालीलाई नेपाल प्रहरीको केन्द्रीय कमाण्ड सेन्टरसँग प्राविधिक रूपमा आबद्ध गर्ने।
- विपद व्यवस्थापनका लागि तीनै तहको सहभागितामा एकीकृत कमाण्ड एण्ड कन्ट्रोल सेन्टर स्थापना गरी खोज र उद्धारमा कार्यगत विशिष्टता कायम गर्ने।
- सीमा सुरक्षालाई थप प्रभावकारी बनाउन सशस्त्र प्रहरी बल र सीमावर्ती स्थानीय तहबीच नियमित सूचना सम्वाद र सहकार्यका लागि स्थानीय सीमा सुरक्षा समिति गठन गर्ने।
- आन्तरिक सुरक्षाका अधिकारहरूलाई विकेन्द्रीकरण गर्दै प्रदेशलाई कार्यगत रूपमा शक्तिशाली र संघलाई नीतिगत तथा रणनीतिक नेतृत्वमा सीमित गर्ने।
- सुरक्षा निकायको भौतिक संरचना विकासका लागि तीनै तहको बजेटलाई दोहोरो नहुने गरी एकीकृत पूर्वाधार विकास योजना अन्तर्गत सञ्चालन गर्ने।
- सुरक्षा सुशासन कायम गर्न शान्ति सुरक्षामा हुने त्रुटिको जिम्मेवारी र उत्तरदायित्व कुन तहको हुने भन्ने स्पष्ट जवाफदेहिता फ्रेमवर्क निर्माण गर्ने।
- प्रविधि र सुरक्षा उपकरण खरिदमा राष्ट्रिय मापदण्ड तोकी तीनै तहको लगानी र प्रविधिको गुणस्तरमा एकरूपता कायम गर्ने।
- व्यक्तिगत पञ्जीकरणको डाटा र सुरक्षा निकायको अपराधी रेकर्ड सिस्टमबीच रियल टाइम पहुँचका लागि सुरक्षित डाटा इन्टरफेस निर्माण गर्ने।

२८. कारागार व्यवस्थापन

(क) नागरिक अपेक्षा

- सुविधासम्पन्न भौतिक पूर्वाधार: कारागारमा कैदीबन्दीको चापअनुसार सुरक्षित र अत्यावश्यक भौतिक पूर्वाधारहरूको व्यवस्था होस्।
- सर्वाङ्गीण अवसरको सुनिश्चितता: बन्दीहरूलाई स्वास्थ्योपचार, मनोरञ्जन, शिक्षा र सदाचारका साथै सीप विकासका पर्याप्त अवसरहरू प्राप्त होस्।
- सम्मानित सामाजिक पुनर्स्थापना: कैदीबन्दीहरूले व्यावहारिक ज्ञान र सीप सिकेर सजाय समाप्त भएपछि समाजमा पुनर्मिलन हुन सक्ने अवस्था सिर्जना होस्।
- मजबुत सुरक्षा व्यवस्था: फरार कैदीबन्दीहरूलाई कानूनको दायरामा ल्याई समाजमा पूर्ण शान्ति र सुरक्षाको अनुभूति होस्।
- सहज मानवीय सम्बन्ध: बन्दीहरूले आफ्ना आफन्त र कानुनी सल्लाहकारहरूसँग बिना झन्झट सहज रूपमा भेटघाट गर्न पाउने व्यवस्था होस्।
- घरपायक स्थानान्तरण: पारिवारिक सामिप्यता कायम राख्न बन्दीहरूलाई उनीहरूको घरपायक पर्ने कारागारमा स्थानान्तरण गर्ने प्रबन्ध होस्।
- न्यायिक कैद छुट प्रणाली: कैद छुट र माफी मिनाहा प्रक्रिया पहुँचका आधारमा नभई पारदर्शी, वैज्ञानिक र मापदण्डमा आधारित होस्।

(ख) सुधारका लागि सुझावहरू

- कानुनी र नीतिगत सुधार: कारागार ऐन, २०७९ बमोजिम कारागार नियमावली र कार्यविधि तत्काल तर्जुमा गर्ने तथा बालिग भइसकेका बालसुधार गृहका बन्दीहरूलाई कारागारमा स्थानान्तरण गर्न आवश्यक कानून संशोधन गर्ने।
- भौतिक संरचनाको स्तरोन्नति: कारागारको आवासलाई पर्याप्त र सहज बनाउन पुराना संरचनाको मर्मत-सम्भार र समयमै नयाँ आधुनिक भवनहरूको निर्माण गरी कैदीबन्दीको चाप व्यवस्थापन गर्ने।
- प्रविधिमैत्री सुरक्षा प्रबन्ध: कारागारको आन्तरिक सुरक्षा मजबुत बनाउन सिसिटिभी क्यामेरा, मोबाइल ज्यामर, मेटल डिटेक्टर र अग्निनियन्त्रक उपकरण जस्ता प्रविधिको अधिकतम प्रयोग गर्ने।
- कैदीबन्दीको वर्गीकरण र व्यवस्थापन: जघन्य अपराधी, दीर्घ रोगी र ज्येष्ठ नागरिक कैदीबन्दीहरूलाई उनीहरूको अवस्था अनुसार छुट्टाछुट्टै ब्लकमा राख्ने व्यवस्था मिलाउने।
- स्वास्थ्य र मानसिक कल्याण: कैदीबन्दीको शारीरिक तथा मानसिक स्वास्थ्यका लागि योग, ध्यान र नियमित स्वास्थ्य उपचारको प्रबन्ध मिलाई उनीहरूमा सकारात्मक सोचको विकास गर्ने।

- सीप विकास र इलम केन्द्र: कारागारका उद्योगहरूलाई 'इलम केन्द्र'को रूपमा दर्ता गरी बन्दीहरूलाई उत्पादनमूलक र आयआर्जनका कार्यक्रममा सहभागी गराई सामाजिक पुनर्स्थापनामा सहयोग पुऱ्याउने।
- अनुशासन र पहिचान: कैदीबन्दीको पोशाकमा एकरूपता ल्याई नम्बर अङ्कित गर्ने र माफी मिनाहा प्रक्रियालाई पारदर्शी, वैज्ञानिक र मापदण्डमा आधारित बनाउने।
- पुनः प्राप्ति (Recovery) अभियान: फरार कैदीबन्दी र लुटिएका हातहतियार फिर्ता गर्न निश्चित समयसीमा तोकौ विशेष 'Recovery' अभियानलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्ने।
- खुला कारागारको अवधारणा: खुला कारागार कार्यविधि निर्माण गरी कैदीबन्दीलाई समाजसँग जोड्न र उनीहरूको सुधारलाई प्राथमिकता दिन खुला कारागारको अवधारणा कार्यान्वयनमा लैजाने।
- मानवीय सम्बन्ध र सहजीकरण: बन्दीहरूलाई आफ्ना आफन्त र कानून व्यवसायीहरूसँग सहज भेटघाटको वातावरण मिलाउने र सम्भव भएसम्म घरपायक कारागारमा स्थानान्तरणको व्यवस्था मिलाउने।

२९. अध्यागमन

(क) नागरिक अपेक्षा

- विमानस्थलमा कुनै पनि झमेलाबिना सहज विदेश प्रस्थान गर्न पाइयोस्।
- अध्यागमन प्रशासनले गर्ने व्यवहार सबैलाई समान र सम्मानपूर्ण होस्।
- अध्यागमनदेखि बोर्डिङसम्मको प्रस्थान सेवा सुविधायुक्त होस्।
- आगमनमा लगेज हराउने, फुट्ने, चोरिने, ढिलो आउने नहोस्।

(ख) सुधारका लागि सुझावहरू

- अध्यागमन प्रकृया सरलीकरण र कार्य प्रकृयाको पुनः इन्जिनियरिङ्ग गरी सुदृढ सेवा प्रवाह गर्ने,
- शान्ति सुरक्षा, सुव्यवस्था र अपराध नियन्त्रण गरी राष्ट्रिय सुरक्षा सुदृढीकरण गर्नका लागि Foreign National Information Management System र Forgery Detection Unit (FDU) क्रियाशील बनाउने।
- अध्यागमन प्रशासनमा नियमित रूपमा सुधारको लागि अध्ययन अनुसन्धान गरी पृष्ठपोषण दिन र कार्यरत कर्मचारीको क्षमता विकास तालिमहरू प्रदान गर्न अध्यागमन विभाग अन्तर्गत Research and Development इकाईको स्थापना गर्ने।

- अध्यागमन विभागको नेपाली पोर्टसँग कन्सुलर सेवा विभाग, राहदानी विभाग, वैदेशिक रोजगार विभाग तथा विदेशस्थित नेपाली नियोगहरूको सूचना आदान प्रदान गर्ने (अन्तरआबद्धता) प्रणाली विकास गर्ने ।
- अन्तर्राष्ट्रिय हवाई नाकाका अध्यागमन कार्यालयहरू लगायत सीमा नाकामा रहेका सबै अध्यागमन कार्यालयहरूमा स्वचालित बोर्डर नियन्त्रण प्रणाली (Automatic Border Control System) लागू गर्ने ।
- अध्यागमन कार्यालयमा फोटो सहितको जैविक विवरण जस्तै: Finger print, Iris लाई अनिवार्य गरी Biometric Authentication लाई गुणात्मक र दिगो बनाउँदै लैजाने । Advanced Passenger Information System (APIS) र Automated Biometric Identification System (ABIS) लागू गर्ने ।
- अध्यागमनमा कार्यरत कर्मचारीहरूको व्यावसायिकता विकास र उत्प्रेरित बनाउने कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने । अध्यागमन कार्यालयमा खटिई जाने कर्मचारीहरूलाई प्रचलित ऐन कानून, सूचना प्रणाली, राज्यले समय समयमा जारी गरेको ट्राभल एड्भाइजरी, शिष्टाचार (Manner, Protocol and Etiquette), अङ्ग्रेजी भाषा, नेपालमा धेरै संख्यामा विदेशी आउने देशको भाषाको सामान्य जानकारी, विश्वमा अध्यागमन व्यवस्थापनमा प्रयोग भएको नयाँ प्रविधि तथा देखा परेका नयाँ प्रवृत्तिको जानकारी, कागजातको आधिकारिकता जाँच गर्न सक्ने प्राविधिक सीप, अन्तर्वार्ता कौशल, द्विपक्षीय प्रबन्ध तथा पारस्परिकता (Bilateral Arrangement and Reciprocity), Visa types and arrangements लगायतका विविध विषयमा निरन्तर रूपमा अभिमुखीकरण र क्षमता विकास कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने ।
- अध्यागमनदेखि बोर्डिङसम्मको प्रस्थान सेवा सहज र प्रविधियुक्त बनाउन नागरिक उड्डयन प्राधिकरणसँगको समन्वयमा सुरक्षा स्क्रिनिङ (carry-on luggage/items र कन्भेयर बेल्ट समेत), clearing customs, ड्यूटी फ्री एरियामा navigating, आगमन तथा प्रस्थान गेटको पहिचान, clearing immigration exit checks र बोर्डिङ अधिको प्रतीक्षास्थलको व्यवस्थापन गर्ने ।
- नागरिक उड्डयन प्राधिकरणसँगको समन्वयमा आगमनमा लगेज हराउने, फुट्ने, चोरिने, ढिलो आउने स्थितिको अन्त्य गर्ने ।
- एयरलाइन्स कम्पनीहरूबाट यात्रुहरूलाई हुन सक्ने झन्झटमा कानूनबमोजिम सहजीकरण गरिदिने ।

३०. कसूरजन्य सम्पत्ति व्यवस्थापन

(क) नागरिक अपेक्षा

- अदालतबाट भएका आदेश/फैसला बमोजिम कसूरदारका सम्पत्ति तथा साधनहरू छिटो भन्दा छिटो राज्यको नियन्त्रणमा आएको होस् ।

- कसूर गरी अर्जित सम्पत्ति कसूरदार स्वयं वा निजका आफन्तले प्रयोग गरिरहने, भाडामा लगाउने र राजनीतिक पहुँचको आडमा राज्यलाई बुझाउन इन्कार वा अलमल गर्ने प्रवृत्तिको अन्त्य होस्।

(ख) समाधानका लागि सुझावहरू

- रोक्का, नियन्त्रण र जफत सम्बन्धमा विभिन्न ऐनहरूमा रहेका प्रावधानहरू संशोधन गरी कसूरजन्य सम्पत्ति (रोक्का, जफत र नियन्त्रण) ऐन, २०७० अनुसार मिलान हुने गरी सम्बद्ध ऐनहरू संशोधन गर्ने,
- कसूरजन्य सम्पत्ति (रोक्का, जफत र नियन्त्रण) ऐन, २०७० मा भएका पछिल्ला संशोधनहरू अनुरूप कसूरजन्य सम्पत्ति तथा साधन (रोक्का, नियन्त्रण र जफत) सम्बन्धी नियमावली, २०७७ संशोधन गर्ने,
- कसूरजन्य सम्पत्ति व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (Proceeds of Crime Management Information System-PCMIS) को विकास मार्फत् कसूरजन्य सम्पत्तिको रोक्का, नियन्त्रण र जफत सम्बन्धी अद्यावधिक विवरण प्राप्त गर्ने,
- अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास र मापदण्ड अनुरूप विभागलाई Asset Recovery Interagency Network-Asia Pacific (ARIN-AP) को Focal Point बनाउने,
- नियन्त्रणमा लिइएका एवं जफत गरिएका कसूरजन्य सम्पत्ति तथा साधनको लिलाम बिक्री एवं व्यवस्थापनका लागि प्रत्येक प्रदेशस्तरमा वेयरहाउस निर्माण गर्ने,
- विभाग र अनुसन्धानकारी, अभियोजनकारी एवं अदालतका कार्यरत जनशक्तिको क्षमता विकास सम्बन्धी कार्यक्रमलाई तीव्रता दिने,
- कसूरजन्य सम्पत्ति व्यवस्थापन कोषको उद्देश्य अनुकूल परिचालन गर्ने।

३१. कानून तथा न्याय

(क) नागरिक अपेक्षा

- मुद्दा दर्ता भएपछि फैसला नभएसम्म लाग्ने समय सुनिश्चित (Time-bound disposal) होस् र 'तारिख' धाउँदा धाउँदै पुस्ता बित्ने अवस्थाको अन्त्य होस्।
- अदालती दस्तुर, वकीलको शुल्क र न्याय प्राप्तिमा हुने अन्य प्रशासनिक खर्चहरू आम नागरिकको आर्थिक हैसियतभित्र हुन सक्नु।
- विपन्न र असहाय नागरिकका लागि राज्यले उपलब्ध गराउने वैतनिक वकीलको सेवा वा निशुल्क कानूनी सहायता प्रभावकारी र गुणस्तरीय होस्।
- अदालत र अर्धन्यायिक निकायमा हुने आर्थिक चलखेल र बिचौलियाको सेटिङ पूर्ण रूपमा अन्त्य भई निष्पक्ष न्यायको प्रत्याभूति होस्।
- राजनीतिक भागबण्डाका आधारमा नभई उच्च नैतिक चरित्र र व्यावसायिक दक्षता (Merit) भएका व्यक्तिहरू मात्र न्यायाधीशमा नियुक्त हुन्।

- न्यायाधीश र न्याय सेवाका उच्च पदाधिकारीहरूको सम्पत्ति विवरण सार्वजनिक गरियोस् र त्यसको नियमित छानबिन होस्।
- मुद्दाको दर्ता, पेशी, आदेश र फैसलाको जानकारी घरमै बसी मोबाइल एप वा एसएमएस मार्फत प्राप्त गर्न सकिने 'e-Justice' को पूर्ण कार्यान्वयन होस्।
- ऐन, नियम र अदालतका फैसलाहरूमा प्रयोग हुने जटिल शब्दावलीको सट्टा आम नागरिकले बुझ्न सक्ने सरल नेपाली भाषाको प्रयोग गरियोस्।
- नेपालका सबै संशोधित कानूनहरू एउटै आधिकारिक डिजिटल प्लेटफर्ममा निःशुल्क र सजिलै उपलब्ध होस्।
- अदालतको फैसला हुनासाथ बिगो भराउने, कैद असुल गर्ने र क्षतिपूर्ति पाउने प्रक्रिया स्वतः र तत्काल सुरु होस्।
- फैसला कार्यान्वयनका लागि स्थानीय प्रशासन र प्रहरीले बिना कुनै आलटाल सक्रिय सहयोग गरून्।
- नागरिकको जीवनसँग जोडिएका कानूनहरू बनाउँदा सरोकारवाला र सर्वसाधारणको अर्थपूर्ण राय-सुझाव लिने परिपाटीको विकास होस्।
- कानूनहरू सीमित व्यापारिक, राजनीतिक वा विविध स्वार्थ समूहको हितका लागि नभई आम नागरिकको हितलाई केन्द्रमा राखेर निर्माण गरियोस्।
- स्थानीय तहका न्यायिक समितिहरू राजनीतिक पूर्वाग्रहमुक्त हुन्, कानूनी रूपमा दक्ष होउन् ताकि ससाना विवादका लागि सदरमुकाम धाउनु नपरोस्।
- विवादहरूलाई अदालती लडाइँको साटो समुदायस्तरमै आपसी सहमति र मेलमिलाप (Mediation) बाट टुङ्ग्याउने वातावरण निर्माण होस्।

(ख) सुधारका उपायहरू

(अ) कानून निर्माण र नीतिगत सुधार

- विधायन ऐन, २०८१ बमोजिम विधेयक तर्जुमादेखि संसदमा पेश गर्दासम्मको समयबद्ध कार्यतालिका (Legislative Calendar) अनिवार्य रूपमा बनाई कार्यान्वयन गर्ने।
- नयाँ कानून निर्माण गर्नुपूर्व त्यसले समाज, अर्थतन्त्र र सुशासनमा पार्ने बहुआयामिक प्रभावको वैज्ञानिक विश्लेषण गर्न 'नियामकीय प्रभाव मूल्याङ्कन (RIA)' को पद्धतिलाई कानूनी रूपमै अनिवार्य गर्ने।
- कानून निर्माण र नीतिगत निर्णयमा स्वार्थ समूहको अनुचित प्रभाव रोक्न छुट्टै स्वार्थको द्वन्द्व (Conflict of Interest) सम्बन्धी ऐन जारी गरी मस्यौदा लेखनमा संलग्न पदाधिकारीको 'डिस्कलोजर' पद्धति लागू गर्ने।
- कार्यान्वयनमा रहेका कानूनहरूले निर्दिष्ट लक्ष्य हासिल गरे वा नगरेको परीक्षण गर्न ५-५ वर्षमा 'उत्तर-विधायिकी लेखापरीक्षण (Post-Audit)' गरी असान्दर्भिक कानून खारेजी वा परिमार्जनको सिफारिस गर्ने।

- मूल ऐनको भावना विपरीत कार्यविधि र निर्देशिका बनाएर कार्यकारीले आफूखुसी अधिकार प्रयोग गर्ने प्रवृत्तिलाई रोक्न प्रत्यायोजित विधायनको मन्त्रालयगत 'Vetting' र प्राविधिक सुपरीवेक्षण अनिवार्य गर्ने।
- कानूनमा प्रयोग हुने क्लिष्ट र पुरातन शब्दहरू हटाई सरल नेपाली भाषाको प्रयोग गर्ने र वैदेशिक लगानी आकर्षित गर्न सबै कानूनको तत्काल आधिकारिक अंग्रेजी अनुवाद गर्ने।
- 'नेपाल कानून आयोग' लाई पर्याप्त बजेट, भौतिक पूर्वाधार र विषयगत विज्ञहरूको स्थायी संयन्त्रसहितको अधिकार सम्पन्न र स्वायत्त 'कानूनी थिंक-ट्याङ्क' का रूपमा पुनर्संरचना गर्ने।
- का. न्या. तथा सं. मा. मन्त्रालयलाई केवल विधेयक मस्यौदा गर्ने निकायमा सीमित नराखी कानून कार्यान्वयनको अनुगमन, अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि कार्यान्वयन र कानूनी सहायता हेर्ने गरी कार्यगत पुनर्संरचना (O&M) गर्ने।
- कानूनको मस्यौदा तयार गर्दा हचुवाका भरमा नभई तथ्य र प्रमाणमा आधारित (Evidence-based) अनुसन्धानलाई अनिवार्य गरी प्रशासनिक सहजताका लागि कानून बनाउने तदर्थ प्रवृत्तिको अन्त्य गर्ने।

(आ) संरचनागत र संस्थागत सुधार

- न्यायाधीश नियुक्ति प्रक्रियालाई पूर्ण रूपमा योग्यता (Merit) मा आधारित र पारदर्शी बनाउन 'अब्जेक्सन-हियरिङ' (गुनासो सुनुवाइ) सहितको अनुमानयोग्य प्रणाली लागू गर्ने।
- न्यायाधीश नियुक्तिमा हुने राजनीतिक प्रभाव न्यून गर्न 'न्याय परिषद्' को संरचना पुनरावलोकन गरी न्यायाधीशहरूको प्रतिनिधित्व कमिमा ५० प्रतिशत वा बहुमत हुने सुनिश्चित गर्ने।
- जिल्ला र उच्च अदालतमा न्यायाधीश नियुक्ति गर्दा न्याय सेवाका कर्मचारी र अधिवक्ताबाट नियुक्त हुने प्रतिशत स्पष्ट तोक्ने र कर्मचारीको हकमा ज्येष्ठता र योग्यतालाई प्रमुख मानक बनाउने।
- सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशका लागि सार्वजनिक सुनुवाइ अनिवार्य गर्ने र उच्च तथा जिल्ला अदालतमा समेत प्रत्येक १० वर्षमा पुनर्नियुक्ति वा प्रभावकारिता परीक्षणको संवैधानिक अभ्यास (जापानको मोडल जस्तै) सुरु गर्ने।
- विशिष्ट प्रकृतिका मुद्दा (उपभोक्ता, बाल न्याय, सूचना प्रविधि) का लागि छुट्टै अदालत गठन नगरी जिल्ला अदालतभित्रै विज्ञ न्यायाधीशहरूको 'रोष्टर' बनाई विशिष्टीकृत वेबबाट निरूपण गर्ने।
- अधिवक्ताबाट न्यायाधीश नियुक्त गर्दा वरिष्ठताको अलावा उनीहरूले बहस गरेको मुद्दाको संख्या, विषयगत विज्ञता र पेशागत निष्ठालाई आधारभूत मानकका रूपमा अवलम्बन गर्ने।
- स्थानीय न्यायिक समिति र अदालतबीचको कार्यविभाजन र क्षेत्राधिकार बाझिने अवस्थाको अन्त्य गरी स्थानीय न्याय सम्पादनलाई आधिकारिक र विश्वसनीय बनाउन कानूनमा परिमार्जन गर्ने।

(इ) न्यायमा पहुँच र सेवा प्रवाह सुधार

- गरीब, महिला, दलित र दुर्गमका नागरिकका लागि लक्षित निःशुल्क कानूनी सहायता कार्यक्रमलाई संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच एकीकृत सफ्टवेयर प्रणालीमा आबद्ध गरी सुदृढ गर्ने।
- मुद्दाको उच्च चाप रहेका जिल्लाहरूमा स्थानीय निकायको भूगोल र जनघनत्व हेरी शाखा इजलास गठन गर्ने र 'मोबाइल अदालत' को अवधारणालाई कानूनी रूपमा मूर्त रूप दिने।
- प्रत्येक स्थानीय न्यायिक समितिमा कानून विषयमा स्नातकोपाधि लिएको 'कानून अधिकृत' को स्थायी दरबन्दी अनिवार्य गरी न्यायिक निर्णयको कार्यविधिगत शुद्धता सुनिश्चित गर्ने।
- वैतनिक कानून व्यवसायी, मोबाइल कानूनी सहायता र स्थानीय न्याय सञ्जाललाई मजबुत बनाई वडा तहसम्म 'घरदैलोमा न्याय' र कानूनी साक्षरता अभियान विस्तार गर्ने।
- सबै अदालतका भवन र न्यायिक कार्यविधिहरूलाई अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक र महिलामैत्री बनाउन 'युनिभर्सल डिजाइन' र विशेष सहायता कक्षको व्यवस्था गर्ने।
- अदालतको बहसमा स्थानीय भाषाको प्रयोग गर्न पाउने अधिकार सुरक्षित गर्ने र दोभाषेको अनिवार्य व्यवस्था गरी न्याय प्राप्तिको रहेको भाषिक अवरोध पूर्ण रूपमा हटाउने।

(ई) मुद्दा व्यवस्थापन र अदालत प्रशासन सुधार

- मुद्दा दर्ता, म्याद तामेली, पेशी व्यवस्थापन र फैसलासम्मको सम्पूर्ण प्रक्रियालाई पूर्ण डिजिटल वर्कफ्लो (Digital Workflow) र कागजविहीन प्रणालीमा रूपान्तरण गर्ने।
- हाल कार्यान्वयनमा रहेको 'फरक मुद्दा व्यवस्थापन (DCM)' र 'टाइम कार्ड' प्रणालीलाई रीट लगायत सबै प्रकृतिका मुद्दामा कडाइका साथ लागू गरी समयबद्ध फैसला सुनिश्चित गर्ने।
- ओपन सोर्समा आधारित कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) को प्रयोग गरी अभियोजन, अनुसन्धान र न्याय निरूपणमा हुने ढिलासुस्ती कम गर्ने र 'केस ट्रिआज' (Case Triage) प्रणाली लागू गर्ने।
- न्यायाधीशहरूको कार्यबोझ (Judicial Workload) लाई वैज्ञानिक रूपमा सन्तुलन गर्ने र अदालतको कार्यसम्पादन मापन गर्न 'मासिक ड्यासबोर्ड' र KPI प्रणाली प्रयोग गर्ने।
- फैसला लेखनमा सरलता, स्पष्टता र तर्कसंगतता कायम गर्न निश्चित गुणस्तर मानक विकास गर्ने र फैसलाहरूको प्रभावकारिताको नियमित अडिट गर्ने।
- पाँच वर्ष नाघेका पुराना मुद्दाहरू (Backlog) लाई प्राथमिकताका साथ फस्यौट गर्न विशेष न्यायिक अभियान र फास्ट-ट्र्याक संयन्त्रलाई कार्यान्वयनमा ल्याउने।

(उ) फैसला कार्यान्वयन सुदृढीकरण

- फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालय, प्रहरी र DMPC बीच 'रियल-टाइम' सहकार्यका लागि विशेष कार्यान्वयन एकाइ गठन गरी दण्ड, जरिवाना र बिगो असुलीलाई नतिजामुखी बनाउने।
- फरार प्रतिवादी र कसूरदार पक्राउ गर्न वा लुकाएको सम्पत्ति पहिचान गर्न सूचना दिने व्यक्तिलाई पुरस्कृत गर्ने गरी 'बाउण्टी प्रणाली (Bounty System)' सुरुवात गर्ने।
- राष्ट्रिय परिचयपत्रको आधारमा कसूरदारको पहिचान गर्ने र 'डिजिटल इन्फोर्समेन्ट ट्र्याकर' मार्फत फैसला कार्यान्वयनको अवस्था केन्द्रीय प्रणालीबाट अनुगमन गर्ने।

- प्रहरी, सरकारी वकील, अदालत, कारागार, कसुरजन्य सम्पत्ति व्यवस्थापन विभाग लगायत सम्बद्ध निकायहरूबीच एकीकृत तथ्याङ्क प्रविष्टि र सूचना आदानप्रदान प्रणाली (Interoperability) निर्माण गरी सूचनाको दोहोरोपन अन्त्य गर्ने।
- पालना हुन बाँकी फैसलाहरूको सार्वजनिक सूची (Outstanding Judgments Registry) राख्ने र कार्यान्वयन नगर्ने पदाधिकारीलाई सार्वजनिक जवाफदेहीताको दायरामा ल्याउने।
- पीडितले क्षतिपूर्ति पाउने फैसला भए लगत्तै राज्यको कोषबाट तत्काल भुक्तानी दिने र पछि कसूरदारको जायजेथाबाट सरकारी बाँकी सरह असुल गर्ने पद्धति बसाल्ने।

(ऊ) सुशासन, पारदर्शिता र उत्तरदायित्व

- गोलाप्रथालाई विस्थापन गरी 'अल्गोरिदम' मा आधारित स्वचालित पेशी व्यवस्थापन प्रणाली लागू गरी बिचौलिया र 'बेन्च सपिड' को सम्भावना पूर्ण रूपमा अन्त्य गर्ने।
- न्यायाधीश र उच्च पदाधिकारीहरूको सम्पत्ति विवरणको स्वतन्त्र निकायबाट नियमित छानबिन गर्ने र शंकास्पद देखिएमा सार्वजनिक सुनुवाइ वा कारबाहीको दायरामा ल्याउने।
- न्यायाधीश र कर्मचारीको आचरण अनुगमन गर्न 'निरीक्षण महाशाखा' लाई शक्तिशाली र स्रोतसम्पन्न बनाई न्यायिक सुशासनमा शून्य सहनशीलताको नीति अपनाउने।
- स्वार्थ बाझिने मुद्दाहरूमा न्यायाधीश अनिवार्य रूपमा इजलासबाट अलग हुनुपर्ने (Recusal) स्पष्ट कार्यविधि निर्माण गरी त्यसको उल्लंघनमा कडा कारबाही गर्ने।
- अदालतको बजेट खर्च, ठेक्कापट्टा र सूचना प्रविधि खरिदको विस्तृत विवरण सार्वजनिक गरी न्यायिक प्रशासनमा पारदर्शिता र सूचनाको हकको पूर्ण पालना गर्ने।
- 'कोर्ट-युजर ग्रीभेन्स सिस्टम' लागू गर्ने र वार्षिक प्रतिवेदनलाई केवल विवरणात्मक नभई सुधारका सूचकहरू मापन गर्ने 'रिफर्म स्कोरकार्ड' का रूपमा विकास गर्ने।

(ऋ) कानून व्यवसायी र बार सुधार

- अधिवक्ता अनुमतिपत्र (Licensing) परीक्षालाई थप प्रतिस्पर्धी र प्रविधिको प्रयोगसहित व्यावसायिक दक्षता सुनिश्चित गर्ने गरी परिमार्जन गर्ने।
- अधिवक्ताहरूको लाइसेन्स नवीकरणका लागि निश्चित अवधिमा 'निरन्तर कानूनी शिक्षा' (CLE) सम्बन्धी तालिम वा प्रशिक्षण लिनुपर्ने कानूनी व्यवस्था गर्ने।
- वरिष्ठ अधिवक्ताको उपाधि प्रदान गर्दा बहस गरेको मुद्दाको संख्या, सार्वजनिक योगदान र निष्ठाको वस्तुनिष्ठ मापदण्डका आधारमा मात्र दिने प्रणाली बसाल्ने।
- सर्वसाधारणका लागि वकीलको शुल्कलाई पारदर्शी र न्यायोचित बनाउन 'न्यूनतम र अधिकतम शुल्कको मार्गदर्शन' (Fee Guideline) जारी गरी लागू गर्ने।
- व्यावसायिक आचरण विपरीत कार्य गर्ने वा पक्षको हित विरुद्ध काम गर्ने अधिवक्ताहरूलाई 'कानून व्यवसायी परिषद्' मार्फत कडा कारबाही र अनुमतिपत्र खारेजी प्रक्रिया प्रभावकारी बनाउने।
- प्रत्येक वरिष्ठ अधिवक्ता र अधिवक्ताले वर्षमा निश्चित संख्यामा असहाय र विपन्न पक्षहरूलाई निःशुल्क कानूनी सेवा (Pro-bono) प्रदान गर्नुपर्ने पद्धतिलाई अनिवार्य गर्ने।

(ए) प्रविधि र डिजिटल शासन

- ई-फाइलिङ, ई-समन, डिजिटल एभिडेन्स प्रोटोकल र भिडियो सुनुवाइलाई कानूनी मान्यता दिई सबै तहका अदालतमा अनिवार्य रूपमा लागू गर्ने।
- सबै तहका फैसलाहरूलाई विषयगत र 'की-वर्ड' को आधारमा सहजै र निःशुल्क खोज्न मिल्ने गरी एकीकृत र 'Searchable' जजमेन्ट डेटाबेसमा आबद्ध गर्ने।
- न्याय सम्पादनका क्रममा संकलन हुने पक्षका संवेदनशील व्यक्तिगत विवरणहरूको सुरक्षाका लागि उच्चस्तरको 'डेटा प्रोटेक्सन स्ट्याण्डर्ड' र साइबर सुरक्षा प्रोटोकल विकास गर्ने।
- आधुनिक फरेन्सिक प्रमाण र डिजिटल प्रमाणको वैज्ञानिक परीक्षणका लागि सुविधायुक्त 'डिजिटल एभिडेन्स ल्याब' स्थापना गरी न्याय सम्पादनलाई वस्तुनिष्ठ बनाउने।
- मुद्दा दत्तदिखि कार्यान्वयनसम्मका प्रत्येक निकायको छुट्टाछुट्टै तर अन्तर-आबद्ध सफ्टवेयर मोड्युल निर्माण गरी तथ्याङ्क प्रविष्टि र प्रमाणीकरणलाई स्वचालित बनाउने।

(ऐ) संस्थागत समन्वय र कार्यान्वयन संयन्त्र

- अनुसन्धान अधिकारी सरकारी वकीलको प्रत्यक्ष रेखदेख र नियन्त्रणमा रहने संवैधानिक व्यवस्थाको व्यावहारिक कार्यान्वयन गरी अभियोजनलाई प्रमाणमुखी बनाउने।
- अनुसन्धान र शान्ति सुरक्षाको कार्य अलग गर्न प्रहरीभिन्न अनुसन्धानका लागि छुट्टै विशिष्टीकृत इकाई (कम्तिमा एआईजीको नेतृत्वमा) गठन गरी क्षमता अभिवृद्धि गर्ने।
- प्रत्येक सुधारका लागि आवश्यक पर्ने वित्तीय दिगोपन सुनिश्चित गर्न वार्षिक बजेटमा विशिष्ट 'न्यायिक सुधार शिर्षक' तोकिएको स्रोतको सुनिश्चितता गर्ने।
- सुधारका सूचकहरूमा पछि पर्ने वा असहयोग गर्ने निकाय र पदाधिकारीलाई पहिचान गरी रेड फ्ल्याग (Red Flag) जारी गर्ने र सुधारात्मक कारबाहीको पद्धति बसाल्ने।

३२. विपद व्यवस्थापन

(क) नागरिक अपेक्षा

- विपद् जोखिमका बारेमा पूर्व सूचना तथा जानकारी प्राप्त होस्।
- सरकारले छिटो छरितो खोज, उद्धार र राहतको व्यवस्था गरियोस्।
- समयमै पुनर्लाभ, पुनःस्थापना तथा पुनःनिर्माण होस्।
- विपद् व्यवस्थापनका कार्यमा युवा समूहको सहभागिता, पारदर्शिता र जवाफदेहिता स्पष्ट देखियोस्।
- राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरणलाई प्राधिकारयुक्त, स्वतन्त्र र प्रभावकारी संस्थाको रूपमा विकास गरियोस्।

(ख) सुधारका लागि सुझावहरू

(अ) पूर्व तयारी (Preparedness): विपद् आउनुअघि जोखिम पहिचान, न्यूनीकरण तथा तयारी सुदृढ गर्ने क्रियाकलापहरू:

- राष्ट्रव्यापी बहु-प्रकोप जोखिम मूल्याङ्कन तथा नक्साङ्कन (Multi-hazard risk assessment and mapping) नियमित रूपमा सञ्चालन गर्ने।
- बाढी, पहिरो, हिमताल विष्फोटन (GLOF), भूकम्प लगायत प्रमुख विपद्का लागि प्रविधिमा आधारित पूर्वसूचना प्रणाली (Early Warning System) को विस्तार तथा सुदृढीकरण गर्ने।
- जल तथा मौसम विज्ञान विभाग, खानी तथा भूगर्भ विभाग लगायत विपद् सम्बन्धी पूर्व सूचना उत्पादन तथा वितरण गर्ने निकायको क्षमता अभिवृद्धि गरी विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरणको परिपूरक संस्थाको रूपमा विकास गर्ने।
- प्रत्येक स्थानीय तहमा विपद् पूर्व तयारीका लागि न्यूनतम मापदण्ड सहितका खोज उद्धारका सामग्रीहरूको भण्डारण गर्ने। सो को लागि आपतकालीन गोदामघर सञ्चालन कार्यविधिको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने।
- राष्ट्रिय, प्रदेश तथा स्थानीय तहका विकास योजनाहरूमा विपद् जोखिम मूल्याङ्कनलाई अनिवार्य रूपमा समावेश गर्ने।
- जोखिम संवेदनशील भू-उपयोग योजना तथा भवन संहिताको प्रभावकारी कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्ने।
- विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि पर्याप्त बजेट विनियोजन तथा विपद् जोखिम वित्त (Disaster Risk Financing) प्रणाली सुदृढ गर्ने।
- समुदायस्तरमा विपद् पूर्वतयारी, जोखिम सचेतना तथा जनचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनमा आधुनिक प्रविधि (Satellite, SMS alert, GIS, digital monitoring system) को प्रयोग विस्तार गर्ने।
- विपद् जोखिम सम्बन्धी अनुसन्धान तथा जलवायु परिवर्तनजन्य जोखिमको वैज्ञानिक अध्ययन सुदृढ गर्ने।
- Integrated Emergency Response System (IERS) विकास गरी विपद्को तत्काल प्रतिकार्य गर्न एउटै नम्बर, एकीकृत एम्बुलेन्स सेवा र एकीकृत कमान्डको व्यवस्था गर्ने।
- तीनै तहका सरकारले विपद् तथा जलवायु उत्थानशील कार्ययोजना तर्जुमा गर्ने।
- तीनै तहमा तालिमप्राप्त जनशक्ति तथा खोजउद्धारका सामग्रीसहितको आपतकालीन कार्यसञ्चालन केन्द्रको स्थापना गर्ने।

(आ) खोज, उद्धार र राहत (Search, Rescue and Relief): विपद् घटेपछि तत्काल गरिने प्रतिक्रिया, राहत तथा सूचना व्यवस्थापन सम्बन्धी क्रियाकलापहरू:

- Incident Command System (ICS) तथा INSARAG मापदण्ड अनुरूप खोज तथा उद्धार प्रणाली सुदृढ गर्ने।
- तीनवटै सुरक्षा निकायहरूबाट निश्चित अवधिको लागि विपद्मा खटिने जनशक्तिलाई प्राधिकरणबाट परिचालन गर्ने गरी Disaster Response Force (DRF) गठन गर्ने।

- तीनवटै सुरक्षा निकायहरूमा क्रमशः मध्यम (medium) र हलुका (light) खोज तथा उद्धार टिम (search and rescue team) गठन गरी आवश्यक तालिम र औजार-उपकरणयुक्त बनाउने।
- नेपालको खोज उद्धार टिमलाई अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मान्यता (international accreditation) को प्रकृत्यामा लैजाने।
- राष्ट्रिय, प्रदेश तथा स्थानीय तहमा दक्ष खोज तथा उद्धार टोली (Search and Rescue Teams) गठन तथा सुदृढीकरण गर्ने।
- विपद् प्रभावित क्षेत्रमा छिटो राहत वितरणका लागि मानक कार्यविधि (Standard Operating Procedures – SOPs) विकास तथा कार्यान्वयन गर्ने।
- राहत सामग्री, उपकरण तथा आपतकालीन बन्दोबस्तीको पूर्व भण्डारण (pre-positioning) प्रणाली स्थापना गर्ने।
- विपद् व्यवस्थापनका लागि एकीकृत डिजिटल सूचना प्रणाली तथा विपद् पोर्टल (BIPAD Portal) सुदृढ गर्ने।
- विपद् प्रभावित समुदायलाई मानसिक स्वास्थ्य तथा मनोसामाजिक सहयोग (MHPSS) सेवा प्रदान गर्ने।

(इ) पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना (Recovery, Reconstruction and Rehabilitation): विपद्पछि प्रभावित क्षेत्रको दीर्घकालीन पुनर्निर्माण तथा उत्थानशीलता सुदृढ गर्ने क्रियाकलापहरू:

- “Build Back Better” सिद्धान्त अनुरूप विपद् प्रतिरोधी पूर्वाधार निर्माण तथा पुनर्निर्माण गर्ने।
- प्रभावित समुदायको सुरक्षित आवास निर्माण तथा जोखिमयुक्त बस्तीहरूको सुरक्षित स्थानान्तरण (Relocation) कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- विपद् प्रभावित समुदायको जीविकोपार्जन पुनर्स्थापना तथा आर्थिक पुनर्वास कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- सामाजिक सुरक्षा तथा विपद् बीमा प्रणाली विस्तार गरी प्रभावित नागरिकलाई आर्थिक संरक्षण प्रदान गर्ने। यसको लागि सबै खाले विपद्बाट प्रभावितहरूका लागि एकीकृत विपद् संवेदनशील सामाजिक सुरक्षा योजना (shock-responsible social protection scheme) विकास गरी लक्षित (targeted) सुरक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना कार्यक्रमलाई जोखिम-संवेदनशील, समावेशी तथा दिगो बनाउने।

(ई) समन्वय र सहकार्य (Coordination and Collaboration): विभिन्न निकाय, तह तथा सरोकारवालाबीच सहकार्य, समन्वय तथा साझेदारी सुदृढ गर्ने क्रियाकलापहरू:

- सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तहबीच स्पष्ट कार्यविभाजन तथा जिम्मेवारी निर्धारण गर्ने।

- राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरण (NDRRMA) लाई प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय अन्तर्गत राखी विपद् व्यवस्थापनको केन्द्रीय समन्वयकारी निकायका रूपमा सुदृढ गर्ने।
- गृह मन्त्रालय, सुरक्षा निकाय, प्राधिकरण तथा अन्य मन्त्रालयहरूबीच प्रभावकारी समन्वय प्रणाली स्थापना गर्ने।
- निजी क्षेत्र, गैरसरकारी संस्था, स्थानीय समुदाय, नागरिक समाज तथा अन्तर्राष्ट्रिय विकास साझेदारसँग सहकार्य सुदृढ गर्ने।
- Sendai Framework तथा अन्य अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धतासँग राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्रणालीलाई समन्वय गर्ने।
- विश्वविद्यालय तथा अनुसन्धान संस्थाहरूसँग विपद् जोखिम अध्ययन तथा नीति अनुसन्धानमा सहकार्य गर्ने।

(उ) **संस्थागत सशक्तिकरण र क्षमता विकास (Institutional Strengthening and Capacity Development):** विपद् व्यवस्थापन प्रणालीलाई संस्थागत रूपमा सुदृढ गर्ने तथा क्षमता विकास गर्ने क्रियाकलापहरू:

- राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरणलाई स्वायत्त, स्रोत सम्पन्न तथा प्रभावकारी संस्थाको रूपमा विकास गर्ने।
- एकीकृत राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन तालिम शिक्षालय स्थापना गरी विपद् व्यवस्थापनमा संलग्न सबै व्यक्ति तथा संस्थाले एउटै स्तरीकृत तालिम पाठ्यक्रमभित्र रही सबै खाले तालिम तथा क्षमता विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- विपद् व्यवस्थापनमा संलग्न निकायहरूमा आवश्यक प्राविधिक जनशक्ति, उपकरण तथा स्रोतको व्यवस्था गर्ने।
- स्थानीय तहलाई विपद् व्यवस्थापनको प्रमुख कार्यान्वयन तह (first responder) का रूपमा सुदृढ गर्ने।
- विपद् व्यवस्थापनका लागि एकीकृत डाटाबेस तथा सूचना प्रणाली विकास तथा सुदृढ गर्ने।
- विपद् व्यवस्थापनमा डिजिटल प्रविधि, कृत्रिम वौद्धिकता तथा नवप्रवर्तन (innovation) को संस्थागत प्रयोग सुनिश्चित गर्ने।
- युवा, स्वयंसेवक तथा समुदायको सक्रिय सहभागिता सुनिश्चित गर्ने।
- विपद् व्यवस्थापन सम्बन्धी नीति, कानून तथा कार्यविधिहरूको अद्यावधिक तथा प्रभावकारी कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्ने।

३३. सूचना प्रविधि, विद्युतीय शासन र डाटा गभर्नेन्स

(क) नागरिक अपेक्षा

- सूचना प्रविधि तथा डाटा गभर्नेन्स सम्बन्धी अद्यावधिक कानूनको व्यवस्था र समसामयिक संशोधन होस्।
- सूचना प्रविधि/डिजिटन गभर्नेन्स सम्बन्धी सक्षम संस्थाको स्थापना होस्।
- डाटाका लागि एकीकृत पूर्वाधार व्यवस्थापन गरियोस्।
- विभिन्न निकायका सूचना व्यवस्थापन प्रणाली एक आपसमा जोडिएका होऊन्।
- विभिन्न सेवामा एउटै नम्बरको रूपमा राष्ट्रिय परिचयपत्रको उपयोग गर्न पाइयोस्।
- सूचना प्रविधिको विकास विस्तारसँगै प्रविधि र पूर्वाधारहरू समेत समय सापक्ष परिमार्जन वा स्तरोन्नति गर्नका लागि स्रोतको अभाव नहोस्।
- सूचना प्रविधिको तीव्रतर विकाससँग आफूलाई अद्यावधिक गर्ने गरी प्राविधिक जनशक्तिको व्यवस्थापन होस्।
- स्ट्याण्डर्ड/स्पेसिफिकेशन र इन्टरप्राइज आर्किटेक्चर निर्धारण होस्
- सूचना प्रविधि प्रणाली र पूर्वाधारहरूको नियमित अनुगमन र नियमन होस्।
- पर्याप्त जनशक्ति व्यवस्थापन र परिचालन होस्।
- सूचना प्रविधि क्षेत्रका जनशक्तिले काममा उत्प्रेरित भएर लागून्।
- परामर्शदातामाथि अधिक निर्भरताको अन्त्य होस्।
- सूचना प्रविधि प्रणालीको विकास समन्वयात्मक रूपमा होस्। वास्तविक बिजनेस प्रोसेस रिइन्जिनियरिङ्ग (Business Process Reengineering) हुन सकोस्।
- अनलाइन सेवाका लागि लाइनमा बस्न नपरोस्।
- डिजिटल साक्षरताका लागि नागरिकलाई पर्याप्त ज्ञान दिइयोस्।
- सङ्घीय संरचनामा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच एकीकृत डिजिटल कमाण्ड (Unified Digital Command) को व्यवस्था होस्।
- डाटा गभर्नेन्स तथा डाटा सुरक्षा बलियो होस्।
- सरकारले सूचना प्रविधि र डाटा गभर्नेन्सलाई उच्च प्राथमिकता दिई सार्वजनिक सेवाको रूपान्तरण होस्।

(ख) सुधारका लागि सुझावहरू

(अ) नीति तथा कानून निर्माण

- सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासन नीति तर्जुमा गर्ने,
- कार्यविस्तृतीकरण प्रतिवेदनमा संशोधन गर्ने,
- सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासन ऐन तर्जुमा गर्ने,

- आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, सार्वजनिक खरिद ऐन तथा नियमावली संशोधन गरी सूचना प्रविधि खरिद सम्बन्धमा छुट्टै व्यवस्था गर्ने,
- सुशासन ऐन तथा नियमावलीको नागरिक एप सम्बन्धी व्यवस्था संशोधन गर्ने,
- Cloud First Policy अङ्गीकार गर्दै सरकारी डाटा सेन्टरका पूर्वाधारको मापदण्ड, सञ्चालन विधि तथा Service Level Agreement सहितको निर्देशिका लागू गर्ने,
- डाटा संरक्षण नीति तर्जुमा गर्ने,
- डाटा संरक्षण ऐन तर्जुमा गर्ने।

(आ) संरचना निर्माण र पूर्वाधार विकास

- सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासन कार्यालय स्थापना गर्ने,
- सूचना प्रविधि, विद्युतीय शासन सम्बन्धी नियामक निकाय स्थापना गर्ने,
- प्रमाणिकरण नियन्त्रक तथा राष्ट्रिय साइबर सुरक्षा केन्द्रको सुदृढीकरण गर्ने,
- नागरिक एप सहितको DPI अवलन्वन गर्ने,
- सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासनसँग सम्बन्धित विद्यमान संरचनामा पुनरावलोकन गरी थप सरकारी डाटा सेन्टरको निर्माण तथा क्षमता अभिवृद्धि गर्ने,
- नागरिक सेवा केन्द्रको पाइलटिङ गर्ने,
- सूचना सम्बन्धी प्रणाली विकास, मर्मत सम्भार, परिमार्जन र स्तरोन्नति लगायत सफ्टवेयर विकास जीवनचक्र सम्बन्धी मापदण्ड तयार गरी लागू गर्ने।

(इ) विद्युतीय शासन प्रणाली विकास

- National Enterprise Architecture Framework तयार गर्ने,
- नेपाल सरकारका केन्द्रिय निकायमा Governance Integrated Office Management System-GIOMS सञ्चालन अनिवार्य गर्ने,
- सार्वजनिक सेवा कार्यमा एजेन्सिफिकेसनको मार्ग खुल्ला राख्ने,
- नेपाल सरकारले निर्माण गर्ने सूचना प्रणालीहरूमा अन्तरआवद्धता गर्ने,
- सार्वजनिक सेवाको Interactive Voice Record-IVR सेवा विकास गरी प्रयोगमा ल्याउने।

(ई) डाटा गभर्नेन्स तथा डाटा सुरक्षा

- Minimum Data Policy फ्रेमवर्क निर्माण गर्ने,
- डाटा एक्सचेन्ज प्लेटफर्म स्थापना गर्ने,
- Governance AI Model तयारी गर्ने,
- Data Protection Standard निर्धारण गर्ने,
- Data Protection Impact Assessment गर्ने,
- Central Meta Data Repository तयार गर्ने।

(उ) राष्ट्रिय साइबर सुरक्षा

- राष्ट्रिय साइबर सुरक्षा केन्द्रको सुदृढीकरण गर्ने,
- राष्ट्रिय साइबर सुरक्षा मापदण्ड बनाउने,

- साइबर सुरक्षा सम्बन्धमा जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने।

(ऊ) सार्वजनिक सेवाको रूपान्तरण

- नागरिक केन्द्रित सेवा डिजाइन गर्ने,
- सार्वजनिक सेवा प्रवाहको Business Process तर्जुमा गर्ने,
- सार्वजनिक सेवा प्रवाहको लागि आवेदन दिने र राजस्व भुक्तानी कार्य नागरिक एप, नागरिक पोर्टल तथा नागरिक सेवा केन्द्रबाट गर्न सक्ने व्यवस्था गरी तत्पश्चात जारी हुने प्रमाणपत्र समेत Digitally Verifiable Document को रूपमा नागरिक एप मार्फत नै प्राप्त हुने व्यवस्था गर्ने,
- डेस्कटप नागरिक पोर्टल निर्माण गर्ने,
- सार्वजनिक सेवाको वर्क फ्लो चार्ट निर्माण गर्ने,
- सार्वजनिक सेवा प्रवाहका विद्यमान प्रणाली र राष्ट्रिय परिचय व्यवस्थापन प्रणालीबीचको अन्तरआवद्धता गराउने,
- राजस्वको डिजिटल भुक्तानी प्रणाली विकास गर्ने।

(ऋ) मानव संसाधन व्यवस्थापन

- निजामती सेवा भित्र छुट्टै सूचना प्रविधि सेवा गठन गर्ने,
- सूचना प्रविधि सेवाको गठन, सञ्चालन तथा कर्मचारी व्यवस्थापनको जिम्मेवारी सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासन कार्यालयलाई दिने।

(ए) सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासन कार्यालयको स्थापना गरी निम्न कार्यहरू गर्ने गराउने:

- विभिन्न मन्त्रालय/निकाय अन्तरगत सञ्चालनमा रहेका महत्वपूर्ण र सम्वेदनशील सूचना प्रविधि प्रणालीहरू (NID, Passport, Immigration, e-GP, DOFE आदि) को स्वामित्व ग्रहण गरी उक्त प्रणालीहरू सहज र सुरक्षित रूपमा सञ्चालनको सुनिश्चितता गर्ने। प्रणाली सञ्चालनमा कुनै समस्या आएमा प्रणाली सञ्चालन गर्ने कार्यालयको समन्वयमा तत्काल समाधान गर्ने गराउने।
- सरकारी निकायहरूमा सञ्चालनमा ल्याइने प्रमुख र महत्वपूर्ण सूचना प्रविधि प्रणालीहरू उक्त निकायको माग र आवश्यकताको आधारमा निर्माण, अपग्रेडेशन, मर्मत-सम्भार तथा कन्फिगरेशन र मुख्य हार्डवेयरहरूको खरिद तथा आपूर्ति गर्ने।
- प्रणालीहरू सुरक्षा परीक्षण तथा प्रयोगकर्ता स्वीकार्यता परीक्षण (User Acceptance Test) मा सफल भए पश्चात कार्यान्वयनमा लैजाने।
- सरकारी निकायकालागि आवश्यक पर्ने सूचना प्रविधि प्रणाली तथा पूर्वाधारसम्बन्धी साझा स्ट्याण्डर्ड/नर्म्स/स्पेसिफिकेशन र इन्टरप्राइज आर्किटेक्चर जस्ता विषयहरू प्रत्येक वर्ष जारी गरी लागू गर्ने गराउने।

- यस कार्यालयले जारी गरेको साझा स्टयाण्डर्ड/नर्म्स/स्पेसिफिकेशन र इन्टरप्राइज आर्किटेक्चरको आधारमा अन्य सरकारी कार्यालयले सामान्य प्रकृतिका सूचना प्रविधि सम्बन्धी निर्माण वा खरिद गर्ने।
- सूचना प्रविधि सम्बन्धी प्रणाली विकास, मर्मत सम्भार, परिमार्जन र स्तरोन्नति लगायत सफ्टवेयर विकास जीवनचक्र सम्बन्धी मापदण्ड तयार गरी अनिवार्य रूपमा लागू गर्ने गराउने।
- आन्तरिक व्यवस्थापनका लागि विकास गरिएका सूचना प्रविधि प्रणालीहरू गभर्नेन्ट नेटवर्क/इन्ट्रानेटमा सञ्चालन गर्ने र अन्य इन्टरनेटमा सञ्चालन गर्ने।
- सरकारी सूचना प्रविधि प्रणालीहरू अनिवार्य रूपमा एकीकृत डाटा व्यवस्थापन केन्द्र अन्तर्गतको डाटा सेन्टरमा राखी सञ्चालन गर्ने।
- सरकारी सूचना प्रविधि प्रणालीहरू अनिवार्य रूपमा सरकारी डाटा व्यवस्थापन केन्द्रको क्लाउड (G-cloud) मा राखी सञ्चालन गर्ने।
- सूचना प्रविधि प्रणालीहरूको वार्षिक सुरक्षा परीक्षण गर्ने/गराउने र दिएको सुझावहरू अनिवार्य रूपमा कार्यान्वयन गर्ने।
- तिनै तहको सरकारी निकायमा सूचना प्रविधि प्रणालीको साझा मापदण्ड निर्माण र विकास, अन्तरआवद्धता, डेटाको सुरक्षा तथा डेटा आदान प्रदानलाई सहज बनाउन यस कार्यालय मातहत रहने गरी सबै प्रदेशमा प्रादेशिक सूचना प्रविधि तथा विद्युतीय शासन कार्यालय स्थापना गर्ने। यस्तो प्रादेशिक कार्यालयको नेतृत्व सूचना प्रविधि समूहको राजपत्राङ्कित द्वितीय श्रेणीको कर्मचारीबाट गर्न उपयुक्त हुने। विद्यमान कानूनले यो कार्यमा अवरोध सिर्जना गर्ने भएमा यस सम्बन्धमा नयाँ कानून निर्माण वा सम्बन्धित कानून संशोधन गर्ने।
- यस कार्यालयले प्रमुख वाहेकका सूचना प्रविधि समूहमा रहने सम्पूर्ण कर्मचारीको सरुवा, पदस्थापना, तालिम, अध्ययन जस्ता व्यवस्थापकीय कार्यसम्पादन गर्ने (लेखा समूहको कर्मचारी व्यवस्थापन महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले गरेझैं)।
- नेपाल सरकारले सूचना प्रविधि समूह अन्तरगतका सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण गर्दा तथा कर्मचारीको दरवन्दी सिर्जना गर्दा यस कार्यालयको राय सहमति लिने।
- सूचना प्रविधि सेवा तथा समुहमा काम गर्ने कर्मचारिलाई कार्यसंपादनको आधारमा मौद्रिक तथा गैर मौद्रिक प्रोत्साहन भत्ता तथा सुविधा उपलब्ध गराउने संयत्रको विकास गर्ने।

(ऐ) डाटा गभर्नेन्स र डाटा सुरक्षामा सुधारका लागि देहायका कार्यहरू गर्ने:

- न्यूनतम डाटा सङ्कलन (Data Minimization): सार्वजनिक सेवा प्रवाहका क्रममा सानोभन्दा सानो कार्यका लागि पनि नागरिकबाट अत्यधिक सूचना सङ्कलन गर्ने प्रचलनको अन्त्य गर्दै आवश्यक पर्ने न्यूनतम डेटा मात्र सङ्कलन गर्ने तथा विगतमा सङ्कलन गरिएका डेटाको पुनःप्रयोग एवम् तथ्याङ्क आदान/प्रदानलाई प्राथमिकता दिने।

- Data Exchange Platform निर्माण: सरकारी वा जनतासँग सरोकार राख्ने निकायसँग भएका डेटालाई व्यवस्थित र सुरक्षित तवरले स्वचालित रूपमा आदान प्रदान गर्ने प्रबन्ध मिलाउन Data Exchange Platform को स्थापना गर्ने।
- Data Governance and Data Protection Framework मा प्राथमिकता: डिजिटल डेटा भण्डारणको म्याद समेत उल्लेख गरी Archiving, Pseudo Data Anonymization को समेत आवश्यक व्यवस्था Data Governance and Data Protection Framework मा गर्ने।
- Government AI Model का लागि Dataset तयार: नेपाल सरकारले भविष्यमा विकास गर्ने एआई मोडेललाई तालिम दिन (Training Government AI Model) ठूलो संख्यामा शुद्ध डेटाको आवश्यकता पर्ने हुँदा सरकारी एआई मोडेलले प्रयोग गर्ने Dataset लाई Data Governance and Data Protection Framework मा समेट्ने। सरकारी निकायमा AI Model को प्रयोग गर्दा Explainable AI लाई प्राथमिकता दिने।
- Breach Response Protocol: अवाञ्छित घटना हुनेबित्तिकै स्वचालित रूपमा सो को जानकारी नियामक एवम् प्रभावित नागरिक समक्ष पुग्ने व्यवस्था र आन्तरिक जानकारी सम्प्रेषण गरिने विषयहरू Data Governance and Data Protection Framework मा समावेश गर्ने।
- Data Protection को साझा मापदण्ड तयार गर्ने: सरकारी निकायहरूले डेटा संरक्षणको सम्बन्धमा विभिन्न Cloud Provider, IT Vendors को सेवा लिँदा अबलम्बन गर्नुपर्ने साझा मापदण्ड तयार गरी त्यस्तो मापदण्डलाई आवधिक रूपमा अद्यावधिक गर्ने।
- Data Protection Impact Assessment गर्ने: नेपाली नागरिकको तथ्याङ्क भण्डार गर्ने निकायहरूले सञ्चालन गरिरहेका प्रणालीहरूको Data Protection Impact Assessment (DPIAs) गर्ने।
- Central Meta Data Repository तयार गर्ने: नेपाल सरकारका विभिन्न निकायहरूले प्रयोग गरिरहेका विभिन्न डेटाहरूको Central Meta Data Repository तयार गर्ने। त्यस्तो Meta Data Repository मा कुन निकायले कुन प्रयोजनको लागि, के/कुन कानूनी आधारमा के/कस्ता डेटाहरू भण्डारण गरिरहेको छ लगायतका विविध पक्षहरू सङ्ग्रह गरी डेटा लाई निम्न बमोजिम वर्गीकरण गर्ने :
  - खुला डेटा (Open Data): सार्वजनिक जानकारीका लागि प्रयोग हुने डेटा जस्तै: बजेट, सेवा प्रवाह गर्ने विभिन्न निकायहरूको स्थान (Location) को जानकारी आदि।
  - आदानप्रदान गर्न मिल्ने डेटा (Shared Data): अन्तर निकाय तथ्याङ्क आदान प्रदान गर्न सकिने डेटा जस्तै: ठेगाना सम्बन्धी।
  - संरक्षित डेटा (Protected Data): संरक्षण गर्नुपर्ने डेटा जस्तै: स्वास्थ्य, कर सम्बन्धी।
  - निषेधित डेटा (Restricted Data): राष्ट्रिय सुरक्षासँग सम्बन्धित संवेदनशील सम्बन्धित निकायले मात्र उपयोग गर्दछ। यसलाई अन्य निकायले प्रयोग गर्नबाट बन्देज

गरिन्छ। जस्तै: नागरिकको वैयक्तिक एवम् जैविक विवरण, अपराध, हात हतियारसँग सम्बन्धित डेटा, आदि।

- Application Programming Interface (API) लाई अनिवार्य गर्ने: नेपाल सरकारले निर्माण गर्ने सूचना प्रणालीहरूमा API लाई अनिवार्य गर्ने [API- First Architecture]।
- Artificial Intelligence (AI) एजेन्टको प्रयोग गर्ने: सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा एआई एजेन्टको प्रयोग गर्दा पूर्वाग्रह निष्पक्षता र मानवीय भूमिका (Bias, Fairness, Human in the Loop) लाई ध्यान दिने।
- डेटा संरक्षण (Data Protection) सम्बन्धी कानून निर्माण गर्ने: डेटा संरक्षण सम्बन्धी कानूनको आवश्यकता पर्दछ। कानूनी संरचना निर्माण गर्दा सरकारी निकायमा रहेका डेटा संसाधनको अनधिकृत पहुँच (Unauthorized Access of Data), डेटा मासिने/हराउने (Data Loss), डेटा विग्रिने (Data Corruption) को जोखिम लाई नियन्त्रण गर्ने प्राविधिक एवम् व्यवस्थापकीय उपायहरू समावेश गर्ने।

३४. कर्मचारी प्रशासन

(क) नागरिक अपेक्षा

- योग्यतामा आधारित भर्ना तथा छनौट प्रणाली होस्।
- विद्यमान जनशक्तिलाई कार्यालयको कामको प्रकृति अनुसार सीप क्षमता अभिवृद्धि गरी दक्ष बनाइयोस्।
- कर्मचारी प्रशासनमा स्पष्ट जिम्मेवारी र उत्तरदायित्वको व्यवस्था गरियोस्।
- कर्मचारीहरूमा सदाचार, शिष्टाचार र सकारात्मक सोचको विकास गरी जनमैत्री कार्यसंस्कृतिको निर्माण होस्।
- सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्ने कार्यालयहरूमा सूचना प्रविधिको प्रयोग बढाई फेसलेस र पेपरलेस सेवाको शुरुवात गरी कर्मचारिको भौतिक रूपमा उपस्थित हुन नपर्ने व्यवस्था गरियोस्।
- सेवा प्रवाहमा खटिने कर्मचारीहरू राजनीतिक पहुँचका आधारमा नभई सम्बन्धित क्षेत्रको विशिष्टीकृत ज्ञान र सीप भएका व्यावसायिक जनशक्ति उत्पादन होस्।
- पदस्थापन, सरुवा र बढुवा जस्ता कार्यहरू राजनीतिक प्रभावमुक्त भई सूचना प्रणालीमा आधारित, पारदर्शी र पूर्वानुमानयोग्य होस्।
- कर्मचारीको मूल्याङ्कन हचुवाको भरमा नभई वस्तुनिष्ठ सूचक र नतिजाका आधारमा गरी त्यसलाई वृत्ति विकाससँग आबद्ध गरियोस्।
- सेवानिवृत्त राष्ट्रसेवकहरूको अनुभव, ज्ञान र सीपलाई राष्ट्रहितका क्षेत्रमा सल्लाहकार वा विज्ञका रूपमा उपयोग गर्ने नीतिगत व्यवस्था होस्।

- निजामती सेवामा समावेशीकरण (आरक्षण) नीतिको प्रभाव अध्ययन गरी यसलाई थप नतिजामुखी र लक्षित वर्ग केन्द्रित बनाइयोस्।

(ख) सुधारका लागि सुझावहरू

(अ) नीतिगत र कानूनी सुधार

- संघीय निजामती सेवा ऐन तथा नियमावली तर्जुमाको कार्य शिघ्र सम्पन्न गरी जारी गर्ने।
- निजामती सेवालार्ई सङ्घीय निजामती सेवा, प्रदेश निजामती सेवा र स्थानीय निजामती सेवाको रूपमा परिभाषित गर्ने।
- प्रदेशका प्रमुख सचिव, प्रमुख जिल्ला अधिकारी, स्थानीय तहका प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत जस्ता पदहरूलाई समेटने गरी राष्ट्रिय निजामती सेवा गठन गर्ने विकल्पको रूपमा अगाडि बढने।
- छिटो छिटो कर्मचारी सरुवा हुने प्रवृत्ति रोक्न, संस्थागत सम्झना कायम राख्न, व्यवसायिकताको विकास गर्न, कर्मचारीको योग्यता, तालिम र अनुभवको सदुपयोग गर्न विभिन्न मन्त्रालय/निकायमा कामगर्ने कर्मचारीहरूको कार्यप्रकृति मिल्ने गरी थप मन्त्रालयगत समूह (Ministerial Cadre) गठन गर्ने।
- सार्वजनिक सेवा प्राप्तमा नागरिक अधिकार स्थापित गर्न 'नागरिक सेवा अधिकार ऐन' को तर्जुमा गर्ने।
- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन तथा अन्य सम्बद्ध कानूनहरूमा संघीयताको मर्म अनुरूप सामयिक सुधार गर्ने।
- निजामती सेवाका लागि एकिकृत राष्ट्रिय नीति तथा मापदण्ड तर्जुमा गरी लागू गर्ने।
- संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको प्रशासकीय अधिकार र जिम्मेवारी थप स्पष्ट गर्दै क्षेत्राधिकारको विवाद अन्त्य गर्ने।
- सबै सरकारी निकायहरूमा कार्यसम्पादनमा एकरूपता ल्याउन परिभाषित कार्यसञ्चालन मापदण्ड (SOP) लागू गर्ने।
- आरक्षण नीतिको प्रभाव अध्ययनका आधारमा समावेशीकरण नीतिलाई थप प्रभावकारी र नतिजामुखी बनाउन परिमार्जन गर्ने।
- कार्यबोझ र आवश्यकताको आधारमा संगठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण गरी कर्मचारीको विद्यमान संख्यामा पुनरावलोकन गर्ने, कर्मचारी प्रशासनलाई समसायमिक बनाउन स्वैच्छिक अवकाश योजना (VRS) कार्यान्वयन गर्ने।
- पूर्व कर्मचारी, सैनिक र प्रहरीको ज्ञान, सीपलाई राष्ट्रहितमा उपयोग गर्ने सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने।
- संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका कर्मचारी सम्बन्धी कानूनहरू बीच सामञ्जस्यता (Harmonization) कायम गर्ने।

- सार्वजनिक पदमा रहेका व्यक्तिहरूको नैतिक आचरण मापन गर्न 'नैतिक परीक्षण तथा सिफारिस संयन्त्र' (Ethical Commission) गठन र सञ्चालन गर्ने।
- निजामती सेवामा हाल रहेको ट्रेड युनियनको सट्टा राजपत्र अनंकित कर्मचारीहरूको एकल पेशागत संगठन (Association Model) को अभ्यास गर्ने।

(आ) संरचनागत र संस्थागत सुधार

- शासकीय क्षमता र जनशक्तिको आवश्यकता विश्लेषण गरी संगठन तथा दरबन्दीको 'राष्ट्रिय मापदण्ड' तर्जुमा गर्ने।
- कर्मचारी व्यवस्थापनका सबै मोड्यूलहरू, कर्मचारी नियुक्ति, पदस्थापन, सरुवा, बढुवा, हाजिरी, विदा, अध्ययन, तालिम, छात्रवृत्ति, तलव एवं सेवा सुविधा भुक्तानी, कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन, दण्डपुरस्कार लगायतका सम्पूर्ण कार्यहरू PIS प्रणालीलाई PMIS प्रणालीमा स्तरोन्नती गरी सम्पादन गर्ने।
- असल अभ्यासहरूको आपसी सिकाई व्यवस्थापन गर्दै नवप्रवर्तनात्मक सुधारलाई निरन्तरता दिन कर्मचारीहरूको मात्र पहुँच हुने अनुभव, उपलब्धी र सिकाईको सामाजिक सन्जाल (CoP) विकास गर्ने।
- कार्यजिम्मेवारीमा दोहोरोपना देखिएका वा औचित्यहीन भएका विषयगत निकायहरूको समायोजन वा खारेजी गर्ने।
- सार्वजनिक निकायको सेवाको गुणस्तर प्रमाणीकरण (Accreditation) गर्ने व्यवस्था गरी उत्कृष्ट निकायलाई पुरस्कृत (Incentivize) गर्ने।
- सरकारी कार्यालयहरूको भौतिक पूर्वाधार र सेवाको गुणस्तरका लागि न्यूनतम कार्यसञ्चालन मापदण्ड (POMS) तर्जुमा र प्रमाणीकरण गर्ने।
- पदस्थापन, सरुवा र बढुवा जस्ता कार्यको सुपरिवेक्षण र निर्णयकर्ताको जवाफदेहिता बढाउन 'निजामती कर्मचारी बोर्ड' स्थापना गर्ने।
- सरकारी निकायहरूको संस्थागत उपलब्धि मापन गर्ने सूचकहरू (Institutional Achievements Measure) विकास गरी परीक्षण गर्ने।

(इ) आचरण र व्यवहारगत सुधार

- कर्मचारीको सेवा अवधिभरको अनुशासन र आचरण सम्बन्धी विवरणहरू (सजाय, पुरस्कार, विभागीय कारबाही) PIS मा 'डिजिटल प्रोफाइल' को रूपमा राख्ने र यसलाई सरुवा, बढुवा तथा पदस्थापनको मुख्य आधार बनाउने।
- कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनमा सेवाग्राहीको प्रत्यक्ष प्रतिक्रिया (QR-Based-Feedback) लाई एउटा निश्चित अङ्कको रूपमा प्रणालीमा जोड्ने।
- कर्मचारीले आचरण उल्लंघन गरेमा वा कार्य समय पालना नगरेमा प्रणालीले नै स्वतः सचेत गराउने (Email/SMS Alert) र सोको रेकर्ड वृत्ति विकासमा जोड्ने व्यवस्था गर्ने।

- ई-हाजिरी र दैनिक कार्य विवरण (Daily Work Log) लाई एकीकृत गरी कार्यालय समयको पूर्ण सदुपयोग गर्ने र 'ढिला आउने, चाँडो जाने' प्रवृत्तिको अन्त्य गर्ने।
- कर्मचारीले सम्पादन गर्ने कार्य र उनीहरूको व्यक्तिगत स्वार्थ बाँझिने क्षेत्रहरूलाई प्रणालीमार्फत 'फ्ल्याग' (Flag) गर्ने व्यवस्था मिलाउने।
- सहकर्मीहरूबीच एक-अर्काको व्यवहार, सहयोग र टिमवर्कको मूल्याङ्कन गर्ने व्यवस्था PIS मा समावेश गर्ने।
- कार्यसम्पादनमा देखिएका व्यवहारगत कमजोरीका आधारमा कुन कर्मचारीलाई कस्तो 'सफ्ट स्किल्स' वा 'नैतिकता सम्बन्धी तालिम' आवश्यक छ, प्रणालीले नै पहिचान गरी सिफारिस गर्ने।
- वार्षिक सम्पत्ति विवरण र आचरण सम्बन्धी स्व-घोषणा (Self-declaration) लाई अनिवार्य र स्वचालित रूपमा प्रणालीमा आवद्ध गर्ने।
- राम्रो आचरण र उच्च कार्यसम्पादन गर्नेलाई 'स्वचालित प्रशंसा पत्र' र थप वृत्ति विकासका अवसरहरू प्रणालीमार्फत नै पारदर्शी रूपमा प्रदान गर्ने।

३५. सार्वजनिक निकाय गाभ्ने, खारेजी वा हस्तान्तरण

(क) गाभ्ने उपयुक्त हुने सार्वजनिक निकायहरू

१. नेपाल पर्वतीय प्रशिक्षण प्रतिष्ठान काठमाडौं: नेपाल पर्यटन तथा होटल व्यवस्थापन प्रतिष्ठानसँग गाभ्ने (कामको प्रकृति मिल्ने भएकाले)।
२. मुद्रण विभाग, कानून किताव व्यवस्था समिति, सुरक्षण मुद्रण विकास समिति : सुरक्षण मुद्रण केन्द्रमा गाभ्ने (सुरक्षण मुद्रण ऐन, २०८१ वमोजिम सुरक्षण मुद्रण केन्द्रको मुख्य कार्य नै महत्वपूर्ण कागजात छुपाई गर्ने भएकाले)।
३. नेपाल इन्टरमोडल यातायात विकास समिति: नेपाल पारवहन तथा नेपाल गोदाम व्यवस्था कम्पनी लिमिटेडसँग गाभ्ने (कामको प्रकृति मिल्ने भएकाले)। यस संस्थालाई थप प्रभावकारी बनाउन प्राधिकरणमा रूपान्तरण गर्न सकिने।
४. न्याय सेवा तालिम केन्द्र: न्यायिक प्रतिष्ठानमा गाभ्ने (कामको प्रकृति मिल्ने भएकाले)।
५. केन्द्रीय कानून पुस्तकालय विकास समिति: राष्ट्रिय पुस्तकालयसँग गाभ्ने (कामको प्रकृति मिल्ने भएकाले)।
६. समान प्रकृतिका क्रियाकलाप सञ्चालन गरिरहेका 'युवा तथा साना व्यवसायी स्वरोजगार कोष', 'महिला स्वावलम्बन कोष', 'स्टार्टअप उद्यम कर्जा कोष' अन्तर्गतको स्वरोजगार कार्यक्रमहरूलाई एकीकरण गरी एकद्वार प्रणालीबाट सञ्चालन हुने गरी 'राष्ट्रिय उद्यमशीलता तथा स्वरोजगार कोष' स्थापना गर्ने।
७. तराई मधेश समृद्धि कार्यक्रम (सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले यस्तो कार्यक्रम सञ्चालन गर्न छुट्टै कार्यालय सञ्चालन गर्नुभन्दा सम्बन्धित प्रदेशमा हस्तान्तरण गर्न उपयुक्त हुने)

(ख) खारेज गर्न उपयुक्त हुने सार्वजनिक निकायहरू

१. बौद्ध दर्शन प्रवर्द्धन तथा गुम्बा विकास समिति (बौद्ध दर्शन प्रवर्द्धन सम्बन्धी कार्य लुम्बिनी विश्वविद्यालयले गर्न सक्ने र गुम्बा विकास समितिले गर्ने कार्य पुरातत्व विभागले गर्ने गरी यसलाई खारेज गर्ने)।
२. न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण समिति।
३. नेपाल रेल्वे बोर्ड (यसको कार्य रेल्वे विभागले गर्ने)।
४. शहरी क्षेत्र सार्वजनिक यातायात प्राधिकरण (संस्था खोलेको ३ वर्षसम्म पनि कुनै काम नभएको)।
५. जग्गा विकास चक्र कोष।
६. नगर विकास समितिहरू (यसले गर्ने कार्य सम्बन्धित स्थानीयतहबाट हुने भएकाले)।
७. श्री बर्दिबास मेडिकल कलेज पूर्वाधार निर्माण विकास आयोजना, बर्दिबास, महोत्तरी (आयोजना सम्पन्न भए पश्चात आयोजनाको कार्यालय खारेज गर्न उपयुक्त हुने)।
८. श्री बुटवल मेडिकल कलेज पूर्वाधार निर्माण विकास आयोजना, तिलोत्तमा, रूपन्देही (आयोजना सम्पन्न भए पश्चात आयोजनाको कार्यालय खारेज गर्न उपयुक्त हुने)।
९. श्री सुर्खेत मेडिकल कलेज पूर्वाधार निर्माण विकास आयोजना, विरेन्द्रनगर, सुर्खेत (आयोजना सम्पन्न भए पश्चात आयोजनाको कार्यालय खारेज गर्न उपयुक्त हुने)।
१०. राष्ट्रिय दुग्ध विकास बोर्ड (यसको काम पशुसेवा विभागले गर्ने)।
११. जिल्ला निर्वाचन कार्यालयहरूलाई खारेज गरी सम्बन्धित जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा जिम्मेवारी हस्तान्तरण गर्ने। समन्वयका लागि प्रदेश स्तरमा प्रदेशिक निर्वाचन कार्यालय स्थापना गर्ने।

(ग) खारेज गर्नुपर्ने अनुमति प्रणालीहरू

१. श्रम स्वीकृति प्रणाली
२. वैदेशिक अध्ययनका लागि चाहिने No Objection Letter (NOC)

(घ) हस्तान्तरण गर्न उपयुक्त हुने सार्वजनिक निकायहरू

१. राष्ट्रिय चुरे संरक्षण समिति(कार्यक्रम कार्यान्वयन ईकाइ: सलकपुर(मोरङ), जनकपुर, भरतपुर, लम्की (कैलाली): यो समितिको पुनर्संरचना गरी मौजुदा सरकारी संरचनाबाट संचालन गर्ने। यसलाई प्रदेशमा हस्तान्तरण गर्ने।
२. वनस्पती अनुसन्धान केन्द्र (ईलाम, धनुषा, मकवानपुर, बाँके, सल्यान, जुम्ला, कैलाली): प्रदेशलाई हस्तान्तरण गर्ने।
३. पशुपंक्षी रोग अन्वेषण परियोजना (विराटनगर, जनकपुर, पोखरा, सुर्खेत, धनगढी): प्रदेशलाई हस्तान्तरण गर्ने।
४. विभिन्न सिंचाई आयोजनाहरू: सम्बन्धित सङ्घीय सिंचाई कार्यालयहरू वा प्रदेशलाई हस्तान्तरण गर्ने।

५. जनताको तटबन्ध कार्यक्रम: सम्बन्धित प्रदेशमा हस्तान्तरण गर्ने।
६. विभिन्न पर्यटन संरक्षण/विकास समितिहरू: सम्बन्धित प्रदेशमा वा स्थानीय तहमा हस्तान्तरण गर्ने।

नोट:- निश्चित उद्देश्य, लागत र अवधि तोकी गठन गरिएका समिति/आयोजना/परियोजना सो पुरा भएपछि खारेज गर्ने।